

dittsystemet er derfor et hovedtema. Sammen skal de to bøkene gi et mer helhetlig bilde at det som skjedde.

Bankkrakket i Arendal ble utløst da Arendals Privatbank måtte stenge den 28. september 1886. Banken var konkurs. Konkursen utløste et konkursskred og en alvorlig økonomisk situasjon som kom til å prege hele regionen i årtier.

I boken viser vi hvordan et slikt krakk kunne skje; både i lys av situasjonen i Arendal og den økonomiske historien om Norge for øvrig, samt den forvirrende bruken av vekslere i den tidligste perioden av norsk bankhistorie.

Finansdepartementet, regjeringen og Stortinget var på ulikt vis engasjert i forbindelse med den økonomiske katastrofen i Arendalsdistriktet. For redaksjonskomiteen har det vært et mål å kaste lys over denne lite kjente delen av norsk 1800-tallshistorie. Mens Finansdepartementet på den ene siden tok del i prosessen med å utvikle rammebetingelser for banksektoren, ga det samme departementet et omfattende innskudd til Arendals Privatbank, og det på et tidspunkt da banken allerede reelt sett var konkurs. Departementet burde ha undersøkt grundigere hva som lå bak den svært aktive og pågående forespørselen fra Arendals Privatbank. Det er lite å spore av våkenhet overfor de grove økonomiske mislighetene som hadde vært regelen i denne banken helt fra starten av. Forhistorien og prosessen som førte til de statlige innskuddene i 1886, rett før konkursen både reelt og formelt var et faktum, blir beskrevet inngående. Vi får dessuten innblikk i den offentlige debatten som fulgte etter at de statlige innskuddene ble trukket med i konkursen.

Boken gir også innblikk i utviklingen av bankierhusene, og hvordan disse søkte å tilpasse seg den nye tid som følge av veksten i sparebanker, privatbanker og opprettelsen av den statlige Hypotekbanken i 1851.¹

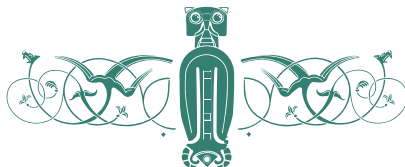
Boken er et resultat av godt samarbeid mellom redaksjonskomiteen og Johs. G. Torstveit som hovedforfatter. I arbeidet med boken er det gjort bruk av kilder som hittil ikke har vært undersøkt; på lokalt og kommunalt nivå og fra regjerings- og stortingsarkiver. For øvrig står innholdet fullt og helt for redaksjonskomiteens regning og ansvar.

Oslo, februar 2022

I redaksjonskomiteen:

Roar Snedkerud (redaktør), Johs. G. Torstveit, Karsten Alnæs,
Øystein Løining og Morten Brøten (billedredaktør)

¹ Kongeriget Norges Hypotekbank ble opprettet ved lov av 18. september 1851. Dens formål var å hjelpe næringer, først og fremst jordbruket, gjennom billige amortiseringslån mot pant i fast eiendom.

Samtidsillustrasjoner ved Theodor Kittelsen

Som en illustrerende tråd gjennom boken har vi valgt å benytte bilder som karikerer småbylivet på Sørlandet i 1880-årene. De er laget av Theodor Kittelsen og ble publisert under tittelen *Fra Livet i de smaa Forholde*, i årene 1889–1890.

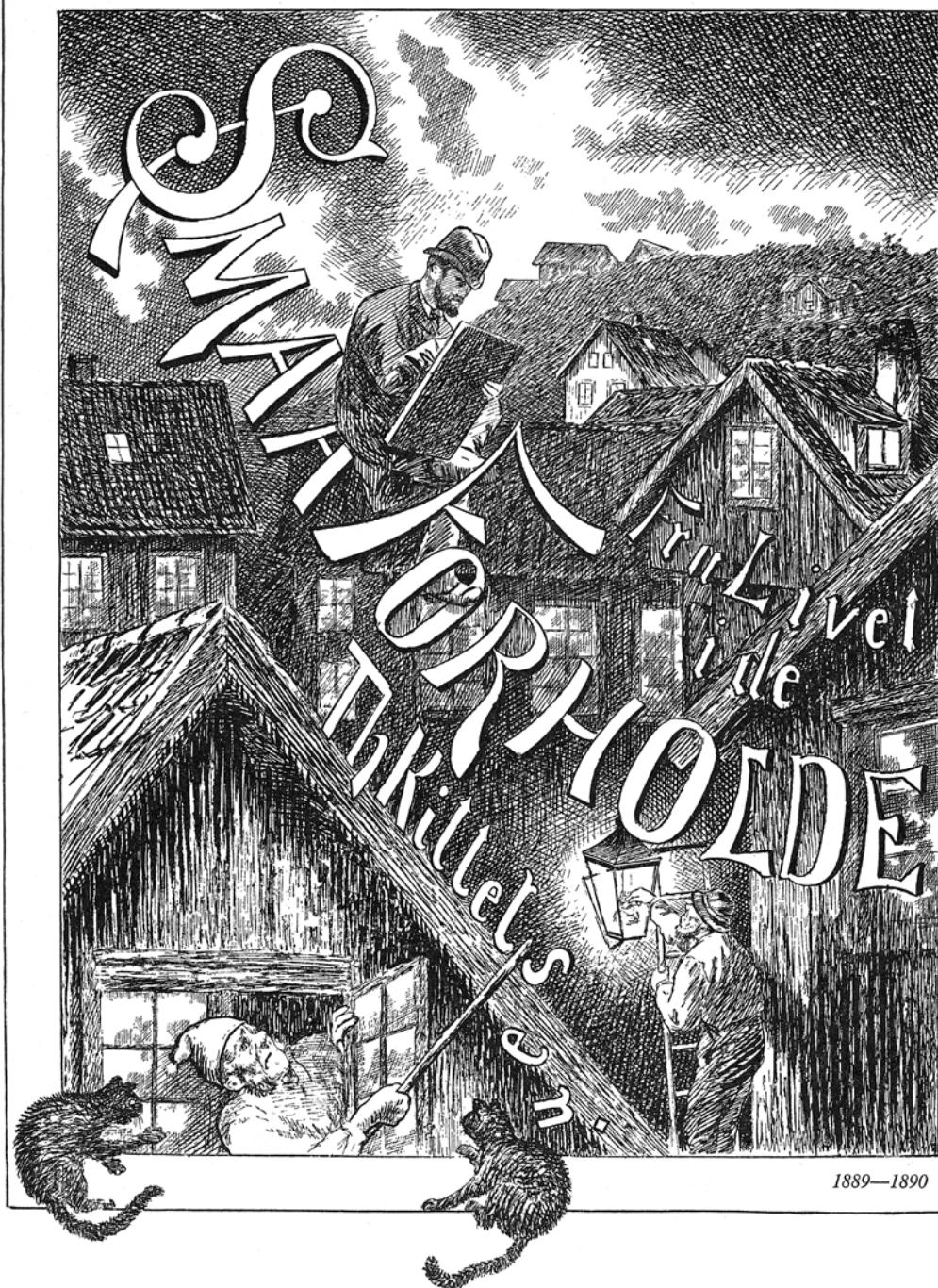
Tegningene fremstår som aviskarikaturer. Kittelsens grep er å tegne avisleseren (eller seg selv?) inn i det enkelte bilde, slik at vi samtidig ser både karikaturen og den inntegnede leserens reaksjon på karikaturen. Med skråblikk både på det finere borgerskap og den alminnelige befolkning avslører han storfolks fakter og småfolks nød, og gir oss på denne måten et bakgrunnsteppes for å forstå sørlandsbyenes «små forhold» på 1800-tallet. Arendal hadde, som den overlegent største byen i Nedenes amt, 4 135 innbyggere i 1876.

Det direkte forelegget for bildene er imidlertid Kragerø. I denne lille byen vokste Theodor Kittelsen (1857–1914) opp, som den andre av åtte barn. Da gutten var 11 år gammel, døde faren, og Theodor måtte bidra til familiens økonomi. Han ble urmakerlærling i hjembyen, og gjorde her sine første skisser av livet «i de små forhold», slik han observerte det fra forretningens vinduer.

Senere kom han til en tysk urmaker i Arendal, og det var i denne byen han møtte sin velgjører, Diderich Maria Aall. Sakføreren og kunstforeningsformannen skjønnte hvilken stor begavelse unge Theodor var og organiserte innsamling for å bekoste kunstutdanning på ham. Det var dermed en representant for den Arendalstilknyttede Aall-familien som sørget for at Kittelsen kom inn på landets beste tegneskole og deretter fikk opphold både i München og Paris. I München traff Kittelsen kunstneren Erik Werenskiold som i 1881 anbefalte sin sørlandske venn til Peter Christen Asbjørnsen. Kittelsens illustrasjoner til Asbjørnsen og Moes folkeeventyr er i dag folkeei.

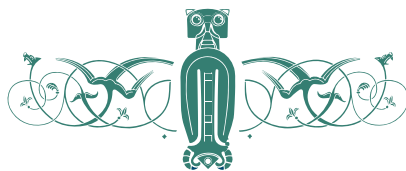
Men Kittelsen glemte ikke oppveksten i Kragerø. Under et toårig opphold på Skomvær fyr i Lofoten fra 1887 tok han frem ungdomstegningene fra småbyen og foreviget situasjonene han den gangen hadde skildret. I «*Fra Livet i de smaa Forholde*» avslører han i 19 satiriske glimt et både humoristisk og melankolsk blick på menneskene.

Redaksjonskomiteen finner tegningene treffende også med tanke på livet som utspilte seg i Arendal frem mot og etter krakket i 1886. Uten oppholdet i Arendal er det dessuten uvisst hvilken skjebne vår folkekjære kunstner ville fristet. Det er dermed som en gest også til byen der krakket fant sted, at vi innlemmer dem i vår fortelling om banksystemene på 1800-tallet og krakket i Arendal i 1886.

1889—1890

Theodor Kittelsen: *Fra Livet i de smaa Forholde*, 1889–1890

KAPITTEL 1

Introduksjon

Høsten 1814 sto vår første finansminister, Herman Wedel Jarlsberg, overfor en formidabel utfordring. Unionen med Sverige hadde sikret Norge stor grad av selvstendighet. Men samtidig som landet skulle bygges, var nasjonen i realiteten bankerott. Hvordan manøvrerte finansminister Wedel Jarlsberg, regjeringens viktigste person, i denne vanskelige situasjonen?

I en Tid, da der var almindelig Nød, da Administrationen skulde grundlægges fra nyt af, fant han Udveie til at fyldestgjøre Landets Forpligtelser, og frelste derved uidentvill Forfatningen, som Kronprinsen eller den senere Konge [Karl Johan] betragtede med mindre venlige Øine, ja i Virkeligheden med ivrigt Ønske om at finde afgjørende Mangler ved den Maade, hvorpå den arbeidede.²

Sitatet stammer fra George Warde Norman, britisk bankmann, økonomisk autoritet og Wedel Jarlsbergs personlige venn.³ Han slår fast at Wedel Jarlsberg «fant utveier» til å oppfylle landets forpliktelser og antyder dermed finansministerens personlige løsningsevner og uforferdede tilnærming til problemene. Men Norman går lengre. Han påpeker at finansministeren gjennom sine grep faktisk reddet selve Grunnloven, som Karl Johan ved mange anledninger ønsket å endre for å oppnå større makt til seg selv.

² Norman (1899): 202–203.

³ Om George Warde Norman, se omtale i boks på side 12–13.

Engelsk handelsmann om finansminister Wedel Jarlsberg

George Warde Norman tilhørte en gammel londonsk kjøpmannsfamilie. Hans far, bestefar og oldefar hadde drevet trelasthandel på Norge fra tidlig på 1700-tallet. 28 år gammel ble Norman i 1821 medlem av direksjonen i Bank of England, der han satt til 1872. Han var også blant stifterne av *The Political Economy Club* i London, en lukket forening for fremstående politikere og økonomer som støttet frihandel og drev lobbyvirksomhet for saken i Parlamentet.

George Warde Norman (1793–1882). Bildet henger i Bank of England Museum og er malt av Francis William Wilkin. Foto: Art UK

Da han gikk inn i forretningene til faren, tilbrakte han deler av årene 1819–21 i Norge. Han kom tilbake i 1826 og 1828. Under besøkene ble han presentert for kongen og ble venn med fremtredende norske borgere. Han fortsatte å holde kontakt med dem eller etterkommerne deres resten av livet.

I perioden 1821 til 1872 var han direktør for Bank of England. Rundt 1840 ble han oppnevnt som medlem av finansforvaltningsutvalget, den eneste direktøren som har hatt denne stillingen uten først å ha vært styreformann. Under handelskrisen i 1847 var han hele tiden til stede i banken og konfererte daglig med finansminister Sir Charles Wood. I 1832 ble han utspurt av Lord Althorps komité i Underhuset om Bank of Englands kompetanse til å regulere valuta. I 1840 ble han utspurt i seks dager av Sir Charles Woods komité om saker som omhandlet pengeomlöp. I 1848 ble han utspurt av en komité fra Overhuset om valutasaker. Han ble utnevnt til kommissær for statskasseveksler i 1831, ble renominert som kommissær i 1842, da virksomheten ble overført til lånekommissærene for offentlig byggevirkosomhet, og tjenestegjorde der til 1876. (1)

Norman overtok farens handelsforretning sammen med sin bror i 1824, men gikk ut av forretningen og inn i firmaet Sewell & Norman, som han ledet i flere år. I sine erindringer forteller Norman at han i all vesentlighet kjøpte inn trelast for faste forbindelser i England, men for egen regning. (2) De han kjøpte for sitt eget handelshus, ble først og fremst levert fra Hafslund Bruk under eiere som Peder Holter, Ole Christoffer Wessel og Magnus Gjøre Rosenkrantz. Norman sørget i den forbindelse også for assuranser, forsendelse av trelast med skip og oversending av penger. Det vil si at han drev en vekselvirksomhet for andre. I mange tilfelle måtte han gi store forskudd til sine forretningsforbindelser, som ikke kunne betale ham tilbake før de hadde solgt den varemengden som han hadde besørget.

Da England i 1815 satte opp tollene for norsk trelast, påførte det familiefirmaet store tap, forteller Norman. I løpet av dette året betalte firmaet mer enn 100 000 pund i toll for importen fra Norge. Norman og hans bror eide en tid Norges største sagbruk, Sanne og Solli i Smålenene, og han kjøpte Eidsvoll Verk etter at Carsten Anker døde i 1824. De måtte da betale ut den gjelden som den gangen var heftet til eiendommen, og det brakte firmaet et betydelig tap, mente han. Han forteller videre om forholdene i landet:

«Af hvad jeg har sagt, eller kommer til at sige, maa det ikke sluttes, at der ikke var rige Folk i Norge paa den Tid. Selv i den værste Tid i Krigens Slutning og nogle Aar efter, havde min Fader store Beløb af norske Penge i sin Hænder, hvormeget erindrer jeg ikke – maaske fra 50 000 – 100 000 pund.»

Norman hadde også en omtale av sin venn finansminister Wedel Jarlsberg:

«Han var en trofast Ægtefelle, en kjærlig Fader, en udmærket Broder og en paalidelig Ven. Han havde en umaadelig Arbeidskraft og sparede aldri sig selv. Saa stærk han end var, sparede han aldrig sig selv. Saa stærk han end var, overanstrengte han sig paa denne Maade, og jeg ser deri en Aarsag til hans forholdsvis tidlige Død, i Forening med hans Sorgløshed med Hensyn til forsigtig Levemaade, som utvilsomt forværrede den Ansats til Gigt, der laa i hans Constitution.

Han var den mest trofaste af Venner, forsonlig mod Modstandere og meget gavnlig mod alle trængende, selv naar hans egne pekuniære Omstændigheder var langt fra glimrende. Han var overordentlig samvittighedsfuld og kjæk; fast i hvad han anså for Ret, uden Frygt eller personlige Hensyn.

Referanse:

(1): Norman, George Warde, av George Clement Boase, i Dictionary of National Biography 1885–1900, volume 41, gjengitt på Wikisource.

(2): George Warde Norman: Mine erindringer fra Norge. Meddelt af T. H. Aschehoug. Kristiania: Historisk tidsskrift 1899 Tredie rekke, femte bind

Wedel Jarlsberg valgte å prioritere to oppgaver. Den ene var å få orden på landets pengevesen, den andre om å rydde opp i statens finanser. Innsatsviljen og innstillingen hans kommer til uttrykk når Norman fortsetter med å beskrive arbeidet med å etablere et statsbudsjett:

Jeg har hørt Grev Wedel sige, at ved de første Par Budgetter var Overslagene over Indtægter og Udgifter lidet mere end Gisninger. Han var rede til at paatage sig ethvert Ansvar maaske endog med fare for at overskride Lovens Grænser, for at naa det efterstræbte Maal – Fædrelandets Vel.⁴

En av utfordringene for Norge i 1814 var at landet manglet både bankvesen og banklovgivning. I helstaten Danmark-Norge hadde begge deler hatt sitt sentrum i København. Et resultat var dermed at man i Norge også hadde begrenset fagkunnskap på området.

Økonomien i Europa ble sterkt rammet i kjølvannet av Napoleons-krigene. I Norge gikk de fleste gamle handelshusene konkurs som følge av prisfall, sterkt forhøyet britisk trelasttoll og pengenød. Forbindelsen mellom Norge og til de sentrale myndigheter og bankene i København ble i denne situasjonen brutt. Den provisoriske regjeringen som var opprettet i Christiania, manglet administrative krefter og pengemidler. Prisene steg uavlatelig, og mengden av pengesedler i omløp skapte en galopperende inflasjon. Etter freden i 1814 fortsatte krisetidene. Næringslivet lå med brukket rygg, folket var i nød og Norge var en utmattet nasjon.

Da den ferske finansministeren Herman Wedel Jarlsberg satt og jobbet i Kvadraturen i Christiania vinteren og våren 1815, hadde han neppe alle svar på hvordan landet skulle komme ut av den økonomiske krisen som var dyptgripende med økonomisk kaos, lammet eksportnæring og konkurstruede handelshus. Fire hovedstrategier måtte vektlegges: Statsfinansene måtte få et budsjett, pengevesenet måtte saneres, en ny nasjonal bank opprettes og Stortinget måtte vedta en ny skattelov. George Warde Norman mente at Wedel Jarlsberg fant utveier for å gjennomføre strategiene og dermed vinne kampen for norsk selvstendighet.⁵

I 1816 ble Norges Bank etablert. Deretter ble bankstruktur og banklovgivning utviklet etappevis i landet vårt, ettersom både statlige og private banker kom til. Staten gjennomførte flere bankpolitiske tiltak i den perioden denne

4 Norman (1899): 203.

5 Norman (1899): 203.

boken omhandler. Det var først og fremst en kombinasjon av næringsrettede tiltak ved inntrufne kriser i økonomien, men sparebanktanken utviklet seg også tidlig på 1820-tallet. Sparebanktanken var en utenlandsk idé med røtter tilbake til Frankrike tidlig på 1600-tallet.⁶

Gradvis vokste konturene av et statlig finansielt system frem. Først måtte det etableres en begrenset nasjonal utlånsvirksomhet. Den kom i gang fra Norges Bank høsten 1818. Allerede 2. desember 1819 bestemte direksjonen i Norges Bank at sikkerheten ved utlån ble større ved krav om pant og ikke alene gjennom personlig kredit.⁷ Det kom til å stå strid om dette da pantelån var en langsiktig kreditt som neppe ga Norges Bank den nødvendige fleksibiliteten i pengepolitikken, samtidig som næringslivet ønsket mer kortsiktige låneformer.

Jakob Woxen skriver i sin bok om *Norges Statsgjeld 1814–1900* at da staten tok opp sitt første utenlandslån, ble det innledet forhandlinger med brødrene Benneche i Berlin sommeren 1819. Da lånet ble ratifisert av begge parter tidlig i 1820, måtte staten pantsette tilhørende pantobligasjoner i private eiendommer samt godta pant i den samlede inntekt fra toll og avgifter.⁸ Utlånsformen til Norges Bank ble deretter tilpasset betingelsene i det første statslånet. Det var behov for å vise utenlandske kapitalkilder at Norge hadde kredittverdighet. Etter 1825 ble statslån innvilget på gunstigere betingelser, men utlån fra Norges Bank beholdt kravet om pant til lenge etter at Hypotekbanken var opprettet i 1851.

Hverken bankierne eller Norges Bank ønsket å ta imot sparemidler fra befolkningen. Samtidig var det et behov for å stimulere til at befolkningens oppsparte midler kunne utnyttes. I første omgang kom dette til å bli tilbudt som en spareform til mindre bemidlede personer av begge kjønn gjennom den filantropiske tankegangen om å etablere sparebanker.

Dette utviklet seg raskt i Vest-Europa og nådde Norge gjennom etableringen av Christiania Sparebank i 1822. Tiltaket skulle i første rekke skaffe innskyterne en sikker pengeplassering og hadde opprinnelig ikke til hensikt å utføre banktjenester som en alminnelig kommersiell bank. Dette endret seg gradvis, da næringslivet hadde et stort behov for kreditt som Norges Bank ikke kunne tilby hverken i form av samlet utlånsmengde eller basert på næringslivets behov for kortsiktige lån. Norges Bank og sparebankene kom gradvis til å kompensere

⁶ Vaardal (1998): 19.

⁷ Rygg (1918): 165.

⁸ Woxen (1900): 9.

hverandre. For sparebankenes del skjer det en sterk vekst både i antall og kapitalmengde, særlig fra 1840-tallet og utover.

Den første kommersielle privatbanken, Christiania Bank og Kreditkasse, ble opprettet i 1848, basert på privat aksjetegning. Det var et initiativ fra «Handelens Venner» i Christiania og begynte sitt virke i et beskjedent omfang. Banken ble etablert som en reaksjon på det monopol som Hamburg lenge hadde hatt overfor den delen av næringslivet som drev handel. Flere og flere private banker kom til i de større byene.

Verken Norges Bank, sparebankene eller de kommersielle privatbankene bidro i den første tiden ikke til en integrasjon av bank- og pengevesenet i Norge. Dette er jo historisk sett overgangen mellom naturalhusholdning og pengehusholdning, og Francis Sejersted skriver at byene derfor fungerte som pengesamfunnets sentra, men det var liten grad av integrasjon på tvers av byene. I tiden før 1840, mente Sejersted, at om utviklingen var ny, var kreditformidlingssystemet gammelt. 1840-årene skapte nye krav til gammelt system⁹. Nydannelsene i kredittformidlingen kom først omkring 1850 da de første kommersielle bankene kom, samtidig med Hypotekbanken. Fortsatt var det en mangelfull integrasjon på tvers av geografiske områder. Det var enklere å benytte kredittinstitusjoner i Hamburg og London enn de forskjellige delene av banksystemet i Norge.

I 1886 gikk de to store bankene i Arendal, Arendals Privatbank og Arendals Sparebank, konkurs. Næringslivet i hele landsdelen omkring ble rammet. Årsaken til konkursene var mangelfull bankfaglig drift. Svakheten i driften bunnet ikke minst i de uryddige relasjonene mellom de ansvarlige i bankenes ledelse. Uryddighetene var sammenblanding av roller som grovt sett kan inndeles i inhabilitet, kameraderi og alminnelig hjelpsomhet overfor den eller de man kjenner. Internkontrollen i begge Arendalsbankene ble, gjennom uhensiktsmessig tilknytning mellom de ansvarlige, satt ut av spill.

En viktig hensikt med denne boken er å sette Arendalskrakket inn i en bankhistorisk sammenheng. Boken viser hvordan spørsmålet om habilitet også omfattet politikere på lokal- og riksplan så vel som embetsmenn i Finansdepartementet og Arbeidsdepartementet. Sammenblanding av roller stilles dermed i et skarper lys. Som følge av Arendalssaken fikk vi da også en endring av regelverket for bankdriften i Norge. Sparebankloven ble endret allerede i 1887, hvor særlig internkontrollen og forholdet mellom sikkerhet og likviditet i bankdriften i sparebankene ble berørt. Lov om Norges Bank ble endret i 1892. Lovgivning for de private kommersielle bankene kom først i 1924.

9 Sejerstedt (1968): 20.

Vi begynner imidlertid med et større blikk på den politiske og økonomiske situasjonen Norge sto i høsten 1814.

En langsom reise bort fra økonomisk fallitt og stor nød

«Det gjaldt å legge et sikkert grunnlag, så solid at det kunne bære en statsbygning, men ikke flottere enn at borgerne maktet å yte det som krevdes.»¹⁰

I løpet av 1800-tallet skjedde en omfattende politisk, sosial og økonomisk utvikling i landet vårt. Langsomt fant en overgang sted – fra embetsvelde til en parlamentarisk og langt mer demokratisk utviklet styreform, fra sentralisme til større selvråderett i by og bygd. Den gamle strukturen med stor grad av selvforsyning og små jordbruksenheter måtte vike for et mer moderne samfunn. Ny kunnskap vokste frem, næringslivet ble differensiert, og nye veier, jernbanelinjer og dampskipsruter bandt distriktene sammen. Kontakten mennesker og bedrifter imellom, både innad i landet og utover, ble enklere og mer pulserende, også takket være presse og nyoppfinnelsen telegraf.

De omfattende endringene i Norge på 1800-tallet ble ikke drevet frem av et ideologisk grunnsyn eller politiske teorier. Snarere ble utviklingen styrt gjennom praktiske grep tatt av de ledende politikerne, ut fra hva de mente var til fellesskapets beste. Selvsagt ble det kastet frem tanker om hvordan samfunnet skulle utvikles, både økonomisk, teknologisk og sosialt, men en egentlig systematisk planlegging finner vi ikke.

Napoleons-krigene tidlig på 1800-tallet hadde kostet Norge dyrt. Kysten hadde i denne krigsperioden vært blokkert det meste av tiden gjennom syv år, og skutene lå i opplag eller var tatt av engelskmennene. Den nødvendige importen av brødkorn hadde stoppet opp, og folk sultet. Eksporten av trelast, jern og fisk opphørte.

Da den ferske finansminister Wedel Jarlsberg gikk i gang med å lage det første budsjettet, som ble presentert for Stortinget i desember 1815, må han ha hatt mange bekymringer. Pågangsmotet var imidlertid stort. Hans store motpart var kronprins Karl Johan. Wedel Jarlsberg fryktet for at kronprinsen kunne komme til å lykkes med sine planer om å smelte de to nasjonene, Norge og Sverige, sammen. Det måtte forhindres for å kunne bevare norsk selvstendighet.

I vårt første statsbudsjett ble det trukket opp ganske klare retningslinjer for hva Norges regjering ønsket å gi prioritet. Finansminister Wedel Jarlsberg fremmet visjonen for den økonomiske politikken innledningsvis i budsjettet:

10 Steen (1953): 66.

Det ville vært Hans Majestets sterke ønske å sette i verk en rekke hensiktsmessige forbedringer av allerede eksisterende statsinstitusjoner. Det ville også vært Hans Majestets ønske å skaffe til veie midlene som behøves for å etablere viktige statsinstitusjoner som fortsatt mangler. Videre ville det vært ønskelig straks å sette i beste og mest fullkomne stand alt som vedkommer Landmilitæretaten, samt å danne et sjøforsvar tilpasset både Norges handel og landets utstrakte kystlinje.¹¹

Men deretter beklager finansministeren at visjonen nok ikke lot seg oppfylle i den nærmeste tid, til det var landets finanser for utilstrekkelige. I full enighet med Hans Majestet Kongen innså man dermed at det var riktig å innskrenke seg til det aller mest nødvendige. Gjennom stor grad av tålmodighet og en forsiktig disponering av små statsinntekter kunne landet gradvis bygges opp.

Det man i denne situasjonen la til grunn, var et tilnærmet balansert statsbudsjett. Både finansminister Wedel Jarlsberg og hans nærmeste medarbeider, ekspedisjonssekretær Jørgen Herman Vogt, hadde erfart effekten av galopperende inflasjon mens de begge arbeidet i sentraladministrasjonen i København først på 1800-tallet. Et stramt statsbudsjett som gikk med overskudd, var ut fra deres erfaring og forståelse et viktig tiltak for gradvis å kunne oppnå større kredittverdighet i utlandet.

Regjeringens prioriteringer i budsjettet var å få på plass en fungerende sentraladministrasjon og et sterkt forsvar både til lands og til vanns. Videre aktet man å skape et stabilt pengesystem og sikre statens inntekter, og det hele skulle skje i rammen av både å verne og utvikle videre de rettigheter som Grunnloven hegnet om. I løpet av de kommende tiårene kom endringer på plass skrittvis og nesten umerkelig, selv om vi også ser milepæler nådd og skjellsettende vedtak i regjeringer og i Stortinget. Men utviklingen skjedde langsomt og over et bredt spekter som vi ikke alltid har oversikt over.

I utviklingen mot det nye og mer moderne samfunnet man siktet mot, var det behov for en stabil tilførsel av kapital. Ikke bare myndighetene, men også næringslivet og bondesamfunnet, hadde en svært krevende tid etter 1814 fordi slik kapital manglet. Det var nødvendig å bygge opp et levedyktig kredittmarked, og man måtte ta fatt fra bunnen av. Den innledende oppgaven var imidlertid å få etablert institusjonen Norges Bank, samt å foreta en sanering av det gamle pengevesenet.

¹¹ Norges første statsbudsjett (2015): 6.

I dette arbeidet, som begynte i 1814 og først ble avsluttet med den nye loven om Norges Bank i 1892, var det Finansdepartementet som ledet an. Samtidig må det understrekes at finansministre, politikere og embetsverk på 1820-tallet, 1830-tallet eller 1840-tallet neppe kunne forestille seg hva som ville bli fremtidens norske kredittmarked. I den første tiden etter 1816 var det etableringen av Norges Bank som tok opp all tid. Statens muligheter for å bidra med kapital var begrenset og privat kapital til å etablere private kommersielle banker uten seddelutstedelse var ikke til stede. Knappheten på ledig kapital var så påtrengende at handel og næringsliv ble sterkt avhengig av norske bankierer og Hamburg-økonomien.

Utviklingen av det norske organiserte kredittmarked, kan rimelig godt plasseres inn i en generell europeisk utvikling. Svend Aage Hansen beskriver i sin bok *Pengevæsen og kredit 1813–1860* noenlunde samme utviklingstrekk i Danmark som vi har sett for Norge. Hamburg fikk en dominerende stilling både i Norge og i Danmark.¹² Arbeidet innebar også å skape et regelverk etter hvert som de ulike kreditt- og låneinstitusjonene ble til. Vi skal her i dette kapitlet se nærmere på hvordan disse vokste frem og følge utviklingen av bankvesenet fra starten av.

De første bankpolitiske tiltakene

Det første bankpolitiske tiltaket etter 1814 var opprettelsen av Norges Bank i juni 1816.¹³ Loven om Norges Bank ga banken flere oppgaver. Banken skulle både være nasjonal seddelbank – den skulle trykke pengesedler – og være en utlånsbank. Planen var dessuten at banken skulle ta imot innskudd og diskontere vekslere, det vil si gi kortsiktige lån i form av utløsning av gjeldsbrev.¹⁴

Norges Bank ble aldri noen innskuddsbank, men fra 1818 kunne banken tilby pantelån til publikum. Samtidens viktigste formidlere av lån var ellers de før nevnte private bankierhusene, som gradvis vokste frem etter 1816. I og med at Norges Bank hadde en begrenset diskontering av kortsiktige gjeldsbrev, ble den ingen erstatning for den tilsvarende diskonteringen av gjeldsbrev hos bankierhusene. Pantelån ble ikke tilbudt av bankierne.

Et viktig statsøkonomisk tiltak i tiden etter 1814 var ellers opprettelsen av en norsk børs. De som først ivret for denne saken, var den nye generasjonen av handels- og finansmenn som overtok etter at de gamle handelshusene brøt sammen. Kjøpmann og bankier Nicolai Andresen la frem forslag om en børs

¹² Hansen (1960) : kapittel 10 (124–136).

¹³ For en utfyllende og grundig framstilling av Norges Banks historie, se boken *Norges Bank 1816–2016* (2016).

¹⁴ I praksis ble banken likevel en bank som drev seddelvirksomhet. Banken kunne tilby pantelån fra høsten 1818.

i Christiania på det andre ordinære storting i 1818, og i tillegg forslag til lovgivning.¹⁵

Deretter gikk prosessen raskt. Allerede den 15. september 1818 orienterte finansminister Wedel Jarlsberg Stortinget om at Kongen hadde sanksjonert børsloven den 8. september.¹⁶ Finansministeren hadde selv en tilbaketrukket rolle i saken. Wedel Jarlsberg overlot til de sentrale bankierne å gjennomføre tiltaket: Han så det nok som formålstjenlig å unngå at Norge og Sverige fikk en felles børs plassert i Stockholm.

Opprettelsen av en børs var nødvendig for å bedre på kapitalflyten i samfunnet og gi grunnlag for økt produktivitet. Børsen skulle også bidra til å gi handelen bedre rammevilkår. Christiania Børs åpnet i januar 1819 og fikk fra starten av en viktig rolle for utviklingen av næringslivet og kapitalmarkedet. Opprettelsen var et viktig tiltak i byggingen av Norge som selvstendig nasjon.

Det andre bankpolitiske tiltaket kom i 1824. Da vedtok Stortinget en lov om sparebanker. Dette tiltaket var i første omgang fundert på et sosialpolitisk innhold. Det minst produktive stedet for kontante midler i samfunnet var å legge dem på kistebunnen. Kapitalinnskuddet som sparebankene mottok, ble benyttet til å tilby pantelån. Dermed ble sparebanktiltaket gjennomført som et ledd i å øke den samlede, produktive kapasiteten i samfunnet. Sparebanker ble etablert med lokalt eierskap basert på lokal kapital. Staten bidro med sentral lovgivning, men ikke med kapital. Staten ga heller ikke garantier for innskuddene, og sparebankene ble derfor i den første tiden svært avhengig av å bygge tillit gjennom bankdriften. Direksjonen ble gjerne satt sammen av embetsmenn og næringsborgere.¹⁷

Interessant nok fikk kvinner, ifølge sparebankloven, adgang til å åpne egen bankkonto. Kvinner hadde på denne tiden ikke stemmerett, de kunne ikke sitte på Stortinget eller ha høye stillinger i samfunnet, og de hadde ikke ubetinget rett til å disponere over egen formue. Men i 1824 fikk de altså anledning til å åpne egen bankkonto. Hver lørdag mellom klokken 14.00 og 15.00 kunne en kvinne sette penger inn i banken, dersom hun og ektemannen var enige om det, og hun kunne gjøre det i sitt eget navn. Christiania Sparebank, som for øvrig hadde åpnet allerede i 1822, ble en modell for sparebankene som senere ble

15 I boken *Oslo Børs – I næringslivets tjeneste* fra 1969 hedres Nicolai Andresen med tilnavnet «Børsens far» av redaktør Harald Ramm (s. 12).

16 Ramm (1969): 12. Loven ble sanksjonert i Trondheim, der Kongen oppholdt seg i forbindelse med kroningen. Organisatorisk fikk Børsen en form som sto uforandret helt til ny børslov trådte i kraft 1. januar 1932.

17 Thue (2014):32.

opprettet over hele Norge. Bankens vedtekter hadde også dannet modell da loven om sparebankene kom i 1824.

I 1828 kom så det tredje bankpolitiske tiltaket, ved at staten opprettet de såkalte *diskonteringskommisjonene*. Dette var statlige låneinstitusjoner med avdelinger, eller diskonteringskontorer, i stiftsstedene. Tiltaket var rettet mot næringslivet for å imøtekomme det store behovet for kapital, og på denne måten opprettet man en arbeidsordning mellom staten og Norges Bank. I praksis ble diskonteringskommisjonene statlige låneinstitusjoner til hjelp for publikum, mens Norges Bank skulle rendyrke sin rolle innenfor pengepolitikken, inkludert de formene for utlån som er nevnt tidligere. Diskonteringskommisjonene var i utgangspunktet innrettet mot å løse den økonomiske krisen i 1828 og var ikke tiltenkt en permanent rolle innenfor en liberalistisk næringspolitikk. Diskonteringskommisjonene kom i praksis til å ha en ad-hoc funksjon i kriser, men hadde også karakter av permanente funksjoner mellom krisene i 1828 og 1848.¹⁸

Hensikten med alle tiltakene var å stabilisere økonomien og gi grunnlag for ny økonomisk vekst. Samlet sett viser de at selv om den stramme økonomiske politikken lå fast, lyttet man samtidig til næringslivets behov. Den langsiktige politiske linjen til tidligere finansminister Wedel Jarlsberg, med fast pengeverdi, ble foretrukket fremfor en mindre stram og inflasjonistisk politikk – noe som hadde vært den gamle enevoldsstatens politiske linje. Sogner skriver: «I årene mellom 1814 og 1828 ble det utviklet et nasjonalt finansielt system i Norge som inkluderte tradisjonelle og nye funksjoner kjent fra andre land, men som fikk et norsk særpreg.»¹⁹

Tiltakene fungerte rimelig godt frem til krisen i 1848, da de revolusjonære begivenhetene i Europa skapte omveltninger i hele finansmarkedet. Etter krisen traff man nye bankpolitiske tiltak i landet vårt – statlige så vel som private. I det følgende skal vi se nærmere på disse og på bankutviklingen utover andre halvdel av 1800-tallet.

Bankpolitiske tiltak i andre halvdel av 1800-tallet

Den økonomiske krisen knyttet til revolusjonsbølgen i Europa, hadde startet i 1847, og den utløste en ny runde med planer om banker i Norge. For eksempel så man behov for en statlig bank til hjelp for landbruk og næringsliv, som en forbedring av ordningen med diskonteringskommisjonene. Regjeringen fant

¹⁸ Historisk Tidsskrift (1990:69): 206 Her gir Åsmund Egge et tilsvarende svar til annenopponent Fritz Hodne under doktordisputasen til Egge om Statens diskonteringskommisjoner av 21. oktober 1889.

¹⁹ Sogner (2012): 59.

det også utilfredsstillende at staten i kriser måtte hente inn kostbar kapital fra utlandet. Et permanent låneinstitutt i Norge, basert på både norsk og utenlandsk kapital, var mest ønskelig, både av administrative og kontrollmessige årsaker.

I 1851 fikk vi dermed det fjerde bankpolitiske tiltaket: Opprettelsen av Hypotekbanken. I regi av Finansdepartementet ble det tatt opp et nytt statslån som finansierte et grunnfond for den nye banken. Diskonteringskommisjonenes betydning ble gradvis redusert, og Hypotekbanken overtok i realiteten ganske raskt også dette kredittilbudet.

Det var ikke bare staten som tok bankpolitiske initiativ under krisen. Den første forretningsbanken, Christiania Bank og Kreditkasse ble opprettet i 1848. Rundt i landet fulgte næringslivet opp med egne etableringer av forretningsbanker.

Norsk næringsliv hadde gjennom mange tiår vært avhengig av kreditt fra Hamburg, den såkalte Hamburg-kreditten. Denne økonomiske institusjonen utviklet seg etter Napoleons okkupasjon av Nederland i 1795. Da ble mye av Amsterdams handels- og pengeforretninger flyttet til Hamburg som overtok Amsterdams tidligere rolle som senter for varehandelen i Nord-Europa.²⁰ Kapitalkilden fra Hamburg ble imidlertid svekket gjennom den økonomiske krisen i 1847–1848 og ytterligere gjennom en ny krise i 1857. Dette økte behovet for innenlandske banker som kunne yte lån, og etter hvert kom flere privatbanker til, først og fremst i de større byene.

Samtidig med dette skjedde en gradvis svekkelse av de norske bankierhusenes betydning i markedet for kortsiktige lån. De norske bankierne gikk i 1857 sterkt inn i opprettelsen av forretningsbanken Den norske Creditbank, ut fra en strategi om her å få en «bankiernes bank». Men strategien mislyktes, og bankierne trakk seg slukøret ut av banken for deretter å plassere egen kapital blant annet som aksjekapital i bygging av infrastruktur i samfunnet.

Thomas Heftye, den største norske bankieren, valgte å plassere en del av sin kapital i Arendalsområdet. Avgjørende for Heftyes videre plassering av kapital ble møtene med forretningsmennene Anders Dedekam Geelmuyden og Axel Herlofson. I 1875 sto dette trekløveret bak opprettelsen av Arendals Privatbank.

Da Hamburg-kreditten gradvis stoppet opp etter krisene i 1847–1848 og 1857, fikk næringslivet problemer med kredittilgangen og søkte andre løsninger enn tilbudet fra bankierne. Disse mistet gradvis sin rolle som leverandører av kortsiktig kreditt gjennom bruk av vekslere. Fra midten av 1840-årene ser vi

²⁰ Sogner (2012): 30.

en stor vekst i antallet sparebanker. Sparebankene var privateide, slik også bankierhusene og forretningsbankene var.

Privatbankene kom som et resultat av næringslivets behov, og på midten av 1800-tallet fremsto de private sparebankene med den største samlede kapitalmengden for utlån i samfunnet. For å ta vare på allmennhetens interesser utviklet myndighetene, i tråd med utviklingen, et regelverk som skulle gi sparere og långivere en viss sikkerhet gjennom å innskrenke mulighetene for spekulasjon og ågerpriser.

Sparebankene ble utsatt for konkurranse fra de nye privatbankene. Privatbankene sto fritt i sin renteberegning, mens sparebankene var underlagt bestemmelser i sparebankloven om både innskuddsrente og utlånsrente. For å utjevne dette konkurranseforholdet meldte Finansdepartementet i oktober 1857 i et rundskriv om en lovendring til sparebankene. Innskuddsrenten ble hevet til 6 prosent. Stortingets finanskomite ga sin tilslutning til endringsforslaget og begrunnet dette med at ellers ville sparebankene bli utkonkurrert av de private bankene. Dette var et brudd med tidligere praksis for sparebankene, og det ga uttrykk for et mer forretningsmessige syn på bankvirksomheten enn før.²¹

Norges Bank var fra første stund en offentlig aksjebank og forble å være det, tross mange forsøk på å gjøre den til en privatbank. Hypotekbanken var også, som vi hørte, en statlig bank. Bankvesenet i Norge besto dermed av både statlige og private banker, og den norske statens finanspolitikk på 1800-tallet ble formet av en blanding av liberalistiske og reguleringsvillige virkemidler; det samme gjaldt bankpolitikken.

Professor Francis Sejersted har ment at Norges Bank langt på vei hadde bankmonopol i Norge frem til 1848.²² Sejersted mente også at næringslivets utvikling i perioden frem til 1848 lå forut for utviklingen av kredittsystemet. Som eksempel trakk han frem at Finansdepartementet og Norges Bank nektet å slå av på det som hadde vært et vanlig krav om tre underskrifter på lånepapirer. Næringslivet ønsket en forenkling av reglene og gikk inn for at to underskrifter skulle være tilstrekkelig – og det vant frem med sitt syn. Finansminister Vogt hadde da kjempet en innbitt kamp mot å redusere antall underskrifter, men som han ikke desto mindre tapte i Stortinget. Vogt måtte senere gå av som minister. Historikeren Åsmund Egge hevder at statsråd Jørgen Herman Vogt og mange andre innenfor embetsverket på denne tiden hadde en gammelmodig og

²¹ Lie (1957): 65–66

²² Sejersted (1978): 398.

Børsen som handelens møteplass

Da Christiania Børs ble grunnlagt i 1819, var den en av de mange grunnsteinene i den nasjonale gjenreisningen. På samme måte som landet trengte et finansdepartement, egen valuta, egen nasjonal bank, universitet, samt en liten hær av trofaste embetsmenn, trengte det også en møteplass og en markeds plass for handelen. Børsen fikk også stor betydning for omsetningen av veksler.

Det var mektige menn i statstjenesten og handelslivet som tok initiativet til å opprette en børs i Christiania. En av de ivrigste var Nicolai Andresen fra Sønderjylland, en betydelig stortingsmann, reder, handelsmann og bankier i Christiania. Han ble en av de sentrale fedrene til Christiania Børs og på det tidspunkt en av landets ledende bankierer og vekselhandlere. Knut Sogner skriver at børsen i hovedstaden kom til å spille en viktig rolle på samme måte som børsene i flere europeiske land. Oppmerksomheten ble flyttet fra statsfinansielle betraktninger og over mot nasjonaløkonomiske. «Det anses ikke lenger riktig utelukkende å vurdere statens finanser og handelsbalansen med utlandet, man skulle også se på hvordan hele nasjonens produktive kapasitet kunne utvikles. Pengepolitikken, som hadde vært knyttet til statens økonomi, ble i tiltagende grad vurdert innenfor en større nasjonalpolitisk horisont». (1)

*Nicolai Andresen (1781–1861).
Fotograf: Christen Olsen.
Foto tilhører Oslo museum*

Nicolai Andresen hadde som stortingsmann lagt frem forslag om en lov om Børsen som ble vedtatt i 1819, altså året før Christiania Børs ble åpnet. 8. april 1818 sa han følgende om hensikten med å opprette en børs: «Det er vel Udenfor alTvivl at Statens Velstand for en stor Deel beror på Handelen, at afhjælpe saavidt mueligt de Mangler der i denne vigtige Deel af Landets Næringsveje maatte finde Sted, maa da ogsaa anses som en for Storthingets Opmærksomhed ikke uværdig Gienstand.»

Norge måtte stå uavhengig av Danmark, mente de ledende statsmenn, og en nasjonal børs var en viktig støttepilar for et nasjonalt pengevesen. Nicolai Andresen mente derfor at forbindelsen til København Børs var skadelig, og det ser ut til at han var spesielt opptatt av at kursene på fremmed valuta skulle bestemmes i Norge, skriver Knut Sogner.

Nicolai Andresen hadde innvandret fra Sønderjylland ti år tidligere, og hadde, til tross for de dårlige økonomiske tidene, bautet seg frem i økonomien og tjente gode penger gjennom engroshandel, bankier-virksomhet og skipsfart.

Børsen var en arena der man gjorde forretninger. De norske forretningsmennene hadde stort behov for kortsiktige lån på innenlandsk basis og trengte dessuten stadig å skaffe seg utenlandsk valuta for å kjøpe varer i utlandet. Begge disse behovene fylte Børsen. Den ble en markeds plass for omsetning av handelsveksler, en type gjeldsbrev, og et sted der man solgte og kjøpte valuta.

Handelsvekslene inneholdt et betalingsløfte i utenlandsk valuta og en erklæring der kjøperen av et vareparti lovet å gjøre opp for seg innen en viss frist, som vanligvis var tre måneder etter at vekselen var underskrevet. Vekselen ble altså utstedt av kjøper av for eksempel et vareparti. Kjøperen nedtegnet på denne måten sin gjeld og sine rente- og avbetalingsvilkår overfor selger. Selgeren kunne på dette grunnlaget selge, i dette tilfelle het det *diskontere*, vekselen til en tredjemann mot å betale kjøper av vekselen en renteberegnet premie, kalt *diskonto*. Vekselen var ofte underskrevet av flere som dermed garanterte for at beløpet skulle bli innbetalt, noe som selvsagt ga økt sikkerhet. (2)

Referanser:

- 1) Knut Sogner (2012): 9 *Andresen. En familie i norsk familie- og samfunnsliv i 200 år.*
- 2) Camilla Brautaset m. fl. (2019): 4 *Børsen – markeds plass og møte plass 1819–2019.*

til dels negativ oppfatning av den rollen private kredittinstitusjoner kunne spille i det økonomiske liv.²³

I sin argumentasjon for den dominerende rollen Norges Bank hadde, ser Sejersted bort ifra at sparebankene hadde en større betydning på landsbygda og ikke minst langs kysten av Norge. Det kunne være stor avstand mellom Norges Banks avdelinger og de som hadde behov for kreditt. På landsbygda skulle bøndene ha såkorn, og langs kysten hadde fiskerne behov for salt som måtte kjøpes fra utlandet. Det var sparebankene og ikke Norges Bank eller diskonteringskommisjonene som ga bønder og fiskere den nødvendige kapital for å kunne levere jordbruksvarer og fisk.

Sejersted berører ikke den arbeidsdelingen som lenge var mellom de statlige institusjonene, sparebankene og bankierne. Fra 1848 skjer det en betydelig bevegelse i denne arbeidsdelingen da de private kommersielle bankene etableres. Dette ble en utfordring for bankierne og i mindre grad en utfordring for sparebankene og de statlige institusjonene. I tillegg foretok staten en omorganisering av pantelånsvirksomheten ved opprettelsen av Hypotekbanken. Hypotekbanken kom til å erstatte diskonteringskommisjonene og delvis også utlånsvirksomheten til Norges Bank og den hadde en bedre geografisk profil på sin utlånsvirksomhet. Nå kunne også bøndene få et låneinstitut til produktivetsforbedrende tiltak.

Regelverksutvikling på 1800-tallet

Allerede i 1731 hadde enevoldsstaten Danmark–Norge innført ordningen med gjeldsbrev, eller vekselobligasjoner. Bankierne benyttet seg av utlånsprinsipper utviklet i Europa fra 1730-tallet av. Her lå det til grunn en internasjonal praksis, nærmest en standard. Innen enevoldsstaten skjedde deretter lite innenfor lovgivningen som skulle bidra til å utvikle et moderne bankvesen i Norge.

Av sentrale lover utformet i Norge på 1800-tallet er nevnt Lov om Norges Bank fra 1816 og Børsloven fra 1818. I 1824 kom Sparebankloven, deretter Vekselloven i 1830; sistnevnte ble endret i 1842 og deretter i 1880. Sparebankloven fra 1824 ble endret i 1887 som en følge av bankkrakket i Arendal i 1886. Lovgivningen for Norges Bank ble også gradvis endret i en retning som skulle gjøre banken utelukkende til en nasjonal seddelbank. Lov om aktiebanker kom på sin side først 4. april 1924.

23 Egge (1988): 393.

Sammenblanding av roller – hvor går habilitetsgrensene?

Samfunnet på 1800-tallet var ikke kjent med de habilitetsregler vi har i dag. Nå finnes generelle regler både i domstolloven og i forvaltningsloven om forhold som gir grunn til å tvile på en persons habilitet. Forhold som kan skape uryddighet, der det er nær tilknytning mellom personer, kan grovt inndeles i tre: Inhabilitet, kameraderi og alminnelig hjelpsomhet overfor den eller de man kjenner. Hvor grensene går, særlig mellom de to siste, kan i mange tilfeller være uklart.

Mange beslutninger i tiden boken behandler, ble truffet av personer som etter nåtidens mål ville ha vært inhabil. Avgjørelser kunne da få annet innhold enn de ellers ville hatt, grunnet tilknytning og vennskap. Fordi lovverket var dårlig utviklet, ble aktørene den gang ikke rammet av lovbestemmelser om inhabilitet. Dette endrer uansett ikke på de reelle forhold vi ser.

Bankkrakkene i Arendal aktualiserer og illustrerer de senere temaer i finansverdenen som handler om kontroll, regelverk, habilitet, inhabilitet og sammenblanding av ulike roller. Fordi bankmiljøet i seg selv var lite, med få aktører, og dessuten lite utviklet og dårlig konsolidert, ble utslagene dramatiske. De kan likevel tjene som eksempel for ettertiden.

Et grokraftig og ekspansivt finansmiljø vil ofte gi grobunn for tvilsomme økonomiske transaksjoner, og slik var det også i Norge på 1800-tallet – ikke minst på grunn av mangelfulle kontrollrutiner og lovverk.²⁴

Den mangelfulle kontrollen

Myndighetene på 1800-tallet ønsket ikke et detaljert regelverk med høyt kontrollnivå. Sparebankloven i 1824 innførte for eksempel ingen forpliktende rutiner. Streng kontroll var heller ikke noen ønsket politikk. Manglende kontroll var hovedgrunnen, da sjefen i den daværende Riksbanken (en overlevning fra helstaten Danmark–Norge avløst i 1816 av Norges Bank), David Thrane, begikk et grovt underslag i 1817.²⁵

Den første som tok til orde for et kontrollorgan for bankene, var advokat Ole H. Rolfsen i artikkelen «Om et forandret Laanesystem» i Morgenbladet i 1848. Her argumenterte han for at bankene burde opprette en innretning som skulle foreta de «nødvendige Undersøgelser om Sikkerhedens Størrelse».²⁶ Året etter

²⁴ Kapitlene om bankhistorie og allmenn økonomisk historie senere i boken bygger på en bred forskningslitteratur. Bokens behandling av bankhistorie i Arendal, og Finansdepartementets engasjement i det som skjedde, benytter derimot i stor grad primærkilder som tidligere ikke er anvendt, herunder brev, skriv, protokoller, utredninger og referater, både offentlige og private, som sjelden eller aldri har vært trukket frem før.

²⁵ David Thrane var far til Marcus Thrane.

²⁶ Morgenbladet den 3. januar 1848. Artikkelen er i sin helhet gjengitt på sidene 9–13 i boken *Christiania Bank og kredittkasse 1848–1948* av E. Engebretsen, Aschehoug & Co, Oslo 1948.

foreslo han på et møte i representantskapet i Christiania Bank og Kreditkasse at det skulle opprettes et slikt organ for nevnte bank. Det kunne passende bestå av medlemmer fra representantskapet, og disse skulle en gang i året gå igjennom de pantobligasjoner som var stilt til sikkerhet i banken i årets løp.²⁷

Kirkedepartementet og Finansdepartementet (fra 1861) utarbeidet et *Cirkulære* hvor sparebankene skulle innberette et ekstrakt av sine regnskaper, men dette omfattet ingen kontrolltiltak. Den manglende myndighetskontrollen som dermed oppsto, fikk katastrofale følger for bankene i Arendal i 1886. Selv om sparebanklovgivningen fra 1824 hadde gitt regler om oppbygging av direksjon og representantskap, ble disse reglene brutt i Arendals Sparebank på 1870-tallet (under ledelse av banksjef Schrøder), uten at det fikk konsekvenser. I Arendals Privatbank ble internkontrollen mangelfullt utviklet helt fra etableringen av i 1875.

Mangelfull internkontroll i bankens administrative funksjoner var en viktig årsak til den omfattende svindelen som direktøren i Arendals Privatbank, Axel Herlofson, sto bak fra bankens oppstart av og inntil stengningen 28. september 1886. I nær ti år våget direktøren å forfalske regnskapene og overføre penger til sin egen konto. Han lånte ut store summer til personer han var i slekt med og til personer knyttet til Arendals Privatbank. Mange av disse utlånene var langt over hva låntagerne hadde sikkerhet for. Historien om bedrageren Axel Herlofson og hans luksuriøse livsstil utgjør et eksempel på de konsekvenser en uregulert, privat bankvirksomhet kan få. Den fulle historien om hvordan svindelen ble avslørt utdypes i et senere kapittel. Den står som et dramatisk høydepunkt i fremstillingen av det norske bankvesenets utvikling på 1800-tallet.²⁸

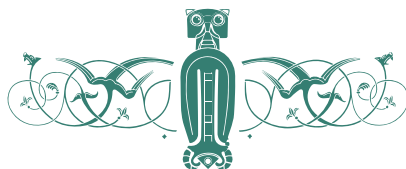
Senere kapitler i denne boken behandler inngående både regelverksutviklingen på 1800-tallet, der mangel på kontrollelementer er et vesentlig poeng, og spørsmålet om innsyn (transparens). Studiet av bankkrakket i Arendal, der begge byens store banker gikk konkurs, danner en innfallsvinkel til å se på de ulike sidene ved datidens regelverk som la rammer for bankenes forretningsførsel. Her rettes samtidig søkelys mot den ukulturen som hadde utviklet seg innenfor offentlig administrasjon og i bankvesenet, og som bidro til sammenbruddet.

Boken belyser videre Finansdepartementets rolle før, under og etter bankkrakkene i 1886. På begynnelsen av 1880-årene var norsk politikk preget

27 På samme representantskapsmøte ble advokat Rolfsen og prokurator Rasch oppnevnt for å gjennomgå porteføljene i samme bank.

28 Direktør Herlofson ble arrestert på bryggen i Kristiansand idet han forsøkte å rømme landet. Den nyoppfunne telegrafene hadde tikkert inn informasjonen som førte til pågripelsen.

av Stortingets konstitusjonelle kamp mot regjeringen. Enhver bevilgning til regjeringskommisjoner ble nektet. Da regjeringen i 1882 således fremmet forslag om bevilgning til en kongelig kommisjon som skulle behandle spørsmålet om ny sparebanklov, gikk Stortinget imot. Også i 1883 ble slik bevilgning avslått.

KAPITTEL 2

Utviklingen av norsk økonomi på 1800-tallet

Et spørsmål som gikk igjen i den økonomiske debatten på 1800-tallet var dette: Hvor frie skal egentlig landets finansinstitusjoner – som banker, låneinretninger og forsikringsselskaper – være i forhold til statsmakten? I hvilken grad skal de underlegges regulering, kontroll og styring?

Den skotske økonomen Adam Smiths tanke om «den usynlige hånd» som styrende i samfunnsøkonomien, hadde stor tilslutning blant nordmenn i de første fire tiår av selvstendigheten.²⁹ I boken *Wealth of Nations*, eller *Nasjonenes velstand* som den heter i norsk utgave, hadde Smith presentert en økonomisk politikk som gikk ut på å fjerne alle privilegier. Fraværet av slike ville fremme økonomisk vekst på en måte som kunne skape velstand for flest mulig mennesker, mente han. I vår tid har noen betraktet ham som en slags tidlig sosialdemokrat og en forkjemper for de fattige. Den senere britiske finansminister og statsminister i perioden 1997–2010, Gordon Brown, mente for eksempel at Smith sto for et egalitært samfunnssyn og at han må regnes som en sterk talsmann for sosial rettferdighet.

Smith var mistenksom overfor motivene til mange handelsmenn. Etter hans mening hadde de en tilbøyelighet til å manipulere det politiske og markedsmes-

²⁹ Adam Smith (1723–1790) formulerte begrepet «den usynlige hånd» i sitt epokegjørende verk *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Nasjonenes velstand, 1776). Han mente markedskreftene ville sikre at når den enkelte handlet etter sin egeninteresse, ville dette lede til utviklingen av en harmonisk tilstand som var til det beste for alle. Smith var også moralfilosof, og han anses som grunnleggeren av moderne samfunnsøkonomi.

sige systemet til sin egen fordel. Slik han så det, møttes forretningsmenn sjelden uten å konspirere mot samfunnsinteressene.

Adam Smith så sterke samfunnsinstitusjoner og et tjenlig lovverk som viktige instanser for å kontrollere negative følger av en sterk vekst. Selve markedet var også en slik disiplinerende institusjon. Den frie konkurransen, prissystemet og mulighetene til profitt og tap, ville styre bruken av ressurser slik at de ble utnyttet på best mulig måte. Resultatet ville bli lavest mulige priser og høyest mulige lønninger.

Boken *Wealth of Nations* gjorde Smith kjent over hele Europa og inspirerte politikere i alle land. Den fikk stor betydning for Norges politiske og økonomiske utvikling på 1800-tallet. Flere av eidsvollsmennene, blant annet Jacob Aall, kunne sin Smith. Fremtredende (og svært velstående) nordmenn som Peder og Carsten Anker hadde til og med møtt Adam Smith og bidratt til den danske oversettelsen. I Norge var det likevel jurist, forfatter og stortingsrepresentant Anton Martin Schweigaard som gjorde Smiths tanker kjent for et bredere publikum.³⁰

Sterk økonomisk vekst gjennom 1800-tallet

Et viktig bakteppe for å forstå utviklingen i Norge gjennom 1800-tallet, er den sammenhengende og sterke veksten på omtrent alle samfunnsområder: i næringslivet, i folketallet og i livsvilkårene for folk flest. Denne veksten var også en motor i den økonomiske politikken.³¹

Fra 1815 til 1885 ble folketallet i Norge fordoblet, fra 900 000 innbyggere i 1815 til 1,8 millioner i 1885. Veksten var raskere enn i noe annet europeisk land, skrev vitenskapsmannen og politikeren Ole Jacob Broch i 1865.³² Årsaken var trolig både at ernæringen ble bedre – sild og poteter kom inn i kostholdet som næringsrik mat, og mødrene ammet lenger – og at en rekke epidemier, som for eksempel kopper, var utryddet.³³ Den største veksten i folketallet kom i byene og langs kysten.

Når det gjelder næringsveier, var jordbruket en av vinnerne i utviklingen. 1850-årene var et høydepunkt i historien om det tradisjonelle norske jord-

³⁰ Anton Martin Schweigaard (1808–1870) var i 1830-årene Norges ledende økonom og politiske forfatter. I 1836 skrev han *Indførselstolden og dens Historie*, en avhandling som kom til å danne utgangspunktet for planmessig frihandelspolitikk i Norge. Schweigaard var en sterk talsmann for økonomisk liberalisme.

³¹ Et annet utgangspunkt for å forklare den finans- og bankpolitiske ideologien i tiden 1816–1892, er de ulike økonomiske krisene Norge opplevde. Dette perspektivet tas opp senere i boken gjennom begrunnelser for statens låneopptak.

³² Sandvik (2018): 60.

³³ Pryser (1985): 30–43.

bruket, skriver historikeren Hans Try. Verken før eller siden i landets nyere historie har en så stor del av befolkningen hatt levebrødet sitt knyttet til næringen, og det har heller aldri vært dyrket mer korn eller vært holdt mer buskap per innbygger.³⁴

Samtidig begynte en radikal omlegging av jordbruket fra naturalhushold til pengehushold. Utover 1800-tallet kom bøndene til å produsere mer for salg enn for eget forbruk. I 1857 vedtok Stortinget dessuten en radikal lov om utskifting av jord. Åkrer og enger skulle nå samles om hovedtunet på hver gård. Det tradisjonelle, norske «lappeteppejordbruket» ble etter hvert avvirket, og driften ble dermed rasjonalisert.³⁵ Dette hadde ikke vært mulig uten at låneevnen til bankene var blitt betydelig styrket fra 1850-årene av.

Både sildefisket og torskefisket opplevde sterk vekst, med rekordfangst år etter år. Ettersom jordbruket ble effektivisert, strømmet ledig arbeidskraft herfra til kystnæringene. Det trengtes mannskap på fiskeflåtens åtringer og på handelsnæringens dampskip, arbeidskraft behøvdes til salting og tørking av klippfisk, til bryggesjau og tønnefabrikasjon og til tørking av fisk på hjell.

Mens mye av overskuddet i landbruket gikk til byene, ble fiskeproduktene eksportvarer. De gikk til Nederland, Tyskland, Italia, Frankrike, Spania, Portugal og Latin-Amerika, og den norske økonomien ble dermed avhengig av eksportmarkedene.

Rundt 1870 var eksportverdien av trelast omtrent like stor som eksportverdien av fisk, noe som førte til en rivende vekst i sagbruksnæringen. Fredrikstad var en av byene som opplevde eventyrlig vekst, og i 1876 sysselsatte eksporten av trelast herfra over to tusen arbeidere og hele tretten dampager.

Innen skipsfarten skjedde samme svimlende utvikling. Fra 1850 til 1878 femdoblet tonnasjen seg; noe som innebar en økning med seks prosent per år – akkurat samme vekst som vi ser i sysselsettingen til sjøs. Seilskipene var fullt konkurransedyktige frem til 1870, og de som seilte i langfart beholdt konkurransevnen til rundt 1895. Den norske flåten på den tiden besto nesten utelukkende av seilskuter. Lønnsomheten var samtidig svært høy, og trelast og fisk – eksportnæringer nummer to og tre etter skipsfarten – hadde i perioden 1865–1875 mindre eksportinntekter til sammen enn skipsfarten alene.³⁶

Industrien i landet gjennomgikk på sin side en tilsvarende radikal utvikling. I 1842 hadde Finansdepartementet hevdet av denne næringsveien aldri kunne

³⁴ Try (1979): 244.

³⁵ Pryser (1985): 216.

³⁶ Langtidslinjer i norsk økonomi, Statistisk Sentralbyrå (1966): tabell 30.

drives vidt i Norge; nå ble oppfatningen gjort til skamme. I årene etter 1840 skjedde en betydelig vekst, ikke minst innenfor tekstilbransjen.³⁷ En annen gren av industrien, den mekaniske, produserte utstyr til spesialisert industri og til transportsektoren. Treforedlingsbedriftene, jernbanen, dampskipene og verftsindustrien skapte etterspørsel etter mekanisk utstyr og maskineri. Norge kom på denne måten inn på et spor der industri som næringsvei kom til å spille en betydelig rolle, ikke bare innenfor den alminnelige teknologiske utviklingen, men også for vitaliteten i næringslivet.

At en slik vekst kunne finne sted, var alt annet enn en selvfølge da Norge skulle etablere seg som selvstendig nasjon i 1814. Allerede i det første statsbudsjettet som ble lagt frem i 1815, hadde finansminister Wedel Jarlsberg imøtesett at byggingen av næring og vekst i Norge ville trenge kapital. Slik kapital rådet man imidlertid ikke over. Tvert imot var landet, som vi har hørt, bankerott.

La oss se litt på utfordringene finansminister Wedel Jarlsberg sto overfor.

Hvordan skape økonomisk vekst i en krisetid?

Fra 30. november 1814 var det Finansdepartementet som fikk oppgaven med å være arkitekt for oppbyggingen av landets økonomi. Det var ingen enkel oppgave. Vårt første statsbudsjett, lagt frem for Stortinget i desember 1815, og andre proposisjoner, viser at siktemålene var flere. Man ville grunnlegge en stabil og tillitvekkende valuta, etablere en sentralbank, skape et velfungerende skattesystem og dessuten institusjoner som kunne formidle kapital til oppbyggingen av landet. En egen børs måtte også etableres.

Men gode råd var dyre, skriver Camilla Brautaset, da Wedel Jarlsberg måtte håndtere den akutte og dype økonomiske krisen Norge opplevde i kjølvannet av Napoleons-krigene, i sine første år som selvstendig stat.³⁸ Eksportnæringene måtte gjennom harde omstillinger, og mange av de store trelasthandlerne gikk konkurs. Dette førte til at inntektsgrunnlaget forsvant for mange i befolkningen, særlig på Østlandet. Folk led hungersnød, og i pengevesenet rådet hyperinflasjon.

I denne sårbare tiden måtte det sentrale politiske lederskapet stille seg følgende spørsmål: Hvordan legge forholdene til rette for å skape økonomisk vekst? Veksten måtte fremmes gjennom tiltak som kunne styrke næringslivets rammebetingelser. Det trengtes tilgang til kortsiktig så vel som langsiktig kapital, og ikke minst trengte næringslivet et stabilt pengevesen.

37 Sandvik (2018): 87.

38 Brautaset (2014): 9.

Arbeidet med å regulere pengevesenet var krevende. Mellom 1813 og 1816 hadde man i Norge fire forskjellige valutaer: Riksdaler species, riksdaler dansk kurant, riksbankdaler og spesidaler. Situasjonen skapte kaos. I 1816 kom det til orden ved at spesidaleren ble valgt som ny valuta.

For tilgangen til kapital ble løsningen fra starten av å finansiere støtte til næringslivet gjennom låneopptak i utlandet. Det skjedde bare i perioder hvor det var krise i økonomien. Trengte næringslivet kapital, måtte de som alle andre, benytte den dyre løsningen med veksler som kredittsystem fra bankierne. På bygdene var det stort sett naturalhusholdning. En viss endring av næringsstrukturen på bygdene kom først på 1830-tallet. Da begynte overgangen fra natural- til pengehusholdning.

Den økonomiske politikken til finansminister Wedel Jarlsberg

En viktig oppgave de første årene var å utvikle et velfungerende forhold mellom regjering og storting. Landets første finansminister, Wedel Jarlsberg, hadde som nevnt bakgrunn fra enevoldsstatens regjeringsapparat i København. Som politiker i det nye Norge måtte han trå balansegang mellom kongen, medlemmene av regjeringen og Stortinget.

Finansministeren måtte for eksempel kjempe en innbitt kamp mot den svenske kronprinsen, senere kong Karl Johan, som tilbød Norge økonomisk hjelp i de vanskelige årene etter 1814. Wedel Jarlsberg sto i spissen for en linje der man konsekvent takket nei til Karl Johans tilbud. Regjeringen og Stortinget sto sterkt på prinsippet om egen selvstendighet, noe Karl Johan ikke hadde forståelse for. Men den norske strategien ble at når det var behov for utenlandske statslån, skulle slike låneopptak ikke baseres på svensk kapital.

Historikeren Francis Sejersted mente avslagene overfor Karl Johan også kunne forklares med at politikken i Sverige var sterkt inflasjonistisk. Wedel Jarlsberg hadde negative erfaringer med inflasjonspolitikken i Danmark-Norge under Napoleonskrigene. Prinsippstriden sto også om hvorvidt Norge skulle ha et eget pengevesen eller ikke.³⁹

Resultatet var uansett at det ikke ble tatt opp statslån i Sverige i hele unionsperioden. Siden det innenlandske lånemarkedet var svært lite, måtte staten, når

³⁹ Sejersted 1978: 35. Sverre Steen fremmer samme tanke i boken *På falittens rand* (Steen 1953). Bo Stråth påpeker i boken *Union och demokrati* at motstanden mot å ta opp lån også kan ses som uttrykk for motstand mot den politiske retningen *amalgamasjon*. Denne gikk inn for en gradvis sammensmelting av Norge og Sverige i unionstiden frem til 1905. De som støttet *amalgamasjon* var stort sett svenske, eller – i Norge – den øverste delen av offiserskorpset. Stråth mener at *amalgamasjon* innebar en sammensmelting av det svenske og norske folket. Man kan lett forestille seg at dette sto i motstrid til den norske selvstendighetslinjen, Stråth (2005): 104.

*Herman Wedel Jarlsberg
(1779–1840), Norges første
finansminister. Xylografi av
Henneberg og Rosenstand.
Foto: Aakvik/ Oslo museum*

det var behov for større lån, i det alt vesentligste henvende seg til utlandet. Norske bankierhus hadde ofte rollen som mellommenn for å få etablert utenlandslånene.

Norge fant veien ut av krisen fra 1814 gjennom Wedel Jarlsbergs økonomiske politikk. Stram finanspolitikk, en forsiktig etablering av de første bank-systemene samt etablering av Børsen i 1819, for å få til en omsetning av vekslere, var de viktigste tiltakene i denne økonomiske politikken. Dette var en svært tung tid overalt i Europa. Napoleons-krigene hadde skapt en sterk forvirring i penge- og kredittforholdene, og dette varte for enkelte land i Europa helt frem til 1840-årene.⁴⁰

Nå lå forholdene til rette for å bygge veien videre. Måten man grep det an på, var gjennom liberaliseringsprosesser. I den økonomiske politikken gikk man gradvis bort fra hva som var bra for staten (Kongen) til hva som var bra for nasjonen. Dette var i tråd med filosofien til Adam Smith. De tidligere privilegiene, laugstvangen og monopolene i enevoldstiden ble gradvis avvirket, og

40 Hansen (1960): 27–28.

skattesystemet ble samtidig sanert og modernisert.⁴¹ Til tross for denne viljen til liberalisering, har historikere som Keilhau, Seip og Sejersted i ettertid ment at Wedel Jarlsbergs langsiktige pengepolitikk la en for sterk demper på utviklingen av næringslivet i Norge.⁴² Nyere historisk forskning ser imidlertid et liberaliserende trekk i denne politikken allerede med opprettelsen av Christiania Børs i 1819.

Da Wedel Jarlsberg etter eget ønske gikk av som finansminister i 1822, ble hovedlinjene i politikken hans videreført. Etterfølgeren Jonas Collett, som satt i stillingen frem til 1836, fulgte de politiske retningslinjene som Wedel Jarlsberg hadde trukket opp. Det samme gjorde Jørgen Herman Vogt, Wedel Jarlsbergs tidligere samarbeidspartner og kollega i departementet, da han tok over som finansminister etter Collett. Vogt beholdt stillingen frem til 1849, og i perioden 1814–1849 hadde landet dermed bare tre finansministre. Disse tre ministrenes lange statsrådsperioder var preget av langsiktige hovedlinjer i den økonomiske politikken. I boken om Norges Bank, utgitt ved 200-årsjubileet i 2016, omtales da også perioden som «Det lange løftet».⁴³

Etter at Wedel Jarlsberg hadde gått av som finansminister, fulgte han likevel den økonomiske politikken tett, først som stortingspresident og deretter som stattholder i Norge, med fullmakt som visekonge. Han fikk ikke oppleve at spesidaleren – den nye, norske valutaen opprettet i 1816 – oppnådde pari kurs i 1842. Da Wedel Jarlsberg døde i 1840, var gjelden til utlandet på det nærmeste nedbetalt.

Historikere synes gjennomgående å være opptatt av at Wedel Jarlsberg la sterk vekt på pengepolitikken. Oskar Kristiansen, derimot, fremhever at Wedel Jarlsbergs langsiktige politikk også omfattet en streng disiplin for statsbudsjettene. Målet var at utgiftene ikke måtte overstige inntektene. Når det likevel lenge var slik at man endte opp med underskudd like fullt, var dette ifølge Kristiansen ikke til å unngå. Men, skriver han: «Disse underskudd var ikke større eller av mere presserende art end at man uden store vanskeligheder kom over dem.»⁴⁴

Fra Wedel Jarlsbergs tid som finansminister og fremover utviklet den norske statens finanser seg gradvis i positiv retning. Mot slutten av 1820-tallet viste statsregnskapet overskudd, og etter hvert oppnådde man gunstigere vilkår på opptak av lån i utlandet.

41 *Norges første statsbudsjett* (2016).

42 Keilhau (1931), Sejersted (1978), Seip (1974).

43 Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved, *Norges Bank* (2016).

44 Kristiansen (1931): 317.

Oskar Kristiansen berømmer Wedel Jarlsbergs innsats for å få orden på Norges økonomiske situasjon. Et land med uorden i finansene befinner seg i en usikker situasjon, påpekte Kristiansen – en situasjon der farer truer. Farene som i særlig grad truet Norge, var knyttet til den politiske stillingen overfor Sverige. Kristiansen konkluderte med at det alt i alt var Wedel Jarlsbergs store fortjeneste at han reddet landet ut av denne usikre situasjonen: «...stort seet maa det siges, at han grundlagde det sunde, forsiktige finansstyre som blev raadende lige ned til en senere tid.»⁴⁵

Veksler – næringslivets system for formidling av kreditt i samfunnet

Det var, som vi forstår, trange tider i det innenlandske, norske kredittmarkedet. I 1814 hadde ikke landet noe bankvesen hvor man kunne sette inn penger eller låne penger. Det tok også lang tid før man så konturene av et slikt banksystem. Francis Sejersted slår fast at det først er i 1840-årene vi ser utgangspunktet for utviklingen av et moderne kredittvesen i Norge.⁴⁶ Overgangen til en pengebasert markedsøkonomi representerte en av de viktigste moderniseringsprosessene i Norge på 1800-tallet, skriver Camilla Brautaset.⁴⁷

Næringslivet benyttet på sin side et system hvor det fikk kortsiktig kreditt fra private pengeutlånere, *bankierer*. Her benyttet man seg av vekslersystem. En *veksel* er et gjeldsbrev som dokumenterer en verditransaksjon mellom to parter. La oss si at en kjøpmann i Christiania skulle kjøpe varer hos en kjøpmann i Hamburg, men manglet kontanter. Da kunne den norske kjøpmannen skrive ut en veksel, et gjeldsbrev, til et finanshus i Hamburg. Vekselen ga ordre om at finanshuset skulle betale en viss pengesum til den som skulle selge varene. I vekselen forpliktet kjøpmannen i Christiania seg til å betale den oppgitte pengesummen til finanshuset i Hamburg innen en oppgitt frist. Kjøpmannen i Christiania pådro seg på denne måten gjeld til finanshuset.

Det hørte med til systemet at man beregnet renter på beløpet, for den perioden det var utestående. På vekselen var renter og avbetalingsvilkår for det avtalte beløpet fastsatt. I tiden vi snakker om, var det vanlig å trekke rentebeløpet fra når vekselbrevet ble utstedt, og summen det lød på, skulle utbetales. Dersom man lånte to tusen spesidaler, kunne man eksempelvis bare få utbetalt femten hundre. Man måtte likevel betale tilbake to tusen spesidaler.

⁴⁵ Samme sted. Kristiansens rosende karakteristikk av Herman Wedel Jarlsberg blir antakelig bare overgått av historikeren Yngvar Nielsen, i dennes biografi om samme (Nielsen, 1902).

⁴⁶ Sejersted (1978): 401.

⁴⁷ Brautaset (2014): 12.

Det fantes to typer vekslers: Egenveksel og trassert veksel. En *egenveksel* er et gjeldsbrev der den som utsteder brevet (og skaffer seg gjeld), selv forplikter seg til å betale beløpet til en i vekselen navngitt person. En *trassert veksel*, en *tratte*, inneholder en oppfordring fra utstederen til en bank eller til en navngitt person om å betale et bestemt beløp *til en tredje person* på en viss forfallsdag.⁴⁸ En veksel som var godkjent av begge parter, ble kalt en *aksept*.

Et slikt gjeldsbrev kunne omsettes som et verdipapir: Vekselen kunne *diskonteres*, det vil si at man kjøpte eller solgte den før forfallsdagen, mot betaling av de fratrukkne rentene. Den som i slike tilfelle kjøpte vekselen av dens innehaver (altså personen som hadde penger til gode), fikk da rett til å kreve pengene inn hos utstederen, og med renter.

Bruken av vekslers, og diskonteringen av slike, ga kortsiktig kredittforsyning til næringslivet. Kjøpmannen som kjøpte et vareparti på for eksempel seks måneders kreditt, kunne overføre finansieringen av kreditten til bankieren. Bankieren kunne da gi selgeren pengene lenge før seks måneder var gått. En slik transaksjon innebar imidlertid at også bankieren tok sin del av den fortjeningen som den innebygde rentebetalingen på vekselen ga. Systemet hadde både en oppgjørsfunksjon og en finansieringsfunksjon. Senere på 1800-tallet ble vekselssystemet også tatt i bruk av bankene.

De private bankierne og de innenlandske handelshusene drev på denne måten en *uformell lånevirksomhet*. De finansierte i sin tur sitt eget kredittbehov ved å tre i forbindelse med utenlandske handels- og bankierhus. Utlånsvirksomheten ble vanligvis gjennomført med veksel og underskrifter nærmest etter en form for «internasjonal standard», der særlig Hamburg dannet skole. Leipzig, London og Paris var også viktige byer for denne virksomheten.

I Norge levde vekselssystemet fra før 1681 og til inn på 1900-tallet. Da overtok kassekreditten for vekselssystemet i bankene, men man kunne også få vekslers i sparebankene senere enn det, men da mot pant i eiendom mv.⁴⁹

Omsetningen av vekslers var svært vanlig og foregikk for eksempel på børsen i København, og fra 1819 av også på Christiania Børs.⁵⁰ Den velbeslåtte bankieren Thomas Heftye den eldre (1767–1827) var leder av komiteen som laget

48 For å være gyldig, skulle en veksel inneholde ordet «*veksel*» og dato for utstedelsen, den skulle videre oppgi vekselsummen og navnet på den som forpliktet seg til å betale denne, samt angi forfallstiden. Vekselen skulle også opplyse om stedet hvor betaling skulle skje og bære underskriften til den som hadde utstedt den.

49 Vekslers ble første gang regulert gjennom en dansk-norsk forordning av 16. april 1681.

50 Sogner (2012): 39–40.

utkastet til Børsloven. Da Christiania Børs åpnet i 1819, ble den en sentral møteplass for bankierne.⁵¹

Bankiervirksomheten er gammel. En viss Thomas Heftye, av samme slekt som sine senere navnebrødre, bekjentgjorde i *Norske Intelligenssedler* den 6. januar 1779 på hvilken måte og på hvilke vilkår folk skulle betale inn sin gjeld til ham, og hvordan det forholdt seg med pant.⁵²

Bankierhusene på denne tiden var familiebedrifter. De drev med kjøp og salg av vekslers og lånte ut penger gjennom vekslers. De drev også med andre virksomheter, og ifølge Jacob Aall var omsetningen av vekslers mer lønnsom enn noen annen geskjeft i tiden mellom 1814 og 1830, blant annet fordi diskontoen lå svært høyt. Den som kunne skaffe kapital, kunne tjene gode penger.⁵³

Kredittmarkedet: Arbeidsfordeling mellom staten og næringslivet

En hovedforskjell mellom bank og bankier var at en bank vanligvis tok imot innskudd og ga innskuddene rente. Bankierhusene tok ikke imot innskudd, og de ga heller ikke langsiktige lån mot pant. Når næringslivet og publikum i 1816 hadde behov for langsiktige pantelån, fantes det altså ikke finansinstitusjoner i Norge som kunne tilby slike. Dermed besluttet Stortinget å gi Norges Bank denne rollen, og da Lov om Norges Bank ble vedtatt i juni 1816, hadde den en utlånsjhemmel. Her ser vi konturene av en økonomisk arbeidsdeling mellom på den ene siden staten og Norges Bank – med tilbudet om langsiktige lån i tillegg til en viss omsetning av vekslers – og på den andre siden bankierne, som i stor stil ga kortsiktige lån gjennom vekselomsetningen. Denne arbeidsdelingen ble en sentral del av det nasjonale kredittsystemet gjennom det meste av 1800-tallet i Norge. Sparebankene og de private bankene erstattet i samme periode gradvis bankiernes sentrale rolle. Det er vanskelig å tidfeste helt nøyaktig når bankiersystemet ble avvirket i Norge, men før første verdenskrig var det på det nærmeste forsvunnet.

51 Bankierne møttes også privat; gjerne på landstedet Sarabråten, som eides av nevnte Thomas Joh. Heftye. Paleet i Slotsvejen 37 (senere Karl Johans gate), eid av byens rikeste mann, var også et populært møtested.

52 Kaartvedt og Hartsang (1952): 32. Allerede i 1731 var det innført et gjeldsbrev kalt vekselobligasjon. Renten man kunne betinge seg for vekselobligasjonslån, varierte. Fra 1816–1842 var den på 5 prosent, men ved lov av 8. september 1842 ble rentefoten gitt fri. Dette gjaldt også andre gjeldsforskrivelser som ikke var forbundet med sikkerhet i fast eiendom, og med en betalingstid på maksimum 6 måneder fra utstedelsesdagen.

53 I boken *Christiania Sparebank gjennom to hundre år* (1922) skrev professor Jacob S. Worm-Müller at bankieren Thomas Heftye den eldre tjente 77 000 spesidaler på utlån i tiden 1818–1822, altså i løpet av fire år.

Børsen som handelens møteplass

Christiania Børs ble åpnet den 15. april i 1819, som en av mange grunnsteiner i den nasjonale gjenreisningen. Den norske børsen kom til å spille en like viktig rolle som børsene i flere europeiske land. Oppmerksomheten ble flyttet fra statsfinansielle betraktninger og over mot nasjonaløkonomiske: Man anså det ikke lenger riktig utelukkende å vurdere statens finanser og handelsbalansen med utlandet. Nå skulle man også se på hvordan hele nasjonens produktive kapasitet kunne utvikles. Pengepolitikken, som hadde vært knyttet til statens økonomi, ble i tiltagende grad vurdert innenfor en større nasjonalpolitisk horisont.

En av de sentrale fedrene til Christiania Børs var stortingsmann, reder og handelsmann Nicolai Andresen. Han var på dette tidspunkt en av landets ledende bankierer og vekselhandlere. Da han den 8. april 1818 la frem forslag om en lov om Børsen, altså ett år før Christiania Børs ble åpnet, sa han følgende: «Det er vel Udenfor al Tvivl at Statens Velstand for en stor Deel beror på Handelen, at afhjælpe saavidt mueligt de Mangler der i denne vigtige Deel af Landets Næringsveje maatte finde sted, maa da ogsaa anses som en for Storthingets Opmærksomhed ikke uværdig Gienstand. (Sogner 2012: 62–63)

Børsen var en arena der man gjorde forretninger. Norske forretningsmenn hadde stort behov for kortsiktige lån på innenlandsk basis og trengte dessuten stadig å skaffe seg utenlandsk valuta for å kjøpe varer i utlandet. Begge disse behovene fylte Børsen. Den ble en markedsplass for omsetning av handelsveksler, en type gjeldsbrev, og et sted der man solgte og kjøpte valuta.

De nye bankierhusene etter 1814

Bankiernes viktigste oppgave var å formidle kortsiktige lån til næringslivet og å opptre som mellommenn for den norske stat og næringslivet, overfor utenlandske handelshus, i blant annet Hamburg og London. Ellers var det vanlig i velhavende handelshus å låne ut penger til slektninger og forretningsforbindelser i Norge. En bankier i Norge fikk vanligvis sin utdannelse hos et bankierhus i utlandet, enten i Hamburg, Leipzig, Paris eller London.

Før Napoleons-krigene hadde gamle forretningslekter med røtter tilbake til 1700-tallet ledet utviklingen innen bankier-virksomhet. Disse handelshusene gikk konkurs som en følge av krisen etter krigen, og nye kjøpmannshus overtok etter hvert ledende posisjoner i handelslivet. De nye var gjerne innflyttere, som Andreas Grüning fra Hamburg, Nicolai Andresen fra Tønder i Sønderjylland, Thomas Johannessen Heftye fra Sveits, Fritz Frølich med bakgrunn fra Polen og Danmark, og Johan Tiedemann fra Holstein. Men noen av dem kom fra norske bygder: Jacob Meyer var fra Gudbrandsdalen og Jørgen Young fra Vinger.

Det var især to grupper av norske handelsmenn som knyttet seg til de hamburgske handelshusene. Dette var eksportørene av trelast og fisk. De solgte ikke sine varer i Hamburg, men trengte bankierhusene der for å få vekslet om til sin valuta. De benyttet også bankierhusene for å få varekreditt, det vil si kortsiktige lån, og iblant måtte de be sin Hamburg-bankier om å utsette fristen for tilbakebetaling av lånet, når omstendighetene tilsa det.

Det som særmerket nykomlingene var at de la mindre vekt på ytre prakt enn de gamle forretningsmennene, samt at de spesialiserte seg mer og i større grad våget å satse på nye felter. Mange av dem dukker for eksempel opp i historien om de nye sparebankene og forretningsbankene, og de kom til å være aktive i utformingen av norsk finans- og bankpolitikk. De kalte seg ofte for «konsul» – en følge av at de i praksis fungerte som konsul for europeiske stater i Norge.

Fem ledende bankierhus

I likhet med mange andre bankierer, som kom fra dansk/tyske miljøer, kom Nicolai Andresen fra Tønder i Sønderjylland. Han kom til Norge som ung mann i 1801 etter læreår i Flensburg, og tok handelsborgerskap i Christiania. I 1809 etablerte han sin egen kjøpmanns-forretning. Andresen samarbeidet med flere andre handelsmenn. Han kjøpte skip og startet en fabrikk som produserte takstein og gesimsstein. Videre ble han valgt som representant til Stortinget og laget utkastet til børsloven. Bankieren Andresen samarbeidet tett med Finansdepartementet og Regjeringen. I den første tiden dreide bankier-virksomheten hans seg først og fremst om vekseliskontering for å finansiere handel. Men etter hvert samlet han seg mer og mer om bankier-virksomheten, og det var denne delen av firmaet som i 1913 førte til opprettelsen av aksjeselskapet Andresens Bank.

Thomas Heftye den eldre var en av de fremste bankierne i Christiania omkring 1820. Han tjente store penger på utlån, særlig i tiden frem til 1823. Det er imidlertid barnebarnet Thomas Johannessen Heftye, norsk bankier, konsul og friluftsmann, som inntar en fremtredende plass i fremstillingen av hendelsene i Arendal mot slutten av boken.

Andreas Grüning, født i Altona i 1785, etablerte bankierfirmaet Grüning & Co, som kom til å bli et av de ledende. Grüning bidro til at den norske stat fikk sitt første utenlandslån i Berlin hos brødrene Beneche. Etter hans død ble firmaet drevet videre av den grunnrike Hans Faye.

Severin Christian Andersen og J. H. Schwensen er to andre bankierer som drev betydelige forretninger. Sistnevnte samarbeidet med Mads Langaard og var sterkt inne i bildet da Frydenlunds bryggeri ble grunnlagt i 1859. Severin Christian Andersen hadde tjent seg rik på veksler i 1840-årene. I 1856 begynte han å kjøpe opp gårder og utviklet etter hvert Tuengen gård.

Nicolai Andresen er spesielt knyttet til fire store offentlige økonomiske problemstillinger etter 1814. Det var opprettelsen av Norges Bank i 1816, opprettelsen av Christiania Børs i 1819, opprettelsen av den første sparebanken i Norge (Christiania Sparebank), samt utviklingen av nasjonalbankfunksjonene i 1823.^{54 55} Professor i økonomisk historie, Knut Sogner, mener derfor at Andresen gjorde en stor innsats som nasjonsbygger og institusjonsbygger i en kombinasjon mellom forretninger og samfunnsengasjement, butikk og politikk samt mellom internasjonal handel og bygging av nye statlige institusjoner.⁵⁶ På 1820-tallet ble det reist spørsmål i Stortinget om organiseringen av statens utlånspraksis gjennom Norges Bank. Man stilte spørsmål ved kravene til sikkerhet og fordelingen av utlån, mellom pantelån og veksellån.

Utlånsoppgaven ble omfattende for Norges Bank, og bankens evne til å gi lån var relativt begrenset.⁵⁷ Staten omorganiserte derfor utlånsvirksomheten fra 1828 ved opprettelsen av diskonteringskommisjonene. Utlånsvirksomheten ble omorganisert på nytt i 1851, da staten opprettet Hypotekbanken. Dette kommer vi tilbake til i senere kapitler.

Statlige låneopptak på 1800-tallet

Da statsbudsjettet for 1816 ble utformet i 1815, forutså finansminister Wedel Jarlsberg, som vi har hørt, at det kunne bli nødvendig å oppta lån for å finansiere driften av Norge. Skatteinntektene var usikre, og regjeringen så ingen mulighet for å øke skattene i den situasjonen folket var i. I det første statsbudsjettet kan vi da også lese at «Den nasjonale velstanden er påført et så betydelig skår gjennom syv år med krig, flere inntrufne uår, handelens langvarige opphør og til dels fortsatte problemer, at Hans Majestet ikke ønsker å pålegge landet større anstrengelser. Velstanden tynges også av en betydelig seddelmasse, og realiseringen av denne vil muligens kreve enda mer betydelige oppofrelser».⁵⁸

På denne bakgrunnen ble prinsippet om en lånefullmakt for staten innarbeidet i budsjettet. Stortinget godkjente det, til tross for at både regjeringen og Stortinget anså statsgjeld som uheldig for tilliten til den norske stat. Gjeld ble også ansett som sårende for det nasjonale selvbildet.

54 Sogner (2012): 56.

55 Lie, Kobberød, Thomassen og Rognved (2016): 73–74. Åpningen for utveksling av sølv i Norges Bank i 1823.

56 Sogner (2012): 51.

57 Lie, Kobberød, Thomassen og Rognved, Norges Bank (2016): 78–79.

58 Norges første statsbudsjett (1816–1818): 6.

I 1819, i en tid preget av økonomisk krise, ble det presserende for staten å bistå næringslivet med kapital brakt til veie gjennom lån.⁵⁹ I denne første tiden for Norge som selvstendig stat var betingelsene som ble stilt, svært stramme. Finansminister Wedel Jarlsberg måtte også tåle et «nei» på sin forespørsel om lån i London i 1818. Det var et handelshus i Berlin som til slutt innvilget Norges første statslån i 1819.⁶⁰ Lånet var på 900 000 spesidaler (den nye, norske valutaen), og det ble stilt til disposisjon utelukkende for private næringsdrivende.⁶¹

I 1822 ble det tatt opp et statslån for å nedbetale gjelden til Danmark; det vil si den delen av Danmark-Norges statsgjeld som Norge hadde måttet ta på seg å betale. Samme år trengtes nok et lån for å starte byggingen av slottet i Christiania.⁶²

Da en ny økonomisk krise oppsto i 1828, vedtok Stortinget å ta opp et nytt lån utenlands. Dette ble brukt til å etablere en ny, statlig låneinnretning: De såkalte *diskonteringskommisjonene*, som skulle imøtekomme det private næringslivets behov for kapital.⁶³ I praksis kom diskonteringskommisjonenes avdelinger rundt om i stiftsbyene til å fungere som statlige banker, uavhengig av Norges Bank og av sparebankene, etter hvert som disse kom til.

I 1830-årene var det ikke behov for å ta opp lån for å støtte næringslivet. Staten tok imidlertid opp et lån på 1,2 millioner spesidaler hos bankierhuset Hambro & Søn i København, som erstatning for det tidligere lånet man hadde tatt opp for å finansiere gjelden til Danmark. Først da dette var nedbetalt i 1847, var gjelden til Danmark på 3 millioner spesidaler ute av verden.

I 1848 utløste februarrevolusjonen i Paris en internasjonal økonomisk krise. Norske myndigheter så seg da seg igjen nødt til å søke lån utenlands for å komme de næringsdrivende til hjelp. Lånesummen ga dessuten grunnkapital til å opprette Hypotekbanken i 1851, og lånet finansierte byggingen av den første jernbanen i Norge, mellom Christiania og Eidsvoll.⁶⁴

59 Lånene staten tok opp fra utlandet på 1800-tallet, viser hvor nødvendig det var å få tilført kapital til landet. Dette er et viktig bakteppe for den økonomiske veksten, for utviklingen av bankvesenet i Norge, og for arbeidet med å utvikle et offentlig ansvar for bankvesenet.

60 Nielsen (1902): 198.

61 Allerede i 1825 lyktes det å konvertere lånet til mer gunstiger betingelser.

62 Woxen (1900): 10–12.

63 Som forklart i kapittel 1, kunne diskonteringskommisjonene innløse (diskontere) vekslere, eller gjeldsbrev, og dermed gi kapital til vekselens eier.

64 Woxen (1900): 16. Da banen åpnet i 1854 var den 68 kilometer lang og hadde kostet 2,2 millioner spesidaler. Jernbanen ble en stor suksess. Allerede det første året fraktet den 128 000 passasjerer og 83 000 tonn trelast. Suksessen førte til at flere nye baner ble planlagt bygd.

Etter hvert som utviklingen av Norge skred frem, vokste behovet for tilførsel av kapital. Rundt om i landet ble jernbanebyggingen utvidet, og man bygde sykehus, veier, telegrafstasjoner og skoler. Spinnerier, veverier, møller og tresliperier kom til, det gjorde også skipsverft og mekaniske verksteder. Flere ganger ble næringslivet dessuten rammet av kriser. Staten fortsatte derfor med låneopptak i utlandet. Det skjedde for eksempel i desember 1857, da staten tok opp et stort lån hos Baring Brothers i London.

På denne måten økte selvsagt statsgjelden. Omkring 1850 var den på 14,3 millioner kroner.⁶⁵ I 1860 var den steget til 30,9 millioner kroner, i 1870 hadde den sunket til 29,8 millioner kroner, men i 1880 var den på ny steget og utgjorde nå hele 105,9 millioner kroner. Norges statsgjeld var i 1895 på 146,9 millioner kroner og dermed tidoblet siden 1850.

I 1880 var Norge dermed relativt sett langt mer forgjeldet enn det hadde vært i 1814. Men landet var nå en uten sammenligning mer velutbygd og moderne nasjon. Økonomisk sett ble 1880-årene en berg- og dalbane; først preget av oppgang, deretter inntraff mange konkurser. Ettersom dampskipene tok over for den store flåten av seilskuter, fikk vi en krise i skipsfarten. Økt produksjon i næringslivet gjorde at prisene sank. Konjunktorene vandret fra opphetet vekst på 1870-tallet til mørk resesjon i 1880-årene, og stor arbeidsløshet bidro til å svartmale bildet. En voksende strøm av mennesker dro på denne tiden vekk fra landsbygda og inn til byene. Det er i det samme tiåret, 1880-årene, at vi ser en rekordartet utvandring til Amerika. Hele 25 000 norske menn og kvinner utvandret dit i 1885.

Mange av lånene fra utlandet gikk til utvikling innen skipsfart, trelast og industri; mye gikk dessuten til jernbanen. En god del av lånekapitalen ble fordelt gjennom Norges Bank og andre kredittinstitusjoner.

I arbeidet med å etablere en ny, norsk økonomisk politikk var det likevel ikke bare kapitaltilførsel som var nødvendig. En viktig oppgave lå i å oppheve ordninger og institusjoner fra eneveldets tid, som nå var til hinder for pengeflyt og allmenn vekst i samfunnet.

Økonomisk liberalisme – en rettesnor også i Norge

Som vi så i åpningen av dette kapitlet, fikk tankene til Adam Smith om en liberal holdning i statens økonomiske politikk, innflytelse også i Norge. Liberalismen

65 Woxen (1900): 37.

som økonomisk teori brøt for alvor gjennom i Storbritannia i 1842.⁶⁶ Dette året ble hele 750 vareslag helt tollfrie i Storbritannia. Tollsatsene ble dessuten satt ned på en rekke andre varer, blant annet på norsk trelast. Det betydde at eksportprisene på trelast straks steg med 60 prosent her til lands. Vi kan tenke oss hvordan slike bevegelser i næringslivets økonomi gjorde liberalismen attraktiv.

Fra 1842 av gikk liberalismen i praksis sin seiersgang over store deler av verden, også gjennom såkalte gjensidige handelstraktater mellom to eller flere land. I 1849 gikk Storbritannia videre og opphevet den britiske navigasjonsakten. Navigasjonsakten hadde forbudt innførsel av varer fra de engelske koloniene på andre enn engelske skip. Den forbød også innførsel av varer fra Europa på andre skip enn de som tilhørte den engelske flåten, eller flåten i det landet der varen var produsert. Da navigasjonsakten ble opphevet, åpnet nye og store muligheter seg for den sterkt voksende norske handelsflåten. Anton Martin Schweigaard uttalte at begivenheten var det største som hadde skjedd i Norge «i oeconomisk Henseende siden 1814».⁶⁷

Norge gjennomførte på langt nær de samme tollreformene som Storbritannia. I likhet med de fleste andre land beholdt Norge høyere tollsatter på ferdige varer enn på råvarer. Dette ble kalt *oppfostringstoll*. I Norge gikk Schweigaard inn for en forsiktig bruk av dette virkemidlet. Oppfostringstoll kom til å omfatte for eksempel tekstiler og andre spesialiserte produkter innenfor industrien.

Liberalismen var en frihetsideologi. Det var i tråd med liberalistisk tankegang å avvikle de før omtalte laug og privilegier. Liberalismen brøt også opp monopoler på handel samt privilegier som hadde ligget til geistligheten.

I England førte liberalismen til at statsmakten var tilbakeholden. Staten drev i svært liten grad bankpolitikk, og statsmakten overlot helt til private interesser å bygge ut jernbane, telegraf og dampskipsruter. Parlamentet tillot i tråd med dette kirkesamfunn og filantropiske organisasjoner å bygge skoler, sykehus og helseinstitusjoner.

I Norge unnlot flertallet på Stortinget å føre liberalistisk politikk av engelsk fasong. Her ligger en stor forskjell mellom norsk og engelsk liberalistisk politikk. I vårt land engasjerte staten seg helt konkret i utbyggingen av norske virksomheter.

⁶⁶ Smith hadde utviklet ideologien sin på 1700-tallet. Den ble senere tilpasset av den britiske økonomen David Ricardo, en av 1800-tallets mest innflytelsesrike klassiske økonomer, ansett som oppfølgeren til Adam Smith.

⁶⁷ Schweigaard hadde som stortingsmann fra 1842–1869 sterk innflytelse på den økonomiske politikken.

Privilegier, laugstvang og monopoler avvikles

Det gamle samfunnet hadde vært styrt av særretter, fortrinn og privilegier som ble innvilget ulike aktører fra stat og konge. For eksempel måtte man ha privilegier for å drive skog og sagbruk, og handelen var regulert til stort sett bare å kunne utfolde seg i byene. Ulike laug hadde i prinsippet monopol på å utøve håndverk og selge håndverksprodukter, og alt i alt var yrkene dermed strengt regulert.

I 1839 ble de gamle laugsprivilegiene innskrenket. Innen håndverksfagene fikk flere nå mulighet til å bli svenn og mester. Kvinner over 40 år fikk dessuten adgang til håndverkene, og som noe nytt kunne man drive håndverk på landsbygda, ikke bare i byene. I 1866 opphevet Stortinget nesten alle gjenværende laug og restriksjoner.

Byene hadde hatt enerett til handel. Denne eneretten ble etter hvert opphevet, og folk kunne da fritt omsette alle varer som var produsert innenlands. Enslige kvinner og enker fikk rett til å drive butikk eller handelsvirksomhet. Men det fantes fortsatt restriksjoner, og først i 1857 ble det for eksempel tillatt for alle å selge sukker, kaffe og te på landsbygda. Handelsmenn og -kvinner rundt om i distriktene måtte imidlertid vente helt til 1882 før de fikk rett til fritt å importere og eksportere varer.

Sagbruksprivilegiene var gjenstand for stor diskusjon. Inntil 1850-årene var disse privilegiene begrenset til noen relativt få brukspatroner: Eiendomsbesittere med næringsdrift i stor skala. Diskusjonen som vokste frem i offentligheten, tok utgangspunkt i den frie, demokratiske vinden som blåste over Europa. Burde ikke innbyggerne i et demokrati som Norge behandles på samme måte som innbyggerne i land med tilsvarende styre? Skulle de ikke stilles likt, for eksempel når det gjaldt rett til å drive sagbruk? Og videre: Hemmet ikke privilegiene innføringen av ny teknologi, som å ta i bruk de nye og effektive damp-sagene?

I 1845 hadde indreminister Frederik Stang sagt ja til å opprette slike nye damp-sager. Senere ville han oppheve særrettighetene til brukspatronene, som på det tidspunkt var de eneste som kunne ta sagene i bruk. Men flertallet på Stortinget sa nei. Mange av trelasteierne hadde jo kjøpt sine sagbruk og sine rettigheter til en høy pris, lød innvendingen. Likevel ble sagbruksnæringen i 1860 satt fri.

Diskusjonen den gangen minner om den som har gått om fiskekvoter i dagens Norge (2017–2019). Utfallet ble det samme på 1800-tallet som i dag: Fordelene som kapitaleierne hadde ervervet seg ved kjøp, skulle de få beholde,

men på begrenset tid. Etter at trelastprivilegiene ble opphevet i 1860, førte frislippet i denne industrien til stor vekst og fornyelse.

En annen bestemmelse som ble opphevet, var tjenesteplikten. I henhold til denne skulle tjenestefolk ha halvårs- eller helårskontrakter med husbonden; ingen arbeidsfør mann skulle gå ledig uten å arbeide. Bakgrunnen for bestemmelsen hadde på den ene siden vært tanken om at lediggang er roten til alt ondt, på den andre siden en oppfatning om at bønder og næringsdrivende på landsbygda burde skaffes billig arbeidskraft.

Den norske modellen til Schweigaard og Stang

Statsmakten i Norge på 1800-tallet gikk aktivt inn i byggingen av landet. Staten var pådriver og medvirker til at vi fikk jernbane, telegraf og dampskipsruter, og staten sto bak etableringen av sykehus, fengselsvesen og asylvesen. Fremstilling av kart ble også sett som et statlig anliggende, likeså å oppføre sjømerker og å rense opp elver.

Arbeidet med å bygge alt dette ble ofte drevet av private foretagender. Samtidig deltok offentlige tjenestemenn aktivt på ulike nivåer av virksomheten, gjennom offentlige oppdrag. Det som oppsto, var en kombinert løsning av privat og offentlig innsats.

Den kombinerte løsningen artet seg svært ofte slik at byggearbeidene som private interessenter og lokale myndigheter utførte, ble ledet av statens ingeniører på ulike nivåer i prosessen. Hvilke roller de ulike aktørene egentlig spilte i en slik situasjon – om personene involvert bar en privat eller statens kappe – kunne nok være uklart.

Kan det tenkes at statsråder og offentlige tjenestemenn kunne komme til å trå over en habilitetsgrense, når de engasjerte seg i denne typen arbeid? Historikeren Rune Slagstad mener svaret er nei. Den kombinerte løsningen av statlig og privat engasjement var innenfor rammen som storting og regjering hadde trukket opp for modernisering av den norske staten, hevder han. Slagstad kaller ordningen «en statlig iscenesatt kapitalisme».⁶⁸

Den svenske historikeren Bo Stråth har sett på utviklingen av styreformene i Norge og sammenlignet den med tilsvarende utvikling i Sverige.⁶⁹ Han fant flere fellestrekk, blant annet vektlegging av statlig styring. På norsk side trekker

⁶⁸ Slagstad (1998): 18.

⁶⁹ Stråth (2005): 168–189.

han frem Anton Martin Schweigaard og Frederik Stang som de ledende ideologene frem mot midten av 1800-tallet. Begge ønsket en kapitalistisk utvikling under statlig ledelse, ifølge Stråth. Stang gikk inn for nasjonsbygging gjennom en aktiv og dynamisk politikk basert på dannelsel, fornuft og vitenskap. Han mente videre at det måtte skje en modernisering av politiske institusjoner, samt innenfor kommunikasjon og økonomi.⁷⁰ Stråth hevder at man i Norge gjennomførte en omfattende reform av byråkratiet. Sammenfattet kan man si at både Schweigaard og Stang ønsket et fritt marked uten strenge reguleringer. Men markedet skulle være preget av et samfunnsetisk ansvar og gjennomsyret av nasjonal fellesfølelse.

Problemet med en slik målsetting var å få motstridende krefter og ulike parter til å virke sammen. Målet var at individet skulle få utvikle seg fritt, men samtidig ville man sikre en stabil og jevn utvikling, der hensynet både til nasjonens vekst og statens myndighet måtte ivaretas. Retten måtte råde, i store så vel som i små saker. Francis Sejersted kaller andre halvdel av 1800-tallet for «rettsstatsepoken».⁷¹ Andre legger mer vekt på at staten tok hensyn til den økonomiske veksten, som var en forutsetning for det liberale samfunnet som vokste frem.⁷²

Ettertiden har karakterisert den norske prosessen som viktig og vellykket. Indreminister, deretter statsminister, Frederik Stang fremstår som en drivende kraft, og vi har hørt at også Anton Martin Schweigaard var viktig for utviklingen av norsk, økonomisk politikk på denne tiden. Det samme var flere norske finansministre.

Utviklingen av en statlig, norsk økonomi og et bankvesen skjedde gradvis på 1800-tallet. Lenge spilte de private bankierhusene en viktig rolle for å forsyne næringslivet med kapital. Francis Sejersted omtaler det som en lykke for norsk næringsliv at man hadde den såkalte Hamburg-kreditten, som bankierne kunne tilby.⁷³ Han mener også at det hjemlige kredittsystemet var lite utviklet før vi kommer til endringsprosessene i 1847–1848.⁷⁴

Nyere historikere legger vekt på Børsen som en ny kapitalkilde for næringslivet. De var viktige både innenlands og i forhold til norsk næringslivs behov for

70 Stråth (2005): 171.

71 Sejersted (1984): 7–15.

72 Pål Thonstad Sandvik sammenligner i boken *Nasjonens velstand* (2018, s. 68) Norge med Preussen på samme tid. Også der var statens menn aktive på alle felt.

73 Se forklaringen av bankierhusenes bruk av hamburgkreditten i kapittel 1.

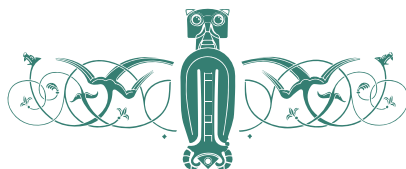
74 Sejersted (1978): 398.

tilgang til blant annet Hamburg-kreditten.⁷⁵ I 1819 var det bankierne som formidlet kontakt mellom norske myndigheter og finanshuset Benecke i Berlin, da det første utenlandske statslånet ble tatt opp. Kredittsystemet til bankierne ivaretok bare kortsiktige lån, mens det senere bankvesenet utviklet et kredittsystem som hadde både innskudd og lån som funksjoner. Begge systemer benyttet seg av vekslar.

75 Wille (1994). Kapitalkilde for næringslivet..

Theodor Kittelsen: Almindelig søndagsstemning

KAPITTEL 3

Norges Bank – seddelbank og utlånsbank

Da Lov om Norges Bank ble sanksjonert den 14. juni 1816 av kong Karl av Norge og Sverige, var banken tenkt som en komplett bank. Den skulle både være en seddelbank (trykke sedler og være instrument i pengepolitikken) og den skulle ha innskudds- og utlånsfunksjon (være instrument i den generelle økonomiske politikken).⁷⁶ Lov om pengevesenet ble vedtatt samtidig. Denne loven ga hovedreglene for saneringen av landets penge- og seddelbankvesen.

I boken om Norges Bank fra 2016 beskrives noen hovedpunkter for hvorfor det var viktig å opprette banken:

Man forstår ikke bankens opprettelse ved kun å spørre om hva slags banktjenester det norske samfunnet hadde behov for i 1816. Utformingen av banken må forstås ut ifra datidens pengepolitiske situasjon og de historiske erfaringene og teoretiske kunnskapene institusjonens grunnleggere trakk med seg ved opprettelsen. Siden 1807 hadde man opplevd ekstrem inflasjon, som ingen ville ha tilbake. Inflasjonserfaringen la seg

⁷⁶ Standardverk om Norges Banks historie er: *Norges Banks historie bind I (1918), bind II (1954)* (Rygg), *Norges Bank gjennom 150 år* (Jahn, Munthe og Eriksen, 1966), *Norges Bank 1816–2016* (Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved, 2016) og *Utformingen av nye Norges bank- og pengevesen* (Austnes 2014, doktoravhandling ved Universitetet i Oslo) for å nevne noen.

oppå og forsterket en noe dypere erfaring med pengesedler innenfor rammene av den dansk-norske bank- og pengehistorie.⁷⁷

I forarbeidene til opprettelsen av banken i 1816 gikk det likevel en diskusjon i Stortinget både om bankens oppgaver og om hvem som skulle eie banken. Spørsmålet om eierskap var først og fremst et spørsmål om hvorvidt staten skulle eie banken alene, om eierskapet skulle deles mellom staten og private innskytere, eller om private innskytere skulle eie banken fullt ut. Banken endte med å bli en privat aksjebank, men der bankens direksjon og representantskap skulle velges av Stortinget.

Selv om beslutningstakerne i Stortinget og i Finansdepartementet nok kunne ha mangelfulle teoretiske kunnskaper, hadde flere av dem praktisk erfaring fra København og gjennom aktiv næringsvirksomhet.⁷⁸ Finansminister Wedel Jarlsberg må ha hatt godt kjennskap til den aktivitet og den rolle som bankierne hadde, i et knapt kredittmarked i Norge rett etter 1814, og han må anses som en av de ledende skikkelsene i den norske handelsetiten etter 1814. Handelsetiten var trolig også kjent med samtidens økonomiske litteratur, ikke minst de bank- og pengeteoretiske delene av litteraturen.⁷⁹

En av oppgavene man sto overfor da man opprettet Norges Bank var å skape en felles valuta i Norge. Det var behov for å få sanert pengevesenet på grunn av de forskjellige valutaene som florerte. Den andre problemstillingen var hvorvidt banken også skulle være en innskudds- og utlånsbank. Et grunnleggende spørsmål var også hvordan banken skulle finne sin rolle i forhold til bankiernes utlånsvirksomhet. Næringslivets system var godt kjent, og det var neppe behov for å erstatte dette eller skape et konkurrerende system.

Finansminister Wedel Jarlsberg må i 1815 utvilsomt ha vært en av de viktigste arkitektene for de økonomiske prinsippene som lå bak opprettelsen av banken og de prinsippene pengelovene av 1816 bygde på. Den nye valutaen ble jo allerede presentert i fremlegget av statsbudsjettet i desember 1815. Det skulle opprettes en ny bank med seddelmonopol, og seddelmassen skulle være basert på et metallfond. Dette fondet måtte etableres gjennom et tvunget innskudd fra alle landets innbyggere; statsmakten skulle stå for innkreving av innskuddene. Her måtte man trå en vanskelig balansegang: Et metallfond skulle kreves inn fra innbyggerne, samtidig som innkrevingen nødvendigvis måtte

⁷⁷ Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved (2016): 23.

⁷⁸ Kristiansen (1925): 14–15.

⁷⁹ Austnes (2014): 31–32.

legge begrensninger på næringslivets handlingsrom, særlig innenfor eksportnæringen og handelen med utlandet for øvrig.⁸⁰

Dette kapitlet går inn på disse og tilliggende diskusjoner om bankens virksomhet. Først skal vi se på de historiske forløperne til det europeiske bankvesenet.

Hva trengte man en bank til?

Vekselhandlerne og pengeutlånerne på markedene (handelsmessene) i middelalderen var forløperne for det moderne bankvesenet.⁸¹ De som ville kjøpe varer, men ikke hadde penger, kunne i selskap med selgeren gå til en pengeutlåner. Pengeutlåneren gikk god for kjøperens løfte om å betale varens pris når handelsmessen var over. Det hendte også at pengeutlåneren forlenget fristen frem til neste handelsmesse eller til året etter, dersom låntageren ikke hadde fått inn så mye penger som forventet.

Hvorledes Vexlen er bleven til, ved man egentlig ikke; den er rimeligvis ikke nogen Enkeltmands Opfindelse, men den er ligesom skabt af Handelsstanden, og lidt efter lidt har den af sig selv udviklet sig til hvad den er – den tydeligste og mest sammentrængte Kontrakt, som vi kjende. Da der imidlertid allerede i det 12te Aarhundrede var indført et Slags Anvisningssystem i Italien, er det rimeligt nok at udlede dens Oprindelse fra Datidens mæktigste Handelsstad Wenedig.⁸²

En voksende handelsvirksomhet i Europa hadde imidlertid behov for større forutsigbarhet enn dette systemet kunne skape. Myndighetene hadde et våkent øye for handelens betydning, og man begynte å overvåke vekslernes forretninger og man stilte krav. Slik oppsto det veksel- eller girobanker⁸³ i Genova, Venezia, Amsterdam og Hamburg, den sistnevnte ble opprettet i 1619.⁸⁴

⁸⁰ De tvungne innskuddene skulle betales i sølv; derav navnet «Sølvskatten».

⁸¹ Dillard (1985): 132–133.

⁸² Sigvard Emil Spärck (1869): 32. Lærebog i Handelskundskap til veiledning for Handlende og Søfarende ble først trykket i Stavanger i 1869. Nytt opplag trykket i Kristiania i 1875 finnes i Nasjonalbiblioteket.

⁸³ Navnene vekselbank og girobank ble brukt om hverandre og betyr egentlig det samme: En bank som har spesialisert seg på å overføre beløp fra en kjøper til en selger, ofte via mellommenn.

⁸⁴ *Hamburger Bank* (1619–1675) hadde sitt hovedkontor i Hamburgs rådhus. Den ble grunnlagt av byens råd som vekselkontor, girobank og kredittbank for byens kjøpmenn. Banken hadde Amsterdamske *Wisselbank* som et forbilde, og den skulle forbedre valutastabiliteten og understøtte handelen. Bankens grunnkapital kom fra engelske handelsmenn og fra portugisiske og nederlandske trossflyktninger som hadde slått seg ned i byen. *Hamburger Bank* skapte også *Hamburger banco* (*mark banco*) som var en ren regnevaluta. Den tilsvarte en viss sølvvekt, og denne bestemte verdien gjorde at den ble benyttet innenfor storhandelen.

Et halvt hundreår senere oppsto de første riksbankene, med Sveriges Riksbank i Stockholm som den første i 1657. Bank of England ble opprettet som riksbank for Storbritannia i 1694, og var fra først av både seddelbank og de andre bankenes bank.⁸⁵

I tiden rundt 1800 var kredittforholdene lite utviklet. Det fantes ikke banker som kunne ta imot oppsparte midler. Bøndene hadde tradisjon for å ha gull og sølv i sitt eie, mens de rike byfolkene anskaffet sølvtøy (forarbeidet sølv). Det var altså ingen incitament for å spare penger, og på landsbygda hersket det for det meste naturalhusholdning. Etter hvert som de finansielle systemene gradvis ble utviklet, fikk de oppgaven med å være mellomledd mellom de som hadde kreditt å gi og de som hadde behov for kreditt. Bankens formål ble da å gjøre sparemidler fruktbringende for innskyterne og skaffe næringsdrivende lån.⁸⁶

Noen former for pengelån

I kapittel 2 har vi vist til at bankierne benyttet vekselbrev. Eugenia Blücher forklarer i *Staff Memo – Norges Bank; Rettslige sider ved utlåns- og diskonteringsvirksomheten til Norges Bank 1816–1824* at vekselbrev erstattet de tunge myntene, og de fungerte samtidig som gjeldsbrev som kunne omsettes.⁸⁷ Dersom den som mottok vekselen hadde behov for kontanter for sin forretningsdrift, kunne denne selges (diskonteres) til en tredjepart. Selger måtte betale kjøper en renteberegnet premie som ble benevnt som diskonto basert på vekselsens størrelse.

Eugenia Blücher har gitt en presis definisjon av pengelån og diskontering. Hun legger til grunn at begge er eksempler på kredittytelser. Den som mottok vekselen, hadde ofte selv behov for kontanter for sin forretningsdrift. Det var derfor en stor fordel om noen kunne kjøpe vekselen før fristen for tilbakebetaling gikk ut. Dette ble kalt for *diskontering*. Den som diskonterte vekselen satt igjen med den forfalte vekselen. Dette innebar en viss risiko, så det var en vanlig ordning at det ble tatt en tilleggs godtgjørelse i form av en rente. Denne ble kalt for *diskonto* og den kunne være fast eller variere etter risikograden. Se også Sigvard Emil Spärcks definisjon av vekselrytteri i kapittel 10, jf. hans *Lærebog om Handelskundskab* fra 1869.

For litt lengre kreditt benyttet man vekselobligasjoner. Det var et omsetningsgjeldsbrev der utstederen selv forpliktet seg til å betale pålydende⁸⁸. Vekselobligasjonene ble utviklet og var alminnelige i unionen med Danmark.

85 Hansen (1960): 24.

86 Sinding (1947): 18.

87 Blücher (2012): 6.

88 Blücher (2012): 6.

Vekselobligasjoner inneholdt ofte kausjon (underskrift fra en eller flere personer); det kunne også stilles pant for fordringen. Lånepraksis ble at personer som trengte lån mot personlig kreditt for lengre tid aksepterte slike lån med utstedelse av en vekselobligasjon mot innbetaling etter 3,4 eller 6 måneder. Praksis var videre at vekselobligasjonen kunne fornyes mot betaling av et avdrag. For lån mot håndfått pant i verdipapirer benyttet man også vekselobligasjon⁸⁹. Ågerlovgivningen tillot diskontørene fri rentefastsettelse. Utlån mot vekselobligasjoner ble derfor formelt ordnet i form av en diskontering⁹⁰.

Pantobligasjoner eller pantelån var en låneform hvor fast eiendom, gull, sølv eller varebeholdninger ble stilt som garanti. Dette var en utlånsform som særlig ble utviklet gjennom et nasjonalt finansielt system, og utlånsformen ble benyttet av Norges Bank fra 1818.

Etableringen av Norges Bank var en tung og vanskelig prosess

De to store standardverkene om Norges Bank (Nicolay Rygg, 1918 og 1954) og Gunnar Jahn, Alf Eriksen og Preben Munthe (1966), gir oss fortellingen om etableringen av banken. Nicolay Rygg og Gunnar Jahn hadde begge vært øverste direktør i Norges Bank. I 2016 ga Norges Bank ut et verk om bankens historie fra 1816 til 2016.⁹¹ Disse bøkene legges her til grunn for en kort beskrivelse av bankens etablering.

Stortinget og regjeringen ønsket i utgangspunktet at Norges sentralbank skulle være en frivillig aksjebank. Likevel besluttet man at Kongen i statsråd skulle oppnevne styret og Stortinget skulle vedta lover for banken.

Det ble sendt ut pålegg til embetsmennene rundt i landet om å kunngjøre vedtaket om den nye banken. Embetsmennene skulle videreformidle innbydelse til aksjetegning av et grunnfond til en sentralbank for Norge. De fikk strengt pålegg, i datidens embetsspråk:

– og forvente Vi derhos, at Du saavel som de Dig underordnede Embedsmænd med Iver og Nidkjærhed ville bidrage til denne for Almeenvellet saa vigtige Sags Fremme. Naar Subscripsjons-Planerne ere afbenyttede, blive de at indsende til den interimistiske Bankdirectionen i Christiania. Derefter Du Dig underdanigst haver at rette.
Befalende dig Gud!⁹²

89 Aschehoug (1890): 35.

90 Kristiansen (1925): 54 og Sinding (1947): 16.

91 Lie et al. : *Norges Bank 1816–2016*.

92 Rygg (1918): 106.

Sviktende betalingsevne og -vilje gjorde at forsøket på å opprette en grunnkapital til Norges Bank på frivillig basis, mislyktes. Oppslutningen fra landdistriktene var iøynefallende lav. Bare en tredjedel av de tegnede aksjene kom fra landsbygda.⁹³ Det kom derfor lille julaften 1816 en kongelig kunngjøring om tvungen innskuddsordning for Norges Bank. Grunnlaget for å iverksette dette tiltaket var de seks enkeltlovene (reformlovene) som var vedtatt av Stortinget i juni 1816.⁹⁴

Midlene til grunnfondet skulle nå drives inn med tvangsaksjekjøp, og fordi aksjekjøpet skulle betales med sølvsaker, ble den kalt «Sølvskatten».⁹⁵ Innbetalingene gikk imidlertid fortsatt tregt. For å tilfredsstillte kravet til størrelsen på grunnfondet, ba Stortinget derfor regjeringen i 1818 om å ta opp lån til dette. Ved utgangen av 1826 sto det fortsatt igjen en restanse på mer enn seks tusen spesidaler av «sølvskatten» til Norges Bank.⁹⁶

Norges Banks organisering, med på den ene siden styringsmakt til Stortinget, på den andre siden aksjonærer med mer begrenset styringsmulighet, var et resultat av myndighetenes uklare rolleforståelse av banken. Stortinget oppnevnte både som direktører og som styremedlemmer personer som var aksjonærer i banken.⁹⁷ Dermed kom også bankierne inn i styringen av banken. Bankier Nicolai Andresen fikk en slik rolle.

Dette førte til at staten, aksjonærene og bankierne på denne måten kunne utvikle institusjonelle løsninger i en viss harmoni med hverandre. Det ser vi blant annet ved at det ifølge Norges Banks regnskaper for disse årene ble bare elleve prosent av bankens utlånsmengde gitt til vekseliskontering. Andelen på åttini prosent til pantelån truet neppe bankiernes vekselånvirksomhet, som var deres viktigste og mest inntektsbringende interessefelt.⁹⁸

Ikke minst kan bankiernes inntreden i bankens styre skyldes at de gjennom sine forretninger hadde gode kontakter i utlandet, noe som kunne komme staten til nytte dersom det skulle bli behov for å oppta utenlandslån. Bankiernes gode kontakter med utlandet bidro også til at handel og eksport etter hvert kunne ta seg opp igjen. Per Maurseth understreker imidlertid at Norges Bank

93 Lie et al. (2016): 46. Her omtales banksaken som et byprosjekt med en iøynefallende lav oppslutning i landdistriktene.

94 Lovene det er snakk om, er: 1. *Lov om pengevesenet*. 2. *Octroi (konesjon) for Norges Bank*, som gjaldt dersom banken ble reist ved frivillig subskripsjon. 3. En *Fundasjon* som automatisk skulle erstatte octroien i tilfelle aksjetegning feilet. 4. *Lov om regler for tvungne innskudd*. 5. *Lov om skatt og formue på næring (inntekt)*. 6. Austnes (2014): 2 *Lov som tillot midlertidige låne- og diskontoinnretninger*.

95 Lie et al. (2016): 50–53.

96 Det nøyaktige beløpet var 6 150 (seks tusen etthundre og femti) spesidaler og sekstito skilling.

97 Sogner (2012): 60, Kristiansen (1925): 14–15.

98 Kristiansen (1925): 51

ble stilt under Stortingets styrelse, og at den derfor langt på vei var en offentlig bank.⁹⁹

Pengepolitikken

Pengelovene av 14. juni 1816 skulle gi grunnlag for monetær stabilitet. Norges Bank fikk oppgaven med å legge forholdene til rette for at landet fikk en stabil valuta. Valutaen, spesidaleren, skulle bindes opp til sølvstandarden (Hamburger banco), som var en gammel regneenhet.¹⁰⁰ Dette var en vesentlig oppgave i pengepolitikken.

I det første statsbudsjettet for perioden 1816–1818 er det redegjort for begrunnelsen med å benytte Hamburger banco som regneenhet¹⁰¹:

På grunn av pengevesenets for tiden vaklende tilstand har Hans Majestet sett seg nødt til, i et overslag som dette, å beregne statens utgifter og inntekter ut fra en verdi som er uavhengig av konjunktorene. Det vil si riksdaler species i sølv, der en specie er lik med Hamburger banco.

Wilhelm Keilhau hevdet i 1931 at pengepolitikken man etablerte den gangen, la en klam hånd over næringslivet, hindret nye tiltak og virket knugende på bedrifter som arbeidet med lånt kapital.¹⁰² Francis Sejersted omtalte i 1978 politikken på lignende vis: I 1842 ble pari kurs for spesidaleren nådd, og, skriver Sejersted, næringslivet ble dermed befridd fra den kvelningsmekanisme som sedlenes vei mot pari kurs hadde gitt. Den lange og tunge veien til et velordnet og sterkt pengestell var nå gjennomvandret, og en av forutsetningene for den økonomiske ekspansjonen rundt midten av århundret var lagt.¹⁰³

Jens Arup Seip så det slik at spørsmålet om kursen på spesidaleren innebar et valg mellom en deflatorisk og en inflatorisk politikk. Han mente valget med pari kurs hadde den virkning at produsenter og eiendomsbesittere ble tappet for midler, til fordel for forbrukere og folk med fri kapital, som for eksempel bankierne.¹⁰⁴ Følgene av pari kurs var nemlig at verdien på fast eiendom sank,

⁹⁹ Maurseth (1981): 171.

¹⁰⁰ *Hamburger banco*, eller bancodaler, egentlig *mark banco*, var en internasjonal valuta utstedt av bystaten Hamburg, med grunnlag i Hamburg Banks sølvfond. Den var en ren regneenhet og ble ikke utmyntet. Bancodaleren ble likevel brukt som verdimål blant annet i Danmark og Norge på det meste av 1600-tallet, gjennom hele 1700-tallet og inn på 1800-tallet.

¹⁰¹ Det første norske statsbudsjettet 1816–1818: 4 (omsatt til moderne norsk).

¹⁰² Keilhau (1931): 84.

¹⁰³ Sejersted (1978): 62.

¹⁰⁴ Seip (1974): 143.

mens verdien av gjeld steg, og samtidig ble norsk økonomi tappet av utlendinger som spekulerte i valutaens stigende kurs. Seip konkluderte med at disse forholdene gjorde at næringslivet som helhet slet tungt i årene mellom 1820 og 1840. Hele perioden frem til 1842 ble dermed i hans øyne «en langtids lavkonjunktur».¹⁰⁵

For embetsmenn så vel som for lønnstakere i det hele, var paripolitikken med stigende pengeverdi velkommen. Dette forklarer også hvorfor det ikke var behov for nominell lønnsutvikling for statsansatte i denne perioden.

Utlånspolitikken – forholdet mellom staten og Norges Bank

I Norge rådet en alminnelig mening om at staten helst ikke skulle komme i gjeld til utlandet. Man var redd for å komme i for sterk avhengighet til utenlandske kreditorer. Statsråd Peter Motzfeldt tok for eksempel avstand fra utenlandske statslån og begrunnet dette med at «den svære rente ei skal gå ut av landet».^{106 107}

Oskar Kristiansen skriver i sin bok *Norges Finanser 1814–1830* at man tidlig på 1800-tallet så annerledes på statslån og statsgjeld enn hva man gjorde da boken hans ble utgitt i 1931. Han mente at man under merkantilismen var grunnleggende imot utenlandske lån. Tanken var at borgerne i et land alltid anvendte penger bedre enn staten, og at det kun var når staten var i en særlig vanskelig stilling at det var forsvarlig å ta opp utlandsgjeld. Et vesentlig argument var at långiverne kunne kreve pant i eiendommer og i statens inntekter.

Norges Bank ble i all hovedsak en seddelbank, men banken fikk en viktig tilleggsoppgave med å yte pantelån. Et sentralt spørsmål oppsto allerede i 1818, da den første økonomiske krisen rammet næringslivet i Norge: Hvilket lånebehov hadde næringslivet, og hvem skulle kunne gi lån?

Bankierne både innenlands og utenlands hadde lang erfaring med å gi kort-siktig kreditt til næringslivet. I økonomiske krisetider var dette likevel ikke tilstrekkelig, fordi næringslivet i slike perioder kunne ha et spesielt behov for langsiktige lån, og til en lavere rente.

Langsiktige pantelån til lavere rente enn den bankierne ga for sine lån, ble først mulig å få etter at Norges Bank i 1818 åpnet opp for slik utlånspraksis. Det var imidlertid begrenset hvor stort beløp av grunnkapitalen som Norges Bank kunne benytte til dette formålet. Banken måtte også prioritere å være seddelbank. Staten tok derfor på seg rollen med å ta opp lån i utlandet, og Norges

¹⁰⁵ Samme sted.

¹⁰⁶ Kristiansen (1931): 279.

¹⁰⁷ Peter Motzfeldt (1777–1854) var statsråd i forskjellige departementer og tilsatt ved statsrådsavdelingen i Stockholm i perioden 1814–1837.

Bank fikk ansvar for å tildele lån – både pantelån og diskonteringslån. Kapitalmangelen i Norge gjorde altså at staten måtte benytte lånefullmakten som var lagt inn i det første statsbudsjettet. I dette budsjettet, for perioden 1816–1818, heter det: «Endelig foreslår Hans Majestet at Stortinget i overensstemmelse med Grunnlovens § 75 innvilger opptakelse av et lån på 500 000 species, på så gunstige vilkår som mulig, dersom omstendighetene måtte kreve det».¹⁰⁸

Selv om det var stor motstand mot utenlandske statslån, var allikevel statens finansielle vanskeligheter og borgernes nød for omfattende til at man skulle stå hardt på prinsippene. Oskar Kristiansen konkluderer derfor med at «så blev man tvunget til allerede i de første aar av vor selvstendighetsperiode at banke på hos utenlandske pengemænd».¹⁰⁹

Det var ikke enkelt å få lån i utlandet. Mange steder var det stengte dører. Kristiansen antyder at den vesentligste årsaken til at Norge ble behandlet dårlig av engelske bankierer, nok var at lånemarkedet i Europa var svært vanskelig etter Napoleons-krigene. Eterspørselen etter kapital var stor, og den ledige kapitalen gikk ikke til Norge, men til land som Frankrike, Preussen, Russland og Østerrike. Kristiansen siterer en «finansvitenskapelig forfatter» Leroy-Beaulieu som kalte året 1818 «et tidsrum da den internasjonale kredit næsten ikke eksisterede mere».¹¹⁰

Norges Bank fikk dermed den første tiden oppgaven med å være et utlånsinstrument for staten. Banken skulle yte lånehjelp til et kriserammet næringsliv og til publikum. Denne oppgaven kan knyttes opp mot den generelle økonomiske politikken, og banken måtte dermed ha tilstrekkelig kapital til både å være seddelbank og utlånsbank.

Tiltaket med utlånsvirksomhet ble iverksatt fra 22. oktober 1818 da Stortinget besluttet at allmennheten kunne få låne sedler mot pant eller ved diskontering av vekslar. Norges Bank satte av 280 000 spesidaler til formålet.¹¹¹ Norges Bank ble forpliktet til å låne ut til personer. Den minste lånesummen skulle være 100 spesidaler. Regelverket til Norges Bank var kjønnsnøytralt, og blant de syv første som fikk lån var det tre kvinner, hvorav to var enker.¹¹² Lånene ble sikret med kausjonister og med pantobligasjon, mest sannsynlig i form av vekselobligasjoner. Det var ikke forbud mot å låne mot direkte pant i fast eiendom,

108 Norges Første Statsbudsjett (2016): 33.

109 Kristiansen (1931): 280.

110 Kristiansen (1931): 285. Kristiansen henviser her til Leroy-Beaulieu II, side 605, som antas å være Pierre, og ikke faren Pierre-Paul.

111 Lie et al. (2016): 67, Kristiansen (1925): 48.

112 Blücher (2012): 57.

Norges Bank-bygningen i Kongens gate i Kristiania. Arkitekt er Christian Heinrich Grosch og bygget stod ferdig i 1830. I dag huser bygget Arkitekturmuseet. Foto er tatt av Anders Beer Wilse i 1903 og tilhører Oslo museum.

men dette ble mest sannsynlig gitt som underpant.¹¹³ Det hører med til historien om utlån den første dagen at det ble diskontert tre vekselobligasjoner, den ene var på tre måneder, mens de to andre hadde ukjent tilbakebetalingstid.¹¹⁴

Wilhelm Keilhau skriver i sin bok *Den norske pengehistorie* at både Thorkild Aschehoug og Nicolai Rygg finner det bemerkelsesverdig at Norges Bank anbrakte størsteparten av sine midler i pantelån. Rygg viste til at 90 prosent av utlånene i 1830 var pantelån, mens bare 10 prosent var vekselobligasjoner. 10 år senere, i 1840, utgjorde pantelånene 84 prosent av utlånsmassen. Keilhau mente at dette var i strid med datidens pengepolitiske prinsipper, fordi en

113 Blücher (2012): 64–65.

114 Blücher (2012): 75.

seddelbank burde tilby kortsiktige utlån for hurtig å få ledige midler til pengepolitiske tiltak. Pantelån var en langsiktig kreditt og en låneform som en seddelbank ubetinget burde avholde seg fra, skriver Keilhau.¹¹⁵ Et resultat av denne politikken ser vi senere gjennom utlånspolitikken til sparebankene. Her ble de kortsiktige utlånene ofte prioritert ut ifra press fra næringslivet. Sparebankene kom derfor til å ha en helt motsatt utlånspolitikk enn Norges Bank. Norge hadde på denne tiden ingen alminnelige kommersielle banker som kunne tilfredsstillte næringslivets behov. Først i 1848 kom den første forretningsbanken, Christiania Bank og Kreditkasse. Bildet var jo videre slik at det var svært knappe midler til utlån og statskassen gikk med overskudd først i 1828.

Tilpassingen av arbeidsdeling mellom Norge Bank og staten utviklet seg gradvis. Debatten om Norges Bank, så vel som løsningene kom først og fremst når det var nedgangstider i næringslivet. Eksempler på dette er både den økonomiske krisen i 1819 og deretter krisen i 1828. Senere på 1800-tallet kom krisene i 1847–1848 og 1857, da det ble etablert nye løsninger for statens utlånspolitikk. Den langvarige debatten skyldtes nok at det knapt fantes noen langsiktige tanker om hvordan et fremtidig bankvesen skulle utvikle seg. Problemerkene sto i kø, og tiden var neppe moden for større offentlige utredninger.

Den første signalrenten var på 8 prosent. De første ti årene var mesteparten av lånene langvarige pantelån, og blant de første låntagerne var flere av bankens tillitsvalgte. Etter hvert overtok banken også lån som en privatperson hadde gitt til en annen. Det skjedde ved at utlåneren tok med seg gjeldsbrevet (vekselen) han hadde, til Norges Bank og ba om kontanter. Det fikk han som oftest, men utbetalingen var på et mindre beløp enn det vekselen lød på. Differensen mellom pålydende beløp og det utlåneren fikk utbetalt, var de renter han måtte betale for lånet.¹¹⁶

Hadde man en vekslen pålydende hundre spesidaler, kunne man for eksempel få utbetalt åtti eller nitti spesidaler av banken. Lån som dette var ofte kortsiktige, og etter hvert ble de vanlige. Men først midt på 1860-tallet utgjorde kortvarige diskontolån mer enn halvparten av den samlede utlånsmassen til Norges Bank.

For låntakere i distriktene var det nokså tungvint med forskjellige bankavdelinger i Norges Bank for innbetaling av renter og avdrag.

I jubileumsberetningen til *Nedenes Sparebank fra 1962* fortelles det om låntakernes forhold til bankavdelingen i Kristiansand. Alle innbetalinger av renter

115 Keilhau (1952): 89.

116 Bøhn, Eitrheim og Qvigstad (2016): 40–41.

og avdrag måtte skje ved personlig oppmøte. Banken nektet å ta imot penger som var sendt i brev. Det gikk an å bruke en fullmektig, og bankens kasserer kunne skaffe seg en ekstrainntekt ved å være mellommann for låntakerne. Han opplyste i et trykt sirkulære at han ordnet fornyelser for 24 skilling og andre forretninger med Norges Bank «imod en meget billig Godtgjørelse». Da slapp låntakerne reisene til Kristiansand.¹¹⁷ Dette viser hvor formålstjenlig det var å få opprettet sparebanker i distriktene.

Staten versus bankierne

Mange mente at erfaringene med Norges Banks utlånspolitikk viste at rent forretningsmessige hensyn gikk foran det å spille en nasjonal rolle i krisetider.¹¹⁸ Spørsmålet gjaldt innholdet i pantelånskravene. Kravene her var strengere enn utlånspraksisen til bankierne.

På den annen side er det neppe tvil om at staten ikke ønsket å utfordre de sterke bankierhusene. I og med at bankierne fikk formelle posisjoner i Norges Bank, kunne de også sikre seg at bankens utlån ikke kom i konkurranse med deres egne forretninger. Bankierne hadde samtidig tette forbindelser til bankierer i byene Berlin, Hamburg, København og London, og staten måtte benytte de samme institusjonene ute i Europa som de norske bankierne benyttet.

Et annet forhold må også nevnes: Bankiernes posisjon innenfor diskontering av veksler ble i liten grad utfordret gjennom etableringen av sparebanker og diskonteringskontorer. Bankierne var derfor mer opptatt av å bedre kapitalflyten i samfunnet gjennom opprettelsen av Christiania Børs og etableringen av børsloven av 1819. Her ser at vi bankierne hadde sterk innflytelse ved opprettelsen av nødvendige, nasjonale finansinstrumenter. Det var viktig for bankierne at Børsen skulle bidra til vekst i handelen.

Samtidig er det vanskelig å trekke den slutning at bankiersystemet i Norge, slik dette utviklet seg rundt 1820, skulle utgjøre en bremsekloss for utviklingen av et bankvesen i Norge. Bankiernes arbeidsmetode var del av den generelle europeiske bankiertradisjonen. Mange hadde fått sin opplæring i enten Hamburg eller Altona. Bankierne ga kortsiktige lån gjennom bruk av veksler, men tok ikke imot innskudd eller tilbød langsiktige pantelån. Der ser vi begrensningene i bankiernes virksomhet.

¹¹⁷ Tvedt-Gundersen (1962): 9.

¹¹⁸ Sogner (2012): 112.

Rollefordelingen mellom staten og Norges Bank, samt rollefordelingen mellom Norges Bank og bankierne, var i 1818 det første skrittet på veien mot å etablere et fullverdig bankvesen i Norge.

Rundt 1820 var det i Norge fortsatt ikke etablert finansielle instrumenter som kunne gi publikum avkastning på oppspart kapital. I byene, hvor handelen utviklet seg, var mangelen på slike institusjoner mest prekær, og tiden ble etter hvert moden for å opprette sparebanker som både kunne ta imot innskudd og tilby pantelån.

Det tok fortsatt tid før bøndene på landsbygda kom i gang med en bredere omsetning av jordbruksprodukter og kunne gjennomføre produktivitetsfremmende tiltak som skapte behov for å ta opp lån. På den annen side tok overgangen fra naturalhusholdning til pengehusholdning lengre tid på landsbygda.

De første statslånene – Norges Bank tilbyr pantelån

Næringslivet fikk store finansielle problemer i 1818, og kapitalmarkedet var svært anstrengt. Det var vanskelig å få lån i utlandet, men nødvendig å avhjelpe næringslivets lånebehov. Finansminister Wedel Jarlsberg reiste på slutten av dette året til London for å forhandle om Norges første utenlandslån, men møtte en bitter ydmykelse. Yngvar Nielsen skriver i sin biografi om finansministeren at «[p]engemarkedets Stormænd ikke anså den norske Stats Finanser for at byde den fornødne Sikkerhed og at de ikke ønskede at indlede nogen Forbindelse med den Norske Stat».¹¹⁹ De engelske bankierne var «studse imot vores insigtsfulde og almindelig elskede Statsraad», het det spydig i Nationalbladet.¹²⁰

Året etter gikk det bedre. Den 28. desember 1819 avsluttet man en foreløpig kontrakt som ga den norske stat sitt første utenlandske statslån på 900 000 spesidaler, og ble tatt opp hos bankierhuset Brødrene Benecke i Berlin, men det ble innvilget på svært ugunstige vilkår. Lånevilkårene forteller hvor fortvilet situasjonen var for Norge.¹²¹

119 Nielsen (1902): 108.

120 Sitert hos Kristiansen (1931): 281.

121 Av lånebeløpet på 900 000 fikk statskassen utbetalt kun 600 000 spesidaler (66 2/3 prosent). I tillegg måtte staten godta en ekstraordinær provisjon til Benecke på 5 prosent av det nominelle beløpet. Dermed fikk staten bare utbetalt 555 000 spesidaler (61 2/3 prosent av det nominelle beløpet). Som pant måtte den norske stat stille pantobligasjoner i private eiendommer for et tilsvarende beløp, og dessuten stille sikkerhet i statens samlede toll- og konsumpsjonsinntekter. Hadde dette vært et privatlån, ville en knapt kunne kalle det annet enn åger. I 1820 ble kontrakten ratifisert av begge parter. Lånet ble tilbakebetalt i 1825 ved hjelp av et lån med langt bedre vilkår.

Hamburg som finansformidler

Forbindelsen med Hamburg var gammel, men Hamburg styrket sin posisjon som finansielt sentrum da Napoleon under sin europeiske krig erobret finanssentret Amsterdam. Flere av de mest fremtredende nederlandske bankierne og finanshusene flyttet da fra Amsterdam og slo seg ned i Hamburg i stedet. Etter krigen ønsket både de eldre og de nyankomne hamburgere å styrke den gamle forbindelsen med Norge og tilbød derfor sjenerøse kreditter for å skaffe seg kunder. De sendte også handelsagenter til landet for å inngå kontrakter med etablerte firmaer.

Kreditten hamburgerne ga, åpnet muligheter for mange av de handelsivrige, men kapitalsvake norske kjøpmannshusene. Som vi har nevnt, meldte det seg raskt en rekke solide norske bankierer med tillit i Hamburg som kunne formidle denne kreditten. Dette ga stor hjelp for den norske handelsstanden i en overgangsfase før man fikk etablert et norsk banksystem.

Bankier Nicolai Andresen og andre innflyttere overtok etter hvert oppgavene til de gamle handelshusene, som på få unntak nær gikk konkurs etter 1815. Bankierne brukte den nye Børsen fra 1819 som en av sine viktigste arenaer.

Den første Børsen var en veksel- og valutabørs, der folk solgte og kjøpte vekslere og handlet med pund, francs, mark og spesidaler. Vekslene, det vil si gjeldsbrevene, var sentrale betalingsmiddel. Flere bankierer tjente seg styrt-rike fordi renten var høy og etterspørselen skrikende, i et land der man i stadig økende grad skulle selge og kjøpe i utlandet, men manglet rede penger før man fikk oppgjør for handelen.

I denne vanskelige økonomiske situasjonen måtte statskassen styrkes med 180 000 spesidaler av lånet, mens det resterende beløpet, 350 000 spesidaler, gikk til utlån gjennom Norges Bank. Staten fikk bare utbetalt i overkant av 60 prosent av det lånet lød på.

På tross av den høye renten var det mange som ønsket å få lån. En opptegnelse fra 1827 viser 396 låntakere, hvorav fire kom fra Kristiansand, én fra Farsund, én fra Lister, tre fra Molde og hele 387 av dem som fikk lån, kom fra Østlandet. Oskar Kristiansen trekker derfor den slutning at krisen i 1818–1819 først og fremst rammet Østlandet. Kristiansen oppgir også navnene på noen av dem som fikk lån: Statsråd M. G. Rosenkrantz mottok et lånebeløp på 40 600

Conrad Donner i Altona – en krumtapp

Jacob Worm-Müller har i boken *Christiania Sparebank gjennom hundre aar 1822–1922* gjort nøye greie for fremveksten av Hamburger-kreditten (s.122–130). De norske bankierne ble knyttet til bankierne i Hamburg og Altona gjennom tilgang til en såkalt blankokreditt. Blankokreditt dekket lån som man kunne ta opp uten behov for sikkerhet (blanko-lån). Den var kreditt med bare sikkerhet i debtors vilje og evne til å betale. Debtors evne til å betale måtte derfor garanteres av en eller flere finansmenn som hadde tillitt. Den tilliten måtte norske bankierer skaffe seg i Hamburg etter 1815.

I 1814 tok den norske forretningsmannen Westye Egeberg opp et lån i Hamburger banco på fem uker hos bankieren Conrad Hinrich Donner i Altona. Donners moderne og dynamiske bankierhus hadde vital betydning for den nølende norske forretningsvirksomheten etter 1814. Westye Egeberg anbefalte flere norske forretningsmenn, som Thomas Johannessen Heftye den eldre og Jacob Meyer, å trekke vekslers på Donner og andre bankierhus i Hamburg. For både den norske handelsstanden og bankierene kom Hamburgerkreditten til å spille en sentral rolle i lang tid på 1800-tallet.

Conrad Hinrich Donner var født i 1774 i Altona som sønn av en velhavende kjøpmann, som også var dansk konsul i byen. (Christina Dörge, biografi om Donner, 1997, s. 29). I 1798 grunnla han et stort handelshus i Altona. Donner utviklet det man kaller en forretningsbank, det vil si at banken spesialiserte seg på å garantere sikkerhet ved å la selgeren trekke en vare på kjøperens veksler. I løpet av en tid på som regel nitti dager kom forretningsbanken inn med sin aksept, slik at vekselen ble gyldig på diskontomarkedet og selgeren kunne hente pengene på diskontomarkedet.

spesidaler, finansminister Wedel Jarlsberg lånte 35 000 spesidaler, og handelshuset Collett & Søn fikk et lån på 22 500 spesidaler. Gabriel og Ebbe Lund fra Farsund lånte 5 000 spesidaler og grosserer Jørgen Young 2500 spesidaler. Disse fem låntakerne mottok altså til sammen 105 600 spesidaler, noe som utgjorde 30,2 prosent av Norges Banks utlånstilbud.¹²²

Så oppsto debatten om sikring av utlånene fra Norges Bank. I *Convention for Norges Bank* for å hindre vekselrytteri med videre, av 10. oktober 1820, ble det i § 28 innført et krav om fire underskrifter på vekselobligasjoner: trassentens

¹²² Kristiansen (1925): 72.

(utsteder), akseptantens (den som ga lånet) samt underskriften til 2 endossenter (kausjonister).¹²³ Konvensjonen ble forelagt det 3. ordentlige Stortinget og ble vedtatt 16. juni 1821. Bankkonvensjonen og presisering av utlånskravene er nøye gjennomgått i Eugenia Blüchers gjennomgang: *De rettslige sider ved utlåns- og diskonteringsvirksomheten til Norges Bank 1816–1824*, kapittel 6.¹²⁴ Da *diskonteringskommisjonene* ble opprettet i 1828 ble samme prinsipper, med fire navn på hver veksel: trassent, akseptant og to endossenter, lagt til grunn.¹²⁵

Jacob Aall og Anton Martin Schweigaard mente at banken førte en for restriktiv linje når det gjaldt diskontering av vekslar. Dersom banken lot en større andel av utlånene gå til det kortsiktige pengemarkedet gjennom slik diskontering, ville det være til stor hjelp for næringslivet, påpekte de. Det ville nemlig bidra til at rentene i diskonteringsmarkedet ble presset ned. Lavere rente ville i sin tur gi billigere finansiering av handel og annet næringsliv. Om Norges Bank kunne bidra med mer kapital til markedet gjennom vekseldiskontering, ville dette dermed i neste omgang gi et mer velfungerende innenlandsk betalingssystem.

I regjeringskontorene var det motstand mot dette synet. Den var knyttet til at sikkerheten ved kortsiktig vekseldiskontering ville være lavere enn sikkerheten ved langsiktige pantelån. Her hadde man nok statens utenlandslån i tankene: Lånene var bundet opp mot statlige eiendommer og statens inntekter. Da måtte statens egne utlån ha streng sikkerhet. Av de låntakere som kunne tilby betryggende sikkerhet, utgjorde landets eiendomsbesittere den største andelen.¹²⁶

Det er grunn til å tro at Aall og Schweigaard også møtte motstand fra bankierne. Disse hadde nærmest monopol i det kortsiktige uformelle lånemarkedet og ville ha grunn til å frykte konkurranse. Bankiernes posisjon ble aldri alvorlig truet på denne tiden, og i regjeringskontorene ønsket man bare at Norges Bank skulle gi pantelån i krisesituasjoner for næringslivet. For å styrke næringslivets behov, ble i tillegg Børsen opprettet.

Finansoppjøret med Danmark var bakgrunnen for det neste store statslånet, i 1822. Gjelden til Danmark hadde opprinnelig vært på tre millioner spesidaler, men var i 1822 nedbetalt til 2,1 millioner spesidaler. På dette tids-

123 En endossent var en person som ved sin underskrift forpliktet seg til å dekke lånet, hvis dette ble misligholdt av vekselens utsteder, trassenten.

124 Blücher (2012): kapittel 6.

125 Diskonteringskommisjonene benyttet samme Convention, men gikk etter hvert over til å praktisere bare tre underskrifter. Engebretsen (1948): 45.

126 Kristiansen (1925): 53.

punktet trengte den danske staten kapital og gikk derfor mot slutten av året med på å redusere gjelden til 1,7 millioner spesidaler, dersom pengene ble innbetalt straks.

Tilskyndet av muligheten fikk man fra norsk side forhandlet frem et lån hos bankierhuset Joseph Hambro i København, 14. november 1822, på den svenske siden av Svinesund. Hambro hadde jødisk bakgrunn og ble derfor nektet adgang til Norge. Lånet var på 2,4 millioner spesidaler.¹²⁷ Norge ble nå ansett for å være mer «normalt» kredittverdig, og nedbetalingstiden var på 29 år.

Med lånet hos Hambro var en ny økonomisk forbindelse etablert med Norges tidligere økonomiske sentrum, København. Den nasjonale selvfølelsen var også styrket, kan man lese ut av stortingspresidentens ord ved Stortingets avslutning høsten 1822: «Det var fast bleven en Folketroe at Norges Credit i og utenfor Fødelandet var forsvunden, men dette Laanet vil oplive en vis Kraftfølelse hos os selv».¹²⁸ Lånet avsluttet gjeldsforholdet til Danmark, men nok en gang måtte staten pantsette samtlige toll- og avgifter som sikkerhet.¹²⁹

I 1826–1828 slo en økonomisk krise hardt ut i England. Krisen spredte seg over hele Europa, og banker både i Hamburg og København ble rammet. Norske bedrifter fikk dermed ekstra problemer med tilgang på kapital.

Nå markerte regjeringen nok en gang hvor viktig statlig styring var. For å avhjelpe kapitalbehovet i næringslivet, fremmet regjeringen en proposisjon som Stortinget vedtok i juni 1828. Det skulle tas opp et statslån i utlandet på 300 000 spesidaler hos Hambro & Søn. Nedbetalingstid var 30 år og var i sin helhet tilbakebetalt i 1858.¹³⁰ Samtidig opprettet staten de før nevnte diskonteringskommisjonene i stiftsbyene, for å gi lån til næringsdrivende, og 100 000 spesidaler av lånet gikk til dette formålet. Det resterende beløpet, 168 500 spesidaler, ble benyttet til å kjøpe aksjer i Norges Bank.

Etter dette var staten største aksjeeier i Norges Bank. I år hvor statsregnskapet gikk med overskudd, ble overskuddet tilført diskonteringskommisjonene.¹³¹ Jacob Aall skrev i 1832: «Neppe er der noget Land paa vor Klode, som kan fremvise en, paa Solidere Grundvold opført Seddelbank, end vort Norge.»¹³²

127 Av den samlede lånesummen ble 1,7 millioner overført til Danmark. Statskassen fikk 200 000 spesidaler. Samlet fikk statskassen 83 1/3 prosent av lånesummen, en forbedring på 21 2/3 prosent forhold til lånet av 1819 hos Brødrene Bennecke i Berlin. Norge var nå «normalt» kredittverdig, og nedbetalingstiden var på 29 år.

128 Rygg (1918): 252.

129 Woxen (1900): 11.

130 Woxen (1900): 13.

131 Engebretsen (1948): 45. Konvensjon for Norges Bank av 10. oktober 1820, med krav om tre underskrifter på vekselobligasjoner, kom også til anvendelse for utlån gjennomført av diskonteringskommisjonene. Her het den diskonteringskommisjonens reglement.

132 Jacob Aall (1833): Om Banker og Pængevæsen: 160

Bankierens deltakelse i arbeidet med å få lån hos brødrene Benecke i Berlin

I februar 1819 kom en dansk handelsagent, Kellermann, bosatt i Randers, til Christiania. Han fungerte som representant for bankierhuset Benecke i Berlin. Han meddelte finansminister Wedel Jarlsberg at Benecke kunne låne den norske stat kapital, men til svært harde betingelser. Kellermann reiste til Berlin og ga rapport til Benecke om at den norske stat viste interesse for tilbudet. Regjeringen besluttet 2. juli 1819 å sende handelsmannen og bankieren, konsul Grûning, til Berlin for å forsøke å få et lån på 900 000 spesidaler. Dette avslo Benecke og kunne bare tilby 600 000 spesidaler. Grûning reiste hjem til Norge i november 1819 med beskjed om at Benecke kunne lempe på betalingsbetingelsene på lånet, men ikke lånets størrelse.

Samtidig kom det et lånetilbud fra Amsterdam gjennom konsul Prahll i Bergen om en million spesidaler. Staten kunne ikke stille opp med nødvendige garantier, og dette tilbudet ble derfor lagt til side. Tilbudet gjorde at regjeringen allikevel så lysere på lånesaken. Kjøpmann Averdieck fra Berlin ankom så Christiania med fullmakt fra brødrene Benecke til å forhandle frem et lån med bedre betingelser enn hva Grûning hadde mottatt. Finansminister Wedel Jarlsberg fant derfor at man ikke lenger kunne avvise tilbudet, og regjeringen var enig i dette. Kongen ga deretter Finansdepartementet, etter regjeringens forslag, adgang til å innlede forhandlinger med Averdieck. Finansdepartementet ba konsul Grûning om å åpne slike forhandlinger. Resultatet ble en foreløpig lånekontrakt av 28. desember 1819, senere kjent som «Tyvelånet». Kongen godkjente kontrakten 28. januar 1820.

Her ser vi sampillet mellom den norske stat og bankierne i Norge og i utlandet, i låneprosessen rundt det første utenlandslånet. I statsrådets resolusjonsprotokoll av 8. desember 1819 heter det: «Hans Majestæt bemyndiger naadigst Chefen for Finants Departementet at udnævne den, han maatte ansee beqvemest til at træde i Underhandling med den af Brødrene Benecke i Berlin befuldmægtigede hr. Averdieck for i Christiania at negociere det ved Storthingets Beslutning af 7de September 1818 dekreerede Laan.»

Kilde: Dr. Yngvar Nielsen, Lensgreve Johan Caspar Herman Wedel Jarlsberg, tredje del (1815–1840) sidene 229–233.

Selv om diskonteringskommisjonene ble opprettet for å avhjelpe næringslivets kredittbehov, fortsatte næringslivet å være avhengig av Hamburg-kredit-ten, som bankierne hadde tilgang til. En helt sentral suksessfaktor for bankierne i Norge var at hamburg-bankierne ga dem tilgang til den tidligere omtalte *blanko-kredit*ten. Dette ble vanlig fra omkring 1820.¹³³ Imidlertid er det tegn på at forholdet til hamburg-kredit-ten gradvis ble endret i perioden 1828–1848, ikke minst på grunn av krisen i 1847, som utløste alternative løsninger for å finansiere kredittbehovet for næringslivet.

I finanspolitikken var nedbetalingen av statens gjeld en hovedprioritet, heter det hos Keilhau. Statsgjelden ble flere ganger konvertert til en lavere rente, noe som lettet betydelig på betalingsbetingelsene. Ved utgangen av 1847 var gjel- den på det nærmeste nedbetalt, eller som det sto i beretningen om rikets til- stand av 31. januar 1848: «av utenriks kontraheret Statsgjeld ikkun 149 900 Spd.».¹³⁴

Finansminister Wedel Jarlsberg (1814–1822) og hans ekspedisjonssekretær, senere finansminister, Jørgen Herman Vogt (1836–1849), samt finansminister Jonas Collett (1822–1836), hadde bred støtte i Stortinget for sin langsiktige finanspolitiske og pengepolitiske strategi. I 1830-årene holdt Stortinget fast på tidligere vedtak om en langsom tilbakeføring av spesidalerens verdi mot pari verdi i sølv. I 1832 var børskursen på rundt 75 prosent av den lovede pari- verdien.

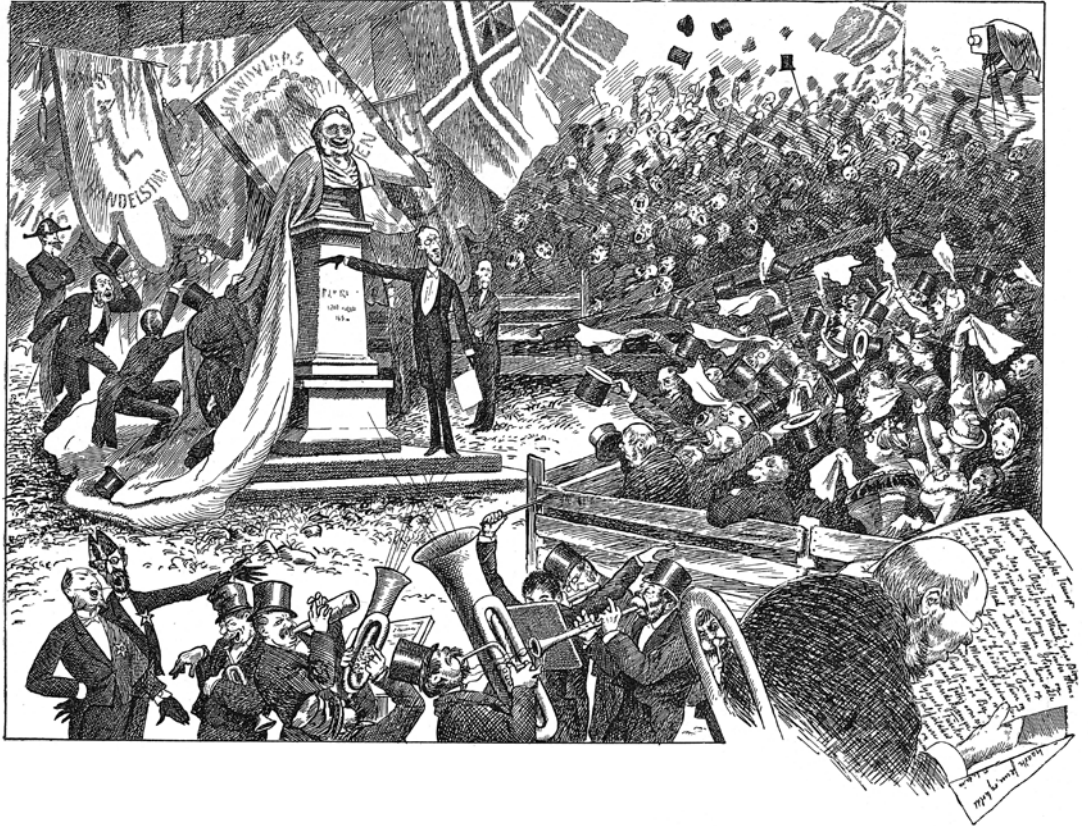
Først i 1842 var, som vi hørte, «det lange løftet» (spesidaleren i pari) opp- nådd. I boken *Norges Statsgjeld 1814–1900* viser Jacob Woxen at også statsgjel- den ble håndtert med forsiktighet i tiden frem til 1847, da den på det nærmeste var innfridd.¹³⁵ «Det var Wedel og embetsmennenes linje som ble fulgt til siste slutt», konkluderte Francis Sejersted.¹³⁶

133 Historikeren Jacob Worm-Müller tidfester fremveksten av et omfattende system for blankokreditt til cirka 1820. Kildegrunnlaget er at Westye Egeberg, trelasthandler og fremstående forretningsmann, dette året anbefalte flere av sine solide venner til bankieren Conrad Hinrich Donner i Hamburg. Da har de neppe hatt blankokreditt tidligere, resonnerer Worm-Müller. Knut Sogner skriver i sin bok om Andresen-familien fra 2012, jf. side 42, at dersom ikke blankokredit-ten var vanlig før 1820, så hadde et knippe nye menn bygget seg opp en formue i perioden 1806–1820.

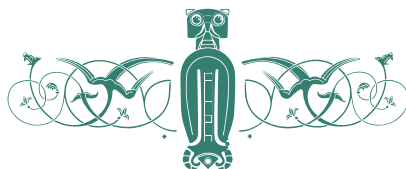
134 Keilhau (1931), 88–89.

135 Woxen (1900): 14.

136 Sejersted (1978): 62.

Theodor Kittelsen: Avsløring av et minnesmerke over Simonsen

KAPITTEL 4

Sparebankene i perioden 1822–1887

Den andre banktjenesten som ble etablert i Norge, var opprettelsen av sparebanker, og den første sparebanken ble åpnet i Christiania i 1822. Stortinget vedtok en sparebanklov i 1824. Her ble det mulig å sette inn penger og motta rente på disse, og etter hvert ga banken også tilbud om lån. Mot slutten av 1700-tallet hadde det begynt å bli vanlig å opprette sparebanker i europeiske byer som London, Amsterdam og Kiel – især var de tyske statene og England tidlig ute med etablering av slike banker.¹³⁷

Mangel på kreditt var et gjennomgående problem i perioden mellom 1814 og frem til midten av 1800-tallet, og kredittverdigheten i utlandet var liten. Kredittbehovet var størst i krisetider. Og krisene kom, først i 1818, deretter i 1828 og 1848. Ved inngangen til 1820-årene hadde det norske finansielle systemet begrenset seg til Norges Bank, som også hadde avdelinger i stiftamtene.¹³⁸ Fra oktober 1818 fikk kreditttrengende mulighet for å låne penger mot pant i Norges Bank, men tilbudet var svært begrenset og dekket ikke næringslivets kapital-

¹³⁷ Sogner (2012): 60, og Svendsen, Hansen, Olsen og Hoffmeyer (1968): 188.

¹³⁸ Etter løsrivelsen fra Danmark hadde man i 1815 i alt 4 stiftamter og 17 «underliggende» amter. I tre stiftamter bestyrte stiftamtmanden både stiftamtet og underliggende amter, således Lister og Mandals amt (under Christianssand stiftamt), Søndre Bergenhus amt (under Bergen stiftamt) og Søndre Trondhjems amt (under Trondhjem stiftamt). I løpet av århundret ble det opprettet to nye stiftamter, Hedemarken i 1867 (sete i Hamar) og Stavanger (skilt ut fra Christianssand og med sete i Stavanger). Som en følge av adelskapets avskaffelse ved adelsloven av 1821 var Grevskabernes Amt blitt omdøpt til Jarlsberg og Laurvigs amt. For mer informasjon se regjeringen.no.

behov. Det finansielle systemet måtte forsterkes. Den mangelfulle utbygde kredittformidlingen gjorde at sparebanketableringene i byene ble ønsket velkommen allerede fra tidlig i 1820-årene. Først på 1830-tallet kom også sparebanker til bygdene. Den første bygdesparebanken, Ringeriges Spareindretning, ble etablert etter et initiativ fra Norderhov Sogneselskap og hadde sin første virkedag 4. august 1833.

Myndighetene var på leting etter løsninger for et finansielt system for Norge. Å finne gode modeller fra Europa lot seg ikke gjøre. Utviklingen av bank-systemer i Europa tok også tid. Revolusjoner og Napoleonstiden hadde satt utviklingen i Europa tilbake i mer enn 23 år med nesten uavbrutte krigshandlinger. Den danske økonomen Svend Aage Hansen skriver i sin bok «*Pengevæsen og kredit 1813–1860*»: «På den anden side viser tallene dog visse holdepunkter til belysning af, hvor dyptgående og langvarige virkninger krigsperioden 1792–1815 faktisk utøvede på den europæiske økonomi». Den sivile produksjonen måtte tåle hard konkurranse fra den militære produksjonen. Krigene hadde hindret for at pengepolitikken kunne bli utviklet og krigsperioden hadde utsatt det lille av datidens pengevesen i Europa for store belastninger som det tok tid å snu.¹³⁹

Det var derfor mangel på relevante europeiske banksystemer som kunne være modeller for å utvikle et nasjonalt bankvesen. De fleste av landene hadde ikke kommet lenger enn å opprette sin nasjonalbank. På 1820-tallet så derfor myndighetene bare for seg en sentralbank med noen forgreininger til de større byene i Norge. De løsningene som myndighetene på 1820-tallet i tillegg fant frem til, var først og fremst ac-hoc løsninger i krisetider, og det å lage en spareløsning for de mest fattige i samfunnet.

Modeller for sparebanker utviklet seg forsiktig i Europa mot slutten av 1700-tallet. Det var to motiver for å opprette sparebankene. Det var en utbredt oppfatning hos embetsstanden at de fattige måtte ta ansvar for seg selv ved å spare og dermed bli mer selvhjulpne. Dette samsvarte med den liberalistiske tankegangen, hvor fattigdom ble forklart som en moralsk svikt hos individet.¹⁴⁰ Det andre motivet var at opprettelsen av sparebanker i de større byene på sikt kunne tilby lån. Det var i byene at pengehusholdningen utviklet seg, og det var her at handelen tok seg opp.

Den store knappheten på kapital gjorde også at handlingsrommet var lite. I tillegg var det en klar målsetting at statsbudsjettet skulle gå i balanse. Lav kre-

¹³⁹ Hansen (1960) : 15, 24.

¹⁴⁰ Vaardal (1998): 27.

dittverdighet i utlandet gjorde det vanskelig å oppta statslån. Deflasjonspolitikken hadde som formål å stabilisere valutaen og å oppnå høyere kredittverdighet i utlandet. Pengemangelen hadde også mye av sin årsak i et mangelfullt utbygget kredittformidlingssystem for hele landet.

Handelsstanden og det øvrige næringslivet benyttet de private bankierne, men det var høy rente på denne kreditten. Bankierne benyttet et vekselssystem for å tilby kortsiktig kreditt til næringslivet.¹⁴¹ Dette var et system som kom til å endre seg utover på 1800-tallet. Bankiernes finansielle system kan nok sies å ha vært tilpasset næringslivets behov, men det var et kostbart system for handelsvirksomheten, påpekte sogneprest Thorbjørn Frølich i boken *Næringslivets reisning i midten av det 19. århundre* fra 1912. Frølich var ingen hvem som helst, han var sønn av Fritz Heinrich Frølich som sto i spissen for opprettelsen av Christiania Bank og Kreditkasse. Thorbjørn Frølich var særdeles kritisk til Hamburgs dominerende stilling og at dette var kostbart for handelsstanden.

Ved siden heraf fandt indkjøbet af saagodtsom alle butikvarer sted paa kredit i Hamburg og paa meget strenge vilkaar, eller mod den ublueste aagerrente af salgsbeløbet, om betalingen ikke indtraf i rette tid. Den norske kjøbmand var saaledes også gjennem sit vareindkjøb «eiet» af Hamburg.¹⁴²

Det er vanlig å skille mellom utviklingen av sparebankene (selveiende institusjoner) og forretningsbankene (eid av aksjonærer). Sparebankene kom først. Sparebankene hadde et filantropisk utgangspunkt der allmennheten kunne investere sine sparemidler, mens forretningsbankene ble etablert for å skaffe næringslivet kortsiktig driftskreditt.

De større sparebankene ble likevel gradvis drevet etter forretningsmessige prinsipper og beveget seg derfor bort fra sitt filantropiske utgangspunkt. Kjennetegnende for utviklingen av sparebankene i denne tiden er at de øker sitt utlån til handel og næringsvirksomhet. De ble mindre og mindre opptatt av sparepengene til de mindre bemidlede innskyterne.

Forretningsbankene ble på 1800-tallet kalt «Private Aktiebanker».¹⁴³ Denne typen banker ble stort sett, med noen unntak, etablert i Europa etter 1848. De ble drevet etter ordinære forretningsmessige prinsipper, og det å yte lån til

¹⁴¹ Se kapittel 2 om vekslere.

¹⁴² Frølich (1912): 112.

¹⁴³ Aschehoug (1913): 196.

handel og næringsliv var det strategiske forretningsområdet. Forretningsbankene viste seg å bli en ubekvem konkurrent til de private bankierne.¹⁴⁴ På 1800-tallet vedtok ikke Stortinget noen lovgivning som regulerte driften av denne type banker.¹⁴⁵

Næringslivet, og særlig handelsstanden, ble rett etter 1814 avhengig av at både varehandel og finansielle transaksjoner ble gjennomført gjennom kontakt med bankierne i Hamburg. Hamburg overtok for København som hovedleverandør til handelsstanden. Handelshus i Hamburg førte en aktiv politikk for å utvide markedsgrunnlaget ved å tilby varer på kreditt til nye norske handelsmenn. Bankierne hadde gode kontakter i utlandet og kunne formidle hvordan både engelske, tyske og nederlandske finansielle systemer utviklet seg. På grunn av landets svake økonomiske stilling var bankiernes bidrag innenfor handelen av vesentlig betydning. De finansierte import av varer og formidlet kontakt når staten trengte utenlandslån. Det var ikke lett å oppnå utenlandslån som kunne avdempe kredittmangelen. Myndighetenes strenge paripolitikk var derfor nødvendig for at den norske staten gradvis skulle bli kredittverdig på det internasjonale lånemarkedet.

Tidlig på 1820-tallet var det altså ingen andre alternative lånemuligheter enn hos Norges Bank eller bankierne. Selv om sparebankene tidlig åpnet opp for å gi lån, var tilbudet av kapital begrenset. Under den økonomiske krisen i 1828 opprettet myndighetene diskonteringskommisjoner i de største byene. Disse skulle avlaste Norges Bank for tilbud om langsiktige pantelån til næringslivet. Dette skulle først og fremst være en ad-hoc kriseløsning, men løsningen ble permanent inntil Hypotekbanken ble opprettet i 1851 og diskonteringskommisjonene kunne overføres dit. Tiltakene fra myndighetene og aktiviteten til bankierne synes å ha virket side om side i rimelig god harmoni selv om misnøyen var stor, særlig hos handelsstanden. Myndighetene hadde neppe tanker om å utfordre bankierne på deres hjemmebane. Da Børsen ble opprettet i 1818, var det for å stimulere handelen. Før sparebankene ble opprettet, manglet man i Norge et sparesystem for innbyggernes kontante midler. Å ha penger på kistebunnen var ikke god økonomi, verken for den enkelte eller for samfunnet som helhet.

Dette er hovedbildet for utviklingen av det finansielle systemet i Norge frem mot midten av 1800-tallet. Vi skal nå først se på hvordan sparebankene ble etablert. På hvilken måte ble de et tyngdepunkt i det finansielle systemet i Norge?

144 Engebretsen (1948): 14, Hertzberg og Rygg (1907): 3.

145 Aschehoug (1913): 198–199.

Det europeiske forbildet for utviklingen av sparebankene

Fremveksten av sparebankene hadde en filantropisk bakgrunn. Slike banker hadde utviklet seg i Tyskland. Det hele startet med opprettelsen av en sparebank i Hamburg i 1778. Hamburger Sparcasse ble opprettet etter initiativ av Hamburgs Selskap til fremme av kunst og nyttige tiltak.¹⁴⁶ Frankrike fikk sin første sparebank i 1790 og England i 1804. Deretter fulgte de nordiske landene med Danmark i 1810, Sverige i 1813 og Norge i 1822.¹⁴⁷

Formålet var å etablere sparekasser til nytte for mindre bemidlede personer av begge kjønn, som tjenere, dagleiere, kroppsarbeidere, sjøfolk og andre grupper arbeidsfolk. Gjennom sparebankene kunne de foreta innskudd og oppnå renter på innskuddene. Beløpene som de skjøt inn i den tidlige fasen, var beskjedne. Men ordningen vekket en generell sparetanke som spredte seg, og også de bemidlede i samfunnet – borgerskapet – benyttet etter hvert ordningen til å plassere sin kapital.

Initiativet ble gjerne tatt av filantropiske innstilte personer som ga av sine finansielle midler for å etablere et grunnfond for banken. Deretter styrte de banken uten godtgjørelse. Filantropene mente dette var en effektiv måte å hjelpe andre på uten å gå omveien om myndighetenes byråkratiske apparat. Hensikten var ikke først og fremst å komme lånemarkedet til gode, men å skaffe ubemidlede et sted der de kunne anbringe sine små sparemidler.¹⁴⁸

Forbildet for opprettelsen av sparekasser i Danmark-Norge var opprinnelig institusjoner i Tyskland og de danske hertugdømmene (Schleswig-Holstein), spesielt Kiel, der ble det opprettet både innskudds- og utlånsbanker. Myndighetene la vekt på at bankene i disse områdene skulle ha begge funksjoner. I Danmark-Norge ble det opprettet en lokal sparebank med tilsvarende funksjoner i grevskapet Holsteinborg i 1810. Odense Sparebank ble opprettet i 1816 etter samme regler.

Sparebankene utviklet seg raskt i Vest-Europa. Det var stor nød over alt etter Napoleonskrigene, og for å sette utviklingen i gang, var det nødvendig å finne mekanismer hvor befolkningens oppsparte kapital kunne utnyttes. Sparebankene klarte å få mobilisert denne kapitalen til produktiv anvendelse. Dette ble et pionerarbeid som også andre former for privatbanker bygget videre på. Over alt på det europeiske fastlandet var sparebankene organisatorisk godt

¹⁴⁶ Vaardal (1998): 19.

¹⁴⁷ Hansen (1960): 47.

¹⁴⁸ Kristiansen (1925): 65.

utbygget 30–40 år før de første privatbankene så dagens lys.¹⁴⁹ Tilsvarende utvikling fant også sted i Norge.

Da Københavns sparebank ble opprettet i 1820, var det etter en modell fra det engelske systemet. I Danmark forlot man nå utlånsfunksjonen; i stedet skulle sparebankene utelukkende konsentrere seg om sparing. Tanken var videre at innskuddsmidlene skulle oppbevares hos statskassen.¹⁵⁰ Også Stockholms sparebank kom i gang i 1820, og utviklingen av sparebankene i Norden fikk et felles utgangspunkt i prinsippene som var nedfelt i det engelske systemet.¹⁵¹

Første halvdel av 1800-tallet var perioden hvor antallet sparebanker økte kraftig i Europa. Det var nøden etter Napolons-krigene som satte utviklingen i gang. Det viste seg ganske raskt at den jevne befolkningen hadde store reserver i oppsparte midler¹⁵². Ved å få hentet frem denne kapitalen og formidle den gjennom sparebanksystemet, var dette et vesentlig bidrag til å mobilisere produktiv anvendelse.

Etableringen av Christiania Sparebank

Utgangspunktet for etableringen av Christiania Sparebank var et forslag som redaktøren i Morgenbladet, filantropen Nils Wulfsberg, sendte til Stortinget den 31. mars 1821. Han foreslo der å opprette en «almindelig Forsørgelsesanstalt» sammen med en sparekasse. Stortinget sendte en henvendelse til regjeringen 20. august samme år og ba Kongen om å følge opp forslaget ved å nedsette en kommisjon. Kommisjon burde utarbeide en plan for en forsørgelsesanstalt knyttet til en «besparelsekasse». Kongen fulgte opp dette forslaget¹⁵³.

Kommisjonen var på fem medlemmer og ble ledet av generalmajor Benoni d`Aubert. De øvrige medlemmene var Søren Rasmussen, professor og administrator ved Norges Banks avdeling i Christiania, Johan Henrik Rye, ekspedisjonssekretær i Finansdepartementet, slottsprest på Akershus og sogneprest i Aker Johan Storm Munch, samt kjøpmann og bankier Nicolai Andresen.

Oppnevningen av komitedlemmer er et godt eksempel på hvordan sentraladministrasjonen og bankierne gikk sammen for å finne organisatoriske

¹⁴⁹ Hansen (1960): 52–53.

¹⁵⁰ Svendsen, Hansen, Olsen og Hoffmeyer (1968): 188.

¹⁵¹ Thue (2014): 28. Thue mener at de første norske bysparebankene tok utgangspunkt i den anglosaksiske modellen.

¹⁵² Hansen (1960): 53.

¹⁵³ Kristiansen (1925): 65. Oskar Kristiansen mente at tanken var at sparebankene i den første tiden også spilte en rolle som pensjonskasse, livsforsikringssystem og et system for ulykkesforsikringer. Senere ble bankene mer opptatt av utlån, noe som overskygget den filantropiske tanken.

løsninger. Oppnevningen av Rasmussen og Rye viser sentraladministrasjonens engasjement i saken. Oppnevningen av Nicolai Andresen viser den innflytelse de viktigste långivere i tiden, bankierne, hadde. Resultatet av samarbeidet skulle prege utviklingen av sparebankene helt frem til forslag til ny sparebanklov i 1887.

Den 9. april 1822 ble det sendt ut innbydelse om å tegne bidrag til et grunnfond til en sparebank i Christiania. Innbydelsen ble positivt mottatt, og etter at det hadde kommet inn godt med bidrag til grunnfondet, ble direksjonen for banken valgt den 20. mai 1822. En såkalt plan for banken ble vedtatt 3. juni. «Plan» var samtidens begrep for vedtekter, som definerte og satte rammer for bankens virksomhet. Begrepet ble benyttet gjennom nesten hele 1800-tallet.¹⁵⁴

Planen måtte godkjennes (gis approbasjon) av Kirkedepartementet. Kirkedepartementet sørget for at planen ble sendt «Komité for tilsyn med private Forsørgelses- og Understøttelsesselskaper». Komiteen var nedsatt ved kongelig forordning i 1810 og hadde overlevd 1814. Den hadde som mandat å vurdere de enkelte planer for institusjonene den var satt til å overvåke. Kirkedepartementet mente derfor at komiteen var godt egnet til også å vurdere planen for Christiania Sparebank. Godkjenningen kom uten innsigelser.

Den 29. juni 1822 kunne Christiania Sparebank åpne dørene for publikum. Banken skulle være åpen for alle, og kvinner fikk også opprettet bankkonto. Banken hadde bare åpningstid på lørdag ettermiddag – det var da arbeidsfolk fikk utbetalt ukelønnen.

Sparebankene ga nye muligheter for kreditt, først og fremst i de større byene, men også på landsbygda. De aller fleste sparebankene var svært små, og til sammen disponerte de i 1840 ikke mer enn vel 2 millioner spesidaler.¹⁵⁵

Norges Bank var restriktiv til opprettelsen av nye avdelinger for banken. Stortinget avviste også tanken på å etablere flere seddelbanker, slik man eksempelvis hadde i Sverige.¹⁵⁶ Sparebankene erstattet derfor manglende avdelinger av Norges Bank. Løsningen på det lokale kredittbehovet var å opprette en lokal sparebank.

Sparebankloven fra 1824

I statsråd på Stockholms Slott 24. februar 1824 signerte kong Karl Johan proposisjonen til en lov om visse rettigheter for sparebanker som allerede var stiftet,

¹⁵⁴ Rønning (1972): 35.

¹⁵⁵ Sejersted (1978): 398.

¹⁵⁶ Seddelbanker var banker med rett til å utstede sedler.

eller som kom til å bli stiftet i fremtiden. Planen for Christiania Sparebank dannet mønster for lovforslaget. Stortinget vedtok proposisjonen den 20. juli 1824 – da var det allerede opprettet sparebanker i Bergen, Drammen, Skien og Trondheim. Først i Stortingsproposisjon nr. 1 fra 1882 oppsummerte regjeringen Selmer erfaringene med lovgivningen:

Adgangen til at oprette Sparebanker eller overhovedet til at drive Sparebankvirksomhed er efter loven av 1824, som indeholder hovedbestemmelserne i Materien, ikke undergivet nogen Indskrækning eller gjort afhængig af nogen offentlig Autorisasjon. At Planerne erholde Kongelig Approbasjon, er alene en Betingelse for, at Sparebankerne kunne nyde visse i Lovgivningen bestemte Forrettigheder; men finder nogen Pengeindretning, der agter at befatte sig med Sparebankvirksomhed, at den kan være disse Forrettigheder foruden, er der Intet til Hinder for, at den virker uden autoriseret Plan, og det samme gjælder, om den har søgt, men paa Grund af Mangler ved Planen, er nektet Autorisasjon.¹⁵⁷

I praksis utviklet dette seg til at de fleste sparebanker fikk godkjent planen og senere endringer i planen. Noen sparebanker fikk en første godkjenning av planen og brydde seg ikke om å søke godkjenning ved endringer i planen. Noen sparebanker ble opprettet uten approbasjon.

Sparebanklovens formål var å sikre innskytternes midler. Lovgivningen regulerte prinsippene for sparebankenes drift og krav til soliditet. Myndighetene skulle altså til en viss grad kontrollere bankenes drift og organisering, gjennom approbasjon av sparebankens plan. Approbasjonen ga sparebankene fordeler i form av visse avgiftsfritak samt rett til å kunne ta høyere pantelånsrente enn andre.¹⁵⁸ Planen for den enkelte bank måtte sendes Kirkedepartementet for godkjenning. Dette sikret imidlertid ikke offentlige myndigheter tilstrekkelig innsyn i bankenes virksomhet:

Skjønt vistnok det ganske overveiende Flertal af de hidtil oprettede Sparebanker have søgt og erholdt saadan Approbasjon, er den bestaaende Tilstand dog ingenlunde tilfredsstillende, idet det Offentlige saa-

157 Sth. Prp. No. 1, 1882, Hovedpost III, Kap 4: side 9.

158 Ecklund og Knutsen (2000): 24.

godtsom ingen Adgang har til at kontrollere de engang autoriserede Sparebankers Virksomhed og den maade hvorpaa de bestyres.¹⁵⁹

I denne proposisjonen fra 1882 foreslår regjeringen at det opprettes en kommisjon for å revidere sparebanklovgivningen. Her beskriver regjeringen det offentlige manglende mulighet for å kunne føre god kontroll med driften av sparebankene. Det ble ikke ansett som tilstrekkelig for myndighetene å tildele autorisasjon og å motta en ekstrakt av de årlige regnskapene til sparebankene. Departementet ba samtidig om midler til å dekke kommisjonens utgifter. Dette avsto Stortinget.

I 1820-årene ble det etablert 9 sparebanker i norske byer.¹⁶⁰ Vi har ingen samlede offisielle tall over sparebankenes forvaltningskapital før 1830, men i jubileumsberetningen for Thronhjems Sparebank fra 1898 gis en samlet årlig oversikt over bankens utvikling de første 75 årene fra 1823. Her oppgis forvaltningskapitalen å være 128 129 spesidaler i 1830. Hele 122 940 spesidaler var lånt ut i form av pantelån (105 615 spesidaler) og diskontolån (17 325 spesidaler).¹⁶¹ I beretningen heter det da også at tilgangen på penger var knapp. Den samlede utlånsmengden forteller videre at etterspørselen etter kapital var stor i Trondhjem på tross av at byen også huset Norges Banks hovedkontor.

Utestående mot pant i fast eiendom ved utgangen av 1830 (omtrentlige tall)¹⁶²

Kredittinstitusjon	I 1 000-spesidaler
Norges Bank	3 780
Sparebankene	172
Enkekassen	603
Opplysningsvesenets fond	56
Diskonteringskommisjonene	148
Totalt	4 759

¹⁵⁹ Sth. Prp. No. 1, 1882, Hovedpost III, Kap 4: 9. Som vi kommer tilbake til i bokens del om Arendalskrakket, fikk fravær av kontroll fatale følger for en hel landsdel.

¹⁶⁰ Rønning (1972): 57. Disse bankene fikk sin plan godkjent av Kirkedepartementet i 1820-årene.

¹⁶¹ For omregning fra spesidaler til kroner: I 1874 tilsvarte en spesidaler 4 kroner.

¹⁶² Kilde: Åsmund Egge (1988): 152. Egge har også anslått den samlede pantemengden i landet i 1830 til omkring 40 millioner spesidaler. Utgangspunktet for anslaget er en beregning av pantemengden på bygdene som T. H. Aschehoug mente utgjorde 35 millioner spesidaler (Statsøkonomisk Tidsskrift 1884, side 207).

Tabellen viser Norges Banks dominerende rolle på angjeldende tidspunkt. Sparebankenes andel i denne tabellen utgjør bare 3,5 prosent. I *Samfunnsøkonomiske studier nr. 19*, som ble utgitt av Statistisk sentralbyrå i 1967, skriver Hermod Skånland at en savner tilfredsstillende oppgaver over den samlede pantegjeldsmassen i Norge før 1900.¹⁶³ Om man tar utgangspunkt i de omtrentlige tallene til Aschehoug og Egge, basert på Egges avhandling om diskonteringskommisjonene fra 1988, er det naturlig å tenke seg at det er bankierne som er den dominerende tilbyder av lån i Norge omkring 1830. De organiserte kredittinstitusjonenes andel av samlet pantemengde i samfunnet utgjorde bare 11,9 prosent og bankiernes andel utgjorde hele 88,1 prosent.¹⁶⁴

Sejersted skriver at Norges Bank langt på vei hadde et bankmonopol i Norge i første halvdel av 1800-tallet.¹⁶⁵ Et slikt skille virker noe kunstig. Dersom vi ser på den samlede kredittformidlingen, har den uformelle kredittformidlingen fra bankierer i byene og fra formuende bønder på landsbygda, det reelle monopol i lange tider mellom 1814 og frem til de store endringene i kredittformidlingen kom i tiden mellom 1850 og 1860.¹⁶⁶ Dette må sies å være et nesten utforsket område i norsk økonomisk historie.

Byråsjef Maximilianus Braun Tvethe i Indredepartementet ga i mars 1848 ut «*Norges Statistikk*». Kapittel 11 omhandler penge- og bankvæsen. Her gis det en omfattende gjennomgang av regnskapene for Norges Bank i perioden 1819–1847. Deretter kastet Tvethe også et blikk på utviklingen av sparebankene. Det var etablert 59 sparebanker i 1845, men sparebankenes utlånsmengde var mye mindre enn Norges Banks utlånsmengde. Tvethe mente allikevel at sparebankenes virksomhet hadde stor betydning, da de utførte en betydelig del av bankiernes forretninger. Han mente videre at sparebankene allerede i 1845 hadde en større utbredelse i Norge enn bankierne «*da faa eller næsten ingen private banquierer findes*». En mulig forklaring på at Tvethe mente at det var få bankierer, kan være at det her ble siktet til de større seriøse bankier- og handelshusene i byene og ikke til den ågervirksomheten som ellers ble utført av privatpersoner. Denne sammenligningen av sparebankene, Norges Bank og bankierne fra 1848, er en kilde til å forstå at myndighetene så det som positivt at sparebankene økte sin utbredelse over hele landet. Innskutt kapital i sparebankene kunne gjøres frukt-

163 Skånland (1967): 74.

164 Aschehougs og Egges omtrentlige beregninger av pantemengden antas å gi et samlet uttrykk for langsiktige og kortsiktige pantelån gitt både av det organiserte og uorganiserte kredittmarked (bankierer og det som ble kalt for åger på bygdene).

165 Sejersted (1978): 396.

166 Skånland (1967): 74.

bart ved lån til næringsliv og privatpersoner og dermed gi grunnlag for økonomisk vekst. Tvethe påpekte også at sparebankenes innskuddsmengde ikke lenger bare var basert på bidrag fra de ubemidlede, men at størstedelen av innskuddsmassen nå kom fra personer som «*ere i en heldigere Formuesstilling*».¹⁶⁷

Finansdepartementet overtar ansvaret for sparebankene i 1851

I kjølvannet av revolusjonsåret 1848 oppsto politisk og økonomisk uro. En tiltakspakke måtte iverksettes, og den omfattet både utenlandske låneopptak og omorganisering av statens ansvar for sparebankene. Finansdepartementet overtok i 1851 ansvaret for sparebanklovgivningen. Det er grunn til å anta at dette var det første signalet om at den forretningsmessige delen av sparebankdriften, utlånsvirksomheten, ble ansett som viktigere enn den sosialpolitiske grunntanken som hadde ligget bak tiltaket fra 1824. Fremveksten av forretningsbanker og etableringen av Hypotekbanken varslet også om en ny og mer aktiv utlånspolitikk. Begge deler var nødvendig under den modernisering av landet som fant sted mellom 1850 og 1870, gjennom en radikal utvikling og vekst i industrien; i trelastnæringen, i kommunikasjoner og i landbruket.

Konsekvensen av tiltakene var at det nå ble lettere for lokalt næringsliv i by og bygd å få tilgang til kapital. En sentral kilde over hele landet for tilgang til kapital ble sparebankene. Sparebankene overtok gradvis den rollen som private låneformidlere hadde gitt og som gikk under benevnelsen «ågervirksomhet».

Stedvis fikk bankene en mer profesjonell ledelse, men myndighetene så mer og mer med bekymrende øyne på kvaliteten på sparebankenes bankdrift. Det kom tydelig frem etter at formannsskapslovene kom i 1837 og kommunestyrene ble aktive både med å opprette sparebanker og delta aktivt i styringen av bankene. Man kunne kanskje anta at ut fra veksten i utlånene, og de organisatoriske endringene som fant sted i sparebankene, skulle ført til at det ble satset mer på kontroll og styring av sparebankene. På dette området skjedde det likevel ingen store endringer i første omgang.

Finansministre i perioden fra 1851 til 1886 hadde en svært forsiktig tilnærming til styring og kontroll av sparebankene. Ole Jacob Broch skrev for eksempel i boken *Det norske folk* fra 1876 at sparebankenes plan nok ble approbert av Kongen. Men om Kongens rolle la Broch til at Hans Majestet «dog ingen Kontrol udøver med dem».¹⁶⁸

¹⁶⁷ Tvethe (1848): 201–202.

¹⁶⁸ Broch (1876): 202.

Gradvis kom det likevel noen nye krav til innrapportering av sparebankenes regnskaper. Departementet hadde ikke etter regelverket rett til å foreta stedlig kontroll av bankenes regnskaper. Det var ikke noe ønske fra myndighetene om å gjøre såpass dyptgripende endringer i regelverket. Sparebankenes rolle med å formidle kapital over hele landet ble sett på som viktig for å få til vekst og utvikling og formannskapene tok initiativ til å opprette sparebanker. Et godt eksempel på dette er initiativet med å etablere Gran Sparebank på Hadeland, som kom i et møte i Gran formannskap 16. februar 1856, hvor det ble vedtatt opprettet en sparebankkomite.¹⁶⁹

Under Otto Vincent Langes ledelse av Finansdepartementet ble det i 1856 bestemt at sparebankenes plan skulle tallfeste størrelsen på grunnfondet, det estimerte beløpet på bankens startkapital. Grunnfondet skulle være et sikringsfond. Én femtededel av forvaltningssummen var et minimum. Det var uroen i finansverdenen i forbindelse med Krimkrigen som hadde skapt behov for bedre sikring.

Samme år, i 1856, sendte Finansdepartementet ut et sirkulære om forstanderskap i sparebankene.¹⁷⁰ Departementet påpekte at forstanderskapet burde ha minst 20 medlemmer. Formålet var å sikre bedre internkontroll i bankene. Samme sirkulære fordret også strengere krav til direksjonen og bedre kontroll med kassereroppgavene og kassereren.

Finansdepartementet sendte i februar 1860 ut et utkast til sparebankplan til veiledning ved opprettelse av nye sparebanker der formålsparagrafen var basert på avskrift av planen til Christiania Sparebank fra 1822.¹⁷¹ På denne tiden ble det opprettet mange sparebanker i kommunene, og departementet ville nok gi veiledning. På denne tiden var veksten i antall sparebanker størst på landsbygda, samtidig som det nok var en begrenset bankfaglig kompetanse lokalt.¹⁷²

Samtidig hevet Finansdepartementet kravet til bankenes grunnfond. Grunnfondet i sparebankene skulle nå minst være en tiendedel, altså ti prosent, av forvaltningskapitalen. Formålet med det nye kravet var å skjerme sparebankenes overskudd forut for at utdeling av overskuddet til allmenne formål kom på tale.¹⁷³ Men heller ikke denne gang sørget man for å innføre en kontroll med at pålegget ble fulgt opp.

169 Lie (1957): 40.

170 Thue (2014): 77.

171 Thue (2014): 41.

172 Sth. Prp. No. I. Hovedpost III, kap 4: 1882, side 9–10.

173 Egge (1972): 132.

I et *Circulære* fra 1861 ble amtmennene pålagt å påse at de sparebankene som hadde en plan som var approbert av kongen, hvert år skulle sende inn et summarisk ekstrakt av sitt regnskap. Dette grepet ga muligheter til å føre noe kontroll. Finansdepartementet fikk nå, som overordnet organ, informasjon om volum, balanse og overskudd/underskudd i den enkelte bank. Finansminister Lange nøyde seg med dette. Å kontrollere driften i den enkelte bank og sørge for at den ble drevet i henhold til egen plan, ble ikke ansett som departementets anliggende. Den langsiktige strategien var at sparebankene skulle stå mest mulig fritt uten statlig innblanding.

Sirkulæret erstattet et tidligere rundskriv fra 1840-tallet. Ekspedisjonskontoret i Finansdepartementet hadde fått oppgaven med å formulere den nye versjonen, og i ettertid viste det seg at det nye sirkulæret hadde til hensikt å samle inn opplysninger som ble benyttet til statistiske formål. Det kommer frem blant annet gjennom de statistiske vedleggene som følger boken til Broch.¹⁷⁴

I november 1857 sendte Finansdepartementet ut et rundskriv til sparebankene hvor det nå ble tillatt å gi 6 prosent innskuddsrente. Dette ble gjort for å gjøre sparebankene mer konkurransedyktige overfor forretningsbankene.¹⁷⁵

Hvilke banktjenester kunne man få hos sparebankene?

Sparebankene skulle gi publikum et trygt sted å sette inn sparepengene. Sparebanker som fikk approbasjon, fikk også økonomiske fordeler i form av visse avgiftsfritak og rett til å ta høyere pantelånsrente. I tillegg fikk disse sparebankene adgang til å motta innskudd fra offentlige stiftelser. Selv om planen for den enkelte sparebanken på det nærmeste var lik, og de fleste bankene fikk sin approbasjon, varierte likevel tjenestene fra bank til bank og mellom byene og bygdene.

Det generelle utgangspunktet i de første sparebankenes regelverk var en bestemmelse om at minste innskudd kunne være ned mot 12 skilling, og at ingen person kunne ha større innskudd enn 2 000 spesidaler. Dette skulle snart endre seg, idet bestemmelsene etter hvert ble håndtert forskjellig i de enkelte sparebankene.

Gradvis utviklet myndighetenes tillit til sparebankene seg, og allerede i 1828 ble det ved kongelig resolusjon av 29. november tillatt at de offentlige stiftelser i Trondheim kunne foreta innskudd i sparebanken i stedet for hos Norges Bank. I 1836 kom en generell bestemmelse om at alle offentlige stiftelser kunne

174 Broch (1876): Tillæg XL: 93.

175 Lie (1957): 65.

Pantelån, vekselobligasjoner og vekslar.

De første sparebankene på 1820-tallet lånte bare ut pantelån. Renten på pantelån ble i sparebankloven av 1824 satt til 5 prosent (frigitt i 1888).

Fra 1830-tallet skjer det en overgang til mer bruk av vekselobligasjoner. Fra 1841 til 1851 var renten på vekselobligasjoner fri. Fra 1852 til 1857 ble renten maksimalt satt til 6 prosent, for nok en gang å bli fri. Myndighetene ville på den måte gi sparebankene bedre konkurransevilkår i forhold til forretningsbankene. Rentebestemmelsene ble omgått ved å kalle dette for en diskontering ved at man trakk både et gebyr og en forskuddsrente (diskonto), når obligasjonen ble utstedt. Vekselobligasjoner ble utstedt for en kortere periode, inntil 6 mnd. I stedet for å infri gjeldsbrevet kunne man fornye vekselobligasjonen mot nytt gebyr og ny diskonto. I tillegg til underskrift fra låntaker måtte gjeldsbrevet kausjoneres (endosseres) av to andre personer.

Sparebankene foretrakk også vekselobligasjoner i stedet for pantelån, fordi kortere nedbetalingstid hindret for likviditetssvikt ved run på banken fra innskytere i krisetider. Av samme grunn lånte derfor mange sparebanker ut hele forvaltningskapitalen sin og Finansdepartementet så med bekymring på en slik risikofylt utlånspraksis.

Sparebankene begynte også å tilby veksellån på 1830-tallet. Bergen Sparebank begynte å diskontere vekslar i 1837. Dette var en kortsiktig låneform som vanligvis måtte innfris etter to til fire måneder. Vekslar ble benyttet som en form for driftskreditt for handelsstanden som trengte korftsiktig kreditt.

Praksis med bruk av vekselobligasjoner og vekslar ble etter hvert såpass forvirrende at det ble tatt til orde for å innføre en kassekreditt i stedet. Det ble også lempet på krav til underskrifter og dette økte risikoen ved slike utlån ytterligere.

Kilder: Vaardal (1998): 33, Rønning (1972): 44–54.

plassere sin kassebeholdning i nærmeste approberte sparebank.¹⁷⁶ Tiltaket bidro til å styrke sparebankenes produktive anvendelse.

Myndighetene hadde sett at sparebankenes inntekter den første tiden var små. Sparebankene måtte derfor sikres særlige rettigheter. Viktigst av disse var tillatelse til å ta 5 prosent rente ved pantelån. Pantelånsrenten lå ellers fast på 4 prosent frem til 1857. Andre privilegier var fritak for bruk av stempelpapir – spesialprodusert papir med offentlig godkjent vannmerke – samt fritak for avgifter, lempelige regler for auksjoner, endossement (påskrivning av lånedokumenter) og annet. Det var bare de approberte sparebankene som fikk slike rettigheter.

Pantelån ble ganske raskt den mest vanlige utlånsformen i sparebankene. Kvinner kunne også ta opp pantelån. For eksempel ga Thronhjems Sparebank i 1825 sitt første pantelån til en enke. Vi har tidligere vist til tilsvarende bestemmelser i regelverket for Norges Bank. Lovgivningene for både Norges Bank og sparebankene åpnet adgang til lån uavhengig av kjønn. Rent enkeltvis ble også vekslers benyttet.

Sparebankene i de større byene kom først og fremst til å benytte pantelån. Sparebankene i landkommunene utviklet seg annerledes. Generelt ble utlån mot fast eiendom gradvis mindre benyttet også i byene frem mot 1880-årene. I 1885 hadde bysparebankene 16,8 prosent av utlånskapitalen utlånt mot fast eiendom. Tilsvarende hadde bygdesparebankene bare 8,8 prosent av sin utlånskapital utlånt på slike vilkår.

Vanlig praksis var også at det ble gitt lån i form av en vekselobligasjon. Det varierte om denne låneformen bare krevde personlig sikkerhet eller pant i fast eiendom. I gode økonomiske tider var det vekselobligasjoner som ga størst fortjeneste for sparebankene. Bruken av vekselobligasjoner fungerte derfor godt i perioder med sunnhet i forretningsliv og kredittforhold.

Disse styrket likviditeten og var favorisert av næringslivet. Med unntak av krisen i 1857, hadde man unngått voldsomme pengekriser. Krisen i 1857 holdt på å ta knekken på Thronhjems Sparebank, som i en kort kritisk periode i februar 1858 måtte ta opp lån i Norges Bank og et veksellån i Hamburg for å kunne utbetale innskudd som kunder ønsket å ta ut av banken.¹⁷⁷

For lån til handel og næringsliv ble vekselobligasjoner mer vanlig fra 1840-tallet.¹⁷⁸ Vekselobligasjoner utgjorde i 1885 hele 87,4 prosent av utlånene

¹⁷⁶ Rønning (1972): 40.

¹⁷⁷ Thronhjems Sparebank 1823–1898 (1898):11.

¹⁷⁸ Ecklund og Knutsen (2000):24.

fra sparebankene på landsbygda. I bysparebankene utgjorde slike utlån 43,4 prosent av utlånene, ned mot det halve av det vi finner i bygdesparebankene.¹⁷⁹

Bygdesparebankene hadde en annen praksis i forhold til vekslers enn bysparebankene. Så sent som i 1885 hadde bygdesparebankene bare 1,8 prosent av sine utlån plassert i vekslers. I bysparebankene var 14,7 prosent av utlånene plassert i vekslers.

I hovedsak var vekslers en utlånsordning som bankierne stod for. I den grad sparebanker godtok vekslers, var denne kreditten som oftest liten, og hadde liten eller ingen betydning mht. risiko. Det var den samlede sum av vekselmengden som kunne gi økt risiko for bankene. For de veletablert bankierhusene var sparebankenes vekslers for få og for små til å representere en truende konkurranse. Sparebankenes aksept av vekslers var først og fremst til skade for de mindre «ågerkarene».

I 1878 hadde de fire største sparebankene i byene om lag 32 prosent av sin forvaltningskapital plassert i pantobligasjoner og verdipapirer. Sparebankene i landkommuner hadde samme år bare om lag 7 prosent av forvaltningskapitalen tilsvarende plassert.¹⁸⁰ Sparebankene på landsbygda ble i større grad et redskap for formannskapet i kommunen. På bygdene finner vi ofte at ordføreren også var banksjef.

Arendals Sparebank og Thronhjems Sparebank – en sammenligning

Både Thronhjems Sparebank og Arendals Sparebank var i perioden 1845–1885 blant de fem største sparebankene i landet. En sammenligning av utviklingen for de to bankene viser noen interessante forskjeller. *Arendals Sparebank*, som spilte en sentral rolle ved konkursene i Arendal i 1886, ble konstituert 26. mai 1825. Planen ble approbert av departementet 17. juli samme år, og banken startet sin virksomhet 1. oktober. Kildemateriale til Arendals Sparebank fra den første tiden er begrenset, sammenlignet med jubileumsberetningen til Thronhjems Sparebank. Trolig utviklet Arendals Sparebank seg noenlunde på samme måte som de andre sparebankene opprettet før 1830.

Den approberte planen for Arendals Sparebank var basert på normalplanen for de første sparebankene. Reglene for minsteinskudd på 12 skilling og maksimalinskudd på 2 000 spesidaler ble tidlig omgått ved at flere i samme familie

179 Rønning (1972):47.

180 Morgenstjerne (1881): 128–144 i Norsk Rettstidende nr. 9, mars 1881.

Arendals Sparebank lå i Bendiksklev ved torget i Arendal sentrum. Banken holdt i starten åpen en time hver lørdag. Fotograf: Magnus Løvfold. Tilhører Nasjonalbiblioteket

Tabell: Arendals Sparebank, oversikt over forvaltningskapital og lån ved utgangen av det enkelte 10-år i 1000 spesidaler¹

	1830	1840	1850	1860	1870	1874	1885
Innskudd	9,0	61,2	144,8	294,3	579,9	912,8	1472,5
Sparebankens eiendom (egenkapital)	1,4	7,2	14,3	34,9	59,1	64,8	153,0
Pantelån	-	-	-	-	-	67,1	52,2
Prosent av totale lån	-	-	-	-	-	7,1	3,5
Diskontolån	-	68,4	-	-	-	732,3	1380,3
Prosent av totale lån	-	100	-	-	-	75,9	93,7
Totale lån	9,7	68,4	152,2	318,4	636,9	965,1	1472,5

¹ Kilde: Oversikt over Arendals sparebanks virksomhet (1825–1875) er utarbeidet av bankdirektør Ole Schröder i 1875. Unntatt er tallene for 1874 og 1885. De har regnskapsprotokollene til banken som kilde.

kunne ha innskudd i banken. Innskuddsrenten var 4 prosent, og renten på pantelån var 5 prosent.

Fra kildematerialet til banken kjenner man kun til mindre endringer i den approberte planen forut for 1874. Mange sparebanker har laget offisielle jubileumsberetninger som gir et godt resyme av endringer i planen. Arendals Sparebank mangler en fullstendig beretning, og vi vet derfor lite om bakgrunnen for at banken gjennomførte endringer i bankdriften de første tiårene og om disse ble godkjent av departementet.

Ved kgl.res. i 1841 fikk Arendals Sparebank offisiell godkjenning for sin praksis med å gi noe av overskuddet i banken til almennyttige formål. Det het: «Til gavnlige Indretninger for Communen». Det antas at det her må ha vært fremmet en søknad om endring av planen til sparebanken.¹⁸¹ Arendal kommune fikk stor glede av de gode inntjeningsårene til Arendals Sparebank gjennom donasjoner til prosjektførmål.

Bankens forstanderskap fattet imidlertid i møte 11. november 1874 vedtak som ga forandringer i driften av banken. Disse vedtakene kom som et svar på den planlagte opprettelsen av Arendals Privatbank. Arendals Sparebank gikk nå ytterligere i retning av å gjennomføre en bankdrift på linje med en forretningsbank.¹⁸²

Sammenligner vi denne tabellen med tabell for Thronhjems Sparebank på side 98, ser vi at den er mangelfull. Grunnlaget for oppstillingen er det som finnes fra utdrag av en ufullstendig jubileumsberetning utarbeidet av bankdirektør Ole Schrøder i 1875. Tallmaterialet er såpass svakt at det ikke er mulig å gi en god beskrivelse av bankens aktiva og passiva. Det er store forskjeller i hvordan sparebankene har tatt vare på arkivverdig materiale. Tabellen og tallene som fremsettes her, er basert på en modell fra andre sparebankers jubileumsberetninger. Både Akers Sparebank og Thronhjems Sparebank kan i sine beretninger vise frem gode tall for bankenes årlige driftsresultat.¹⁸³ Tilsvarende tall foreligger ikke for Arendal.¹⁸⁴

181 Dannevig (1973): 67.

182 Private Aktiebanker eller privatbanker var den mest vanlige betegnelsen på denne type banker på 1800-tallet. Betegnelsen «forretningsbanker» ble tatt i bruk etter 2. verdenskrig. Vi benytter allikevel forretningsbanker der dette er mest hensiktsmessig som en generell betegnelse i boken.

183 Schreiner (1943): 222–231.

184 Kildemateriale for Arendals Sparebank finnes både i Aust- Agder Arkiver (A A A), Arendal, og på Statsarkivet i Kristiansand. Bankdirektør Ole Schrøder utarbeidet i 1875 en ufullstendig oversikt over Arendals Sparebanks virksomhet 1825 – 1875. Denne finnes på A A A. Schrøders tall for årene 1830 – 1870 er brukt i tabellen. Protokollene med Schrøders bakgrunnsmateriale har ikke vært å finne. I begge ovennevnte arkiv ligger kildemateriale knyttet til Arendals Sparebank spredt og er lite systematisert. Tabellmateriale for 1874 og 1885 er fra bankens regnskapsprotokoller for nevnte år og finnes på A A A.

En tilfredsstillende kontrollordning for vern mot misbruk fantes ikke, slik det går frem av stortingsproposisjonen fra 1882:

Tilfælde, i hvilke Sparebanker ved mislig eller letsindig Betyrelse have paaført sine Indskydere Tab, have hidtil heldigvis ikke hørt til de meget hyppige. Naar der tages hensyn til, at efter Forholdenes Medfør kun de allerfærreste at vore Landssparebankers Betyrelser kunne raade over Kræfter, der have nogen kyndig Indsigt i disse Ting, må det vistnok siges at være gaaet endog over all Forventning godt. Men Departementet har dog, og navnlig i de senere Aar, under sin Befatning med Sparebankvæsenet havt anledning til paa forskjellige Maader at gjøre den Erfaring, at den nuværende Ordning er lidet tilfredsstillende og under liden eller ingen Betryggelse mod Misbrug.¹⁸⁵

Tabellen på forrige side viser at Arendals Sparebank før 1840 hadde en relativt liten innskuddskapital og utlånsmengde sammenlignet med Trondheim (se tabell neste side). Det ser videre ut til at bankdireksjonen allerede på dette tidspunktet gjennomførte en utlånspraksis med ensidig tilbud av diskonteringslån.

Arendal ble en betydelig skipsfartsby, og Arendals Sparebank fikk en rask kapitalvekst i takt med de gunstige skipsfartskonjunktorene. Dette kan ha påvirket banken til i mye sterkere grad å innvilge diskonteringslån med lavere sikkerhet i stedet for pantelån med sikkerhet i fast eiendom. Så lenge det var oppgangstider i skipsfartsnæringen, tjente banken godt på denne strategien. Utlånspraksisen ser i all hovedsak ut til å være basert på diskonteringslån fra 1840 og frem til konkursen i 1886. Det ser ikke ut til at banken i vesentlig grad ble påvirket av krisene i 1847–1848 og 1858.

Bankens fond utgjorde 7–11 prosent av den rentebærende kapitalen. Her tok banken stor risiko ved at en stor andel av fondet også ble lånt ut i form av diskonteringslån. Dermed var den reelle økonomiske bufferen i banken lav. En del av Arendals Sparebanks fond ble etter 1874 skutt inn i Arendals Privatbank både i form av aksjer og innskudd. Det meste av dette gikk deretter tapt ved konkursen i Arendals Privatbank i 1886.

Throndhjems Sparebank har et langt bedre kildemateriale enn det vi finner i Arendal. Jubileumsberetningen 1823–1898 gir fylldig statistisk informasjon om

185 Sth. Prp. No. I. Hovedpost III, kap 4: 1882, side 9–10.

bankdriften og inneholder mange utfyllende kommentarer. Banken ble opprettet 26. mai 1823 og planen ble approbert av departementet 19. juli 1823.¹⁸⁶

Tabell: Thronhjems Sparebank, oversikt over forvaltningskapital og lån ved utgangen av det enkelte 10-år i 1000 spesidaler¹⁸⁷

	1830	1840	1850	1860	1870	1880
Innskudd	120,9	405,1	730,0	1170,5	1171,1	1546,6
Sparebankens eiendom (egenkapital)	7,3	35,0	63,4	115,3	223,2	297,3
Pantelån Prosent av totale lån	105,6 (85,9)	263,3 (60,6)	611,2 (78,0)	903,0 (72,4)	853,4 (68,3)	773,1 57,4
Diskontolån Prosent av totale lån	17,3 (14,1)	171,4 (39,4)	172,8 (22,0)	343,9 (27,6)	295,3 (31,7)	574,5 42,6
Totale lån	122,9	434,7	784,0	1246,9	1248,7	1347,6

Tallgrunnlaget viser at utviklingen innen innskuddskapital og utlån vokste sterkt i hele perioden 1823–1898, men banken ser ut til å ha vært nøye med ikke å låne ut en for høy prosentandel av forvaltningskapitalen. Etter kriseårene i 1857 ser det ut til at bankdriften skulle sikres ved å øke egenkapitalen. Kontrollen er rimelig god og bankdriften nøyaktig. Det er en fornuftig fordeling mellom pantelån og diskonteringslån frem til 1870. Men fra da av ser det ut til at banken beveger seg mer inn i risikofylt bankdrift ved at pantelån reduseres med 10 prosentpoeng. På den annen side vokste bankens egenkapital, slik at den totale lånemengden utgjorde en mindre prosentandel av bankens disponible midler (innskudd og andre aktiva) enn ved utgangen av de øvrige tiår på 1800-tallet.

De sammenlignbare tabellene mellom Arendal og Trondheim viser at bankene utviklet seg noe forskjellig. Thronhjems Sparebank utviklet over tid en sikker bankdrift. Den tok for eksempel hensyn til at når det skjedde innskuddsreduksjoner, begrenset banken tildelingen av kortsiktige lån. Dette kommer

¹⁸⁶ Rønning (1972): 57.

¹⁸⁷ Kilde: Thronhjems Sparebank, jubileumsberetning, tabell, Oversikt.

særlig frem i kriseårene 1847–48 og i 1857. Midler som ikke ble plassert i utlån, ble plassert i andre typer aktiva etter 1854.¹⁸⁸

Arendals Sparebank opplevde i mindre grad krisetider og hadde en omfattende inntektsvekst etter hvert som skipsfarten økte.¹⁸⁹ Forskjellene i utlånspraksis kan tyde på at langsiktige pantelån neppe ble ansett som gunstig for investeringer i skipsfart. Det var ikke mulig gi lån med krav om pant i skip, da pantsetting ville gripe inn i den enkelte partsreders selvstendige disposisjonsrett over sin part (se kapittel 6 om Partrederi i Arendal – finansiering av skip og mannskap). I denne næringen var det behov for kortsiktige lån. Så lenge det var oppgangstider, ville også banken oppnå større inntekter med slik praksis. Den store risikoen i bankdriften var at den satte av for små midler til sine fond. Når banken i tillegg lånte ut av disse fondsmidlene, sto den svært risikoutsatt i krisesituasjoner.

Sammenligner vi til slutt Arendals Sparebank og Thronhjems Sparebank, er den vesentligste forskjellen knyttet til sikring av egenkapital over tid. Trondheimsbanken lærte trolig mye av den økonomiske krisen i 1857. Da ble innskuddene en kortere periode kraftig redusert, og banken måtte låne penger i Norges Bank for å kunne utbetale innskudd. I tillegg benyttet banken seg av bankierhuset Kämmerer Söhne i Hamburg, og mottok derfra 50 000 Mark Banco. Vilkåret var imidlertid å stille norske Hypotekbankobligasjoner som sikkerhet.¹⁹⁰

Arendals Sparebank opplevde ikke slike vanskelige økonomiske perioder. Hadde Arendal gjennomført de sikringstiltak som Trondheimsbanken gjennomførte, særlig etter 1857, ville banken ha stått bedre rustet til å møte katastrofen som kom i 1886. Vi skal i senere kapitler se at banken ikke fikk lån i statskasse eller tok opp lån i utlandet for å redde banken, da krisen kom i 1886.¹⁹¹ Der drøftes nærmere årsakene til at banken gikk konkurs.

Utbredelsen av sparebanker i Norge

I tiden før 1840 ble det opprettet 25 sparebanker her i landet. Av disse ble fire sparebanker opprettet på bygdene. I Skien ble en bank oppløst, mens to banker,

¹⁸⁸ Thronhjems Sparebank, jubileumsberetning (1898): 12.

¹⁸⁹ Mens det var økonomiske krisetider i landet etter 1875, fikk Arendals Sparebank en innskuddsøkning på 31,8 prosent i årene 1876–1880 og 30,4 prosent for perioden 1881–1885. Årsaken er lett å finne: Arendalsflåten hadde en gjennomsnittlig netto avkastning på 10 prosent i dette tiåret.

¹⁹⁰ Thronhjems Sparebank, jubileumsberetning (1898): 11.

¹⁹¹ I regnskapsåret 1884 hadde Thronhjems Sparebank en egenkapital på 18,7 prosent, mens Arendals Sparebank hadde en egenkapital på 8,9 prosent.

i Moss og Tønsberg, var innstilt en periode tidlig på 1830-tallet.¹⁹² Den samlede forvaltningskapitalen for sparebankene i 1840 utgjorde anslagsvis 7,3 millioner kroner.¹⁹³ Den første bygdesparebanken, Ringerikes spareindretning, ble opprettet i 1833 og fikk approbert planen 8. desember 1835.¹⁹⁴

Sparebankene som vokste frem, kom til å utgjøre betydningsfulle økonomiske institusjoner i staten, slo historikeren Wilhelm Keilhau fast i 1929:

I betydningen fullt på høide med de viktigste statsforanstaltninger av økonomisk art i tiden fra 1814–1844, var endelig de private tiltak som førte til dannelsen av sparebanker. Alt i 1810 var den første blitt opprettet – Søndre Land. I 1822 fulgte Christiania, i 1823 Bergen, Drammen og Trondhjem, i 1824 Christiansand. I 1850 var der i alt 90 sparebanker i landet.^{195 196}

Både økonomi og kunnskap var forankret i byene, og i årene 1834–40 ble det etablert 15 sparebanker i byer. Utlånsvirksomheten kom raskt i gang, og som tallene fra Trondheim viser, var det stor etterspørsel etter lån. Forvaltningskapitalen ble i den tidligste perioden for det meste plassert i pantelån med sikkerhet i fast eiendom. Det var derfor ikke alle som fikk lån. Blant disse finner vi de ubemidlede, men også et næringsliv som hadde behov for mer kortsiktig kapital. Fremveksten av sparebankene løste altså ikke alle lånebehovene i det norske finansielle systemet.

På bygdene ble det i 1780-årene opprettet kornmagasiner i Norge. Dette var låneinnretninger for matkorn og for såkorn i år med misvekst. Ved inngangen til 1830 fantes det fortsatt 250 slike kornmagasiner i Norge, og disse ble overtatt av formannskapene i 1838. Flere sparebanker fikk sitt grunnfond basert på nedlagte eller delvis realiserte kornmagasiner.¹⁹⁷

I landkommuner ser vi en klar vekst etter at formannskapsloven ble vedtatt i 1837. I tiden 1837–50 ble 35 av 48 nye bygdebanker etablert som resultat av aktiv medvirkning fra lokale myndigheter. Formannskapene tok ofte ledene posisjoner i styringen av sparebankene. Økonomiske drivkrefter i bygdesamfunnene bidro til økende produksjon og handel, noe som var sterkt medvir-

192 Rønning (1972): 57.

193 Broch (1876), tabell Tillægg XL sparebanker.

194 Rønning (1972): 57.

195 Keilhau (1929): 338.

196 I Søndre Land fantes et kornmagasin som drev utlånsvirksomhet.

197 Thue (2014): 48–49.

kende til at kornmagasinene etter hvert ble nedlagt. Mellom 1840 og 1890 økte antallet sparebanker fra 22 til 350. Den samlede forvaltningskapitalen økte fra noe over 7,3 millioner kroner til 225,5 millioner kroner.

Sparebankenes rolle som kredittinstitusjon

Den økonomiske utviklingen i Norge fra 1830-tallet bidro til at sparebankene beveget seg mer og mer bort fra den filantropiske tanke og vektla mer og mer sin rolle som kredittinstitusjon. Sparebankene bidro til å fremme næringsvirksomhet ikke bare i byene, men etter hvert også på bygdene. Drivkraften for å etablere sparebanker på bygdene var ofte kommunestyrene og det ble mange steder en sterk kobling mellom kommunestyre og bank.

Kommunestyrene på bygdene tok et aktivt økonomisk initiativ. Sparebankene ble et sentralt virkemiddel for at kreditt kunne stilles til disposisjon for mange små og store næringsaktiviteter. Dette ga grunnlaget for næringsutvikling på bygdene med opprettelse av møller, kverner og sagbruk. Langs kysten kunne fiskeren få lån til innkjøp av salt og det ble bygget mange båter. Lars Thue skriver i sin bok om sparebankene i Norge (1822–2014) *Forandring og forankring*, at de undersøkelser som er forsøkt gjort på sparebankenes rolle som kredittinstitusjoner for næringslivet, antyder definitivt at de spilte en rolle for modernisering av flere næringer. Hvilke næringer som ble modernisert var avhengig av hvor sparebanken var lokalisert.¹⁹⁸

Svein Ivar Angell hevder i boken «*Vestlandsreise*» at etableringen av bygdesparebankene var et bidrag til moderniseringen av Vestlandet. Han mener at fremveksten av bygdesparebankene fra 1840-tallet kan forklares med at bygdene gikk fra naturalhusholdning og til pengehusholdning og dermed ble en del av markedøkonomien. Bygdesparebankene ble også et uttrykk for at her hadde bygdene fått et instrument til å stimulere den alminnelige samfunnsutviklingen. Embetsmennene fikk derfor mindre å si for den generelle styringen av bygdene og etableringen av bygdesparebankene, hevder Angell.¹⁹⁹

Ved bruk av sparebanken, som et nytt finansielt instrument, kunne bøndene på bygdene styrke jordbruket sitt slik at de ikke bare fikk mer mat og klær i egen husholdning, men de kunne også selge overskuddet. I tillegg kunne også bøndene få inntekter fra binæringer. På Østlandet var skogbruket en vesentlig binæring og på Vestlandet var sjøfart og fiske viktige binæringer for mange.

¹⁹⁸ Thue (2014): 81.

¹⁹⁹ Angell (1998): 154.

På bygdene kunne husmenn benytte bankens kreditt. Mellom 1857 og 1862 var 42 prosent av Gran Sparebanks låntakere husmenn. Husmennene disponerte bare 19 prosent av utlånsmassen, men de oppnådde til gjengjeld 36 prosent av alle lån som ble gitt.²⁰⁰ Hovedtyngden av Gran Sparebanks kunder var bønder og husmenn. Ut ifra den undersøkelse som er gjort av kredittformidlingen til Gran Sparebank, er det vanskelig å trekke konkrete slutninger om hvordan husmennene benyttet den kreditten de fikk i banken. Husmennene måtte forholde seg til usikre kontraktsforhold, varierende arealgrunnlag, størrelsen på avlinger og husdyrhold. Rentebetingelsene i sparebankene var bedre enn hos «ågermenn». Lavere lånekostnader må allikevel ha virket positivt inn på både bønders og husmenns låneopptak. Bønder og husmenn så på lån som et viktig sesongelement som bidro til at det kunne kjøpes såkorn om våren og at husdyrholdet kunne bli mer stabilt. Svake avlinger kunne kompenseres med kjøp av fôr til dyrene.

Mange husmenn hadde binæringer. Dette var bygdesamfunnets fagarbeidere. Det var mange som om vinteren satt og var skomakere, de kunne også være skreddere i lokalsamfunnet. Da hadde de behov for å anskaffe nødvendig utstyr og trengte lån til dette. De kunne være i skogen og hugge tømmer, og de kunne være snekkere som satte opp nye våningshus, låver, sagbruk, møller og kverner. Ikke minst var de også slaktere i lokalsamfunnet. Husmennene hadde altså behov for å sette arbeidsinntekt inn på bankkonto, og de hadde behov for små lån. Sparebanken var blitt det nye, nyttige finansielle instrumentet i lokalsamfunnet.

Det er ikke mulig å trekke konkrete slutninger om at sparebankene bidro til en reduksjon av husmannsvesenet mot slutten av 1800-tallet ved at husmenn fikk kjøpt opp plassen de bodde på.²⁰¹ Frafallet av husmenn kan like mye skyldes utvandring eller overgang til lønnet arbeid som en del av den fremvoksende arbeiderklassen.

Denne gjennomgangen viser at pantelån neppe ville gi bygdene den vekstkraften som vekselobligasjoner, og etter hvert også veksler ga. I utgangspunktet var det bare de som hadde eiendom som kunne nytte pantelån, men for alle andre var vekselobligasjonen den mest hensiktsmessige låneformen. Mange hadde forskjellige oppgaver om sommeren og vinteren. Den mest fleksible låneformen synes derfor å ha vært vekselobligasjonen. For bankene medførte dette

²⁰⁰ Hals (1972) : 82. Sparebanken som kredittformidler – Gran Sparebank 1857–1887 i boken Studier i Sparing og sparebankvesen i Norge 1822–1972.

²⁰¹ Hals (1972): 91.

høyere omløpshastighet på utlånskapitalen der man ikke var bundet av rentelovgivningen. Allikevel ga denne låneformen lavere finansielle kostnader enn å måtte ty til en ågerperson. At myndighetene derfor oppmuntret til å etablere sparebanker hadde altså mange fordeler for lokalsamfunnene. Ikke minst ble det langt kortere avstand mellom de som ville låne kapital og banker som hadde kapital å låne ut.

Sparebankene og veksten i forvaltningskapitalen

Sparebankene ble det største banksystemet i Norge, selv om de private aksjebankene utvidet noe sitt banksystem med avdelinger.²⁰²

I en stortingsproposisjon i 1882 viste Regjeringen til at det som følge av ekstraktens innhold (regnskapsutdrag) ikke var mulig å finne eventuelle misligheter eller hvorvidt den approberte planen ble overholdt.²⁰³

Regjeringen opplyste videre at antall sparebanker i Norge ved utgangen av 1879 var 300. Samlet forvaltningskapital var på 149,9 millioner kroner. Videre hadde sparebankene ved utgangen av 1879 hele 306 000 innskytere, og sparebankinnskudd per. innskyter var i 1880 vel 50 kroner. Forvaltningskapitalen, som sparebankene disponerte, var på dette tidspunkt den største i Norge. Det var derfor ikke uten grunn at Finansdepartementet så med bekymring på hvordan sparebankene ble drevet.

En av dem som arbeidet med saksfeltet, var jurist og statsøkonom Bredo von Munthe af Morgenstierne, byråsjef i Justisdepartementet 1878–1884.²⁰⁴ I Norsk Retstidende nr. 9 i 1881 la han frem sine synspunkter om norske sparebanker, basert på statistisk materiale. Morgenstiernes ønske var at myndighetene måtte utarbeide en god sparebankstatistikk for at man kunne få oversikt over bankenes utvikling, omfang og virkemåte. Materialet han presenterte, var i hovedsak hentet fra de årlige tilstandsrapportene som bankene sendte Finansdepartementet.

Om sparebankene heter det at det «– i mer end een Henseende klæber Mangler ved dem». Uten «Hensiktsmessige Reforme» ville man risikere «mislige virkninger». Slike hadde man nemlig sett, og i fremtiden kunne man «i endnu høiere Grad» risikere det samme. Det som behøvdes, var en ny sparebanklov, hevdet Morgenstierne. Han viste for øvrig til Sverige og Danmark, der endringer i lovverket for sparebanker var gjennomført.

²⁰² SSB (1926) 44–45.

²⁰³ Stortingsproposisjon No. I. (1882), Hovedpost III, kapittel 4: 9.

²⁰⁴ Morgenstierne var fetter av statsminister Frederik Stang. Ved siden av å være byråsjef, underviste han i handelsrett og nasjonaløkonomi ved handelsgymnaset i Christiania.

Tabell: Utviklingen i antall sparebanker og samlet forvaltningskapital i 1000-kroner. For 1880 og 1890 er også tatt inn sparebankenes aktiva.²⁰⁵

	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Antall sparebanker	22	90	174	262	311	350
Innskudd	6 687	16 721	43 903	81 667	138 511	194 141
Bankenes formue	581	1 763	4 535	9 629	17 746	25 303
Sum forvaltningskapital	7 268	18 557	48 559	91 295	156 796	220 462
Fast eiendom og inventar	-	-	-	-	1 009	1 324
Verdipapirer	-	-	-	-	12 384	15 119
Pantobligasjoner	-	-	-	-	13 444	26 320
Veksler og vekselobligasjoner	-	-	-	-	120 411	135 216
I regning med andre banker	-	-	-	-	7 618	10 888
Kassebeholdning	-	-	-	-	2 030	2 399
Aktiva i alt	-	-	-	-	156 796	191 639

(Kilde: Statistiske oversikter 1914 og 1926, Statistisk sentralbyrå)

Artikkelen til Bredo Morgenstjerne inneholdt tall for veksten i antallet sparebanker og utviklingen i den innskutte kapitalen. Morgenstjerne ga også en oversikt over fordelingen av den samlede forvaltningskapitalen, slik den var fordelt mellom veksler og vekselobligasjoner, verdipapirer og pantobligasjoner, kontanter og verdi av eiendom og inventar.²⁰⁶

Regjeringen hadde grunn til å være bekymret, ikke minst over at myndighetene ikke hadde hjemmel til å gjennomføre stedlige kontroller.

Hvor god var kontrollen med sparebankene?

Myndighetenes kontroll med sparebankene bygde i sin helhet på retten til approbasjon av den enkelte banks regelverk. Sparebankloven av 1824 ga

²⁰⁵ Tall fra Broch (1876): Tillæg XL, side 93, om sparebankene, er i sin helhet senere blitt benyttet av Statistisk Sentralbyrå. Dette materialet er ved siden av Morgensstjerners artikkel i Norsk Retstidende nr. 9 fra 1881 det nærmeste vi kommer beslutningsgrunnlaget som Finansdepartementet benyttet, som grunnlag for sin proposisjon fra 1882. Her ga departementet en statusbeskrivelse av sparebankloven av 1824. Et synspunkt som ble fremmet, var at myndighetene ikke hadde virkemidler for å kunne kontrollere om bankene ble ledet etter sunne prinsipper.

²⁰⁶ Det er grunn til å anta at det er ut fra disse opplysningene Statistisk sentralbyrå har utarbeidet en tabell for utviklingen av sparebankene fra og med 1880 (SSB, årstall for publisering). Bredo Morgenstjerne må sies å ha gått foran i arbeidet med å etablere god årlig statistikk om sparebankene.

myndighetene hjemmel til å føre tilsyn og kontroll med sparebankenes driftsprinsipper og soliditet. Som nevnt ble gjennomføring av dette tilsynet basert på sparebankenes innrapportering av et regnskapsekstrakt. Til forskjell fra Morgenstiernes observasjoner i 1881, konstaterte regjeringen i sin proposisjon fra 1882 at det ikke var avdekket mange tilfeller der en sparebank hadde hatt en bankdrift som var «mislige eller lettsindig».

I 1876 hadde professor Ole Jacob Broch beskrevet hvordan sparebankene fungerte på 1800-tallet og hva slags forhold de hadde til myndighetene. I boken *Kongeriget Norge og Det Norske Folk* gjorde han greie for hvem som eide bankene, hvordan bankenes styrende organer ble valgt og hva som var hovedtrekkene i bankenes aktiviteter. Han slo fast at det ikke ble ført kontroll fra myndighetene:

De eies af Indskyderne, men de fleste af dem, særlig de paa Landet, ere dog at betragte som kommunale Institutioner, forsåvidt deres Bestyrelse vælges af Kommunebetyrelserne. I Byene er det hyppigere Tilfældet, at Bestyrelsen supplerer sig selv blant de større Indskyderne. Deres Midler anvendes dels til Udlån mod Pant, dels til Diskontering, fornemlig af en særegen Art langsiktige Papirer, Vexelobligasjoner, der sædvanlig afbetales efterhaanden i 4–10 Aar. Af Overskuddet af den indvundne Rente tillægges en Del Grundfondet, og Resten anvendes til Nytte for vedkommende Kommuner, sædvanlige i saadanne Retninger, hvor Kommunerne ikke virker. Deres Statuter approberes at Regjeringen, som dog ingen Kontrol udøver mod dem.²⁰⁷

Noe overordnet kontrollorgan fantes altså ikke. Bankenes interne kontrollorganer, så som internrevisjon og valgt forstanderskap, ble sett som tilstrekkelig. Som nevnt ga loven av 1824 heller ikke myndighetene rett til å føre stedlig kontroll av bankene. Gjennom slik kontroll ville man kunnet sjekke om innsendte opplysninger var korrekte eller om pålegg fra myndighetene ble fulgt opp.²⁰⁸ Loven ga imidlertid myndighetene mulighet for å overta deler av ansvaret fra publikum for å vurdere bankenes virksomhet, et tilsyn etter autorisasjonsprinsippet.²⁰⁹

207 Broch (1876): 202 Boken sitatet er hentet fra *Kongeriget Norge og Det Norske Folk*, var skrevet til en internasjonal utstilling og kongress i Brussel i 1876. Undertittelen fortalte at boken handlet om sosiale forhold, sunnhetstilstand, næringsveier, redningsvesen, samferdselsmidler og økonomi.

208 Ecklund og Knutsen (2000): 24–25.

209 Samme sted: 24

Etter loven kunne ikke myndighetene pålegge sparebankene å søke approbasjon. De fleste sparebankene søkte likevel approbasjon for å kunne øke inntjeningsmulighetene. Sparebanker som ikke søkte approbasjon, eller som fikk avslag på sin søknad, kunne uansett fritt drive bankvirksomhet.²¹⁰

Jacob Aall som hadde vært med i den offentlige debatten siden 1813, oppsummerte i 1832 sitt syn vedrørende offentlig kontroll av sparebanker slik: «Den Control af det Offentlige, hvorunder Private Indretninger staae, frembringer stundom en slags Strid og Disharmonie, som ikke er gavnlig for den gode Sag».²¹¹

Noe kontroll var nødvendig. I et sirkulære fra Kirkedepartementet i 1841 ble det poengtert at enhver forandring i en sparebanks plan måtte gjøres kjent for tilsynskomiteen. Endringen trengte også kongelig approbasjon. Til tross for at dette var regelen, kunne sparebankene opptre ganske så fritt. Om sparebanken ikke fikk godkjent en endring i planen, eller ikke søkte om slik endring, kunne banken allikevel drive sin virksomhet på tradisjonelt vis.²¹²

Et eksempel på unnlattelse av melding om endring finner vi i driften ved Aker Sparebank, stiftet i 1843. Ved utgangen av 1849 hevet banken innskuddsrenten til 5 prosent uten kongelig approbasjon. Det følgende året steg innskuddene fra 97 000 spesidaler til 230 000 spesidaler. Dette kan tyde på at rentesatsene som loven av 1824 fastsatte, neppe var tilpasset rentemarkedet i 1849.

Myndighetene sentralt var altså bekymret for hvor god kontrollen var hos sparebankene og om de var nøye med sikkerheten på lån. I boken om Kinsarvik Sparebank 1846–1946 gir Olav Kolltveit oss et bilde av kontrollen som ble utført i denne banken. «I dei næraste bygdene var direksjonen og ikkje minst kasseraren so gravkjende med tilhøvi at dei lett kunde taksera både lånesøkjarar og kausjonistar. Det var verre når det kom søknader meir langvegs frå. Då søkte dei kredittopplysningar hjå lensmennene».²¹³ Kontroll og sikkerhet har nok variert hos sparebankene. Myndighetene kunne sikkert dokumentere dette hos sparebanker, men de kunne neppe finne feil og mangler ved håndteringen av lån i Kinsarvik Sparebank.

Kravet om ny sparebanklov mot slutten av 1870-årene

I Sverige hadde man alt i 1875 revidert sparebanklovene. Danmark kom etter i 1880.²¹⁴ I Norge diskuterte man bestemmelsene om utlån mot personlig sik-

210 Samme sted: 24

211 Aall (1833): 137

212 Se Stortingsproposisjon No I. 1882, Hovedpost III. Kap 4: 9.

213 Kolltveit (1945): 80

214 Aschehoug (1890): 6

kerhet og mangelen på statlig kontroll, særlig om man sammenlignet med andre land. Nedgangskonjunktorene i siste del av 1870-årene, gjorde at behovet for ny sparebanklov meldte seg. Næringslivet hadde behov for økte lånerammer fra bankvesenet, og dermed kom særlig sparebankene i vanskeligheter. Det hendte nok at særlig landssparebankene måtte søke hjelp hos de større bankene i byene for å unngå konkurs. Når forvaltningskapitalen i sparebankene økte, ble bankvirksomheten mer kompleks, og det igjen stilte større krav til den bankfaglige kompetansen. Mange sparebanker tøyde nok sine utlånsrammer til bristepunktet. Vi har tidligere vist til i dette kapittel at Arendals Sparebank nærmest hadde som en hovedregel å låne ut nesten hele sin forvaltningskapital.

I sparebanklovgivningen fra 1824 var det først og fremst formulert krav til hvordan bankene skulle forvalte sine innskudd. Det var ikke formulert spesifikke krav til hvordan forvaltningskapitalen skulle fordeles mellom utlån og til å holde en del av kapitalen disponibel for å kunne oppfylle bankenes forpliktelser på dagen. Det hadde derfor lenge vært et ønske om at sparebankene ut ifra sikkerhet og risiko i alminnelighet burde sette av deler av sin forvaltningskapital i lett realiserbare verdipapirer. For landssparebankene var det kostnader forbundet med å anskaffe slike verdipapirer og dermed binde opp en del av forvaltningskapitalen, samtidig som bankene møtte et press fra distriktene om å dekke lånebehovet ²¹⁵.

I 1882 la regjeringen frem forslag om en kommisjon, utnevnt i statsråd. Kommisjonen skulle utrede spørsmålet om ny lov for sparebankene. Stortinget avviste forslaget. Det skjedde ikke på faglig grunnlag, men på et rent politisk og økonomisk grunnlag: Stortinget nektet bevilgning til en slik kommisjon. I 1883 kom en ny runde med samme resultat.

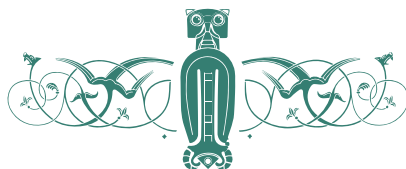
I 1886 la Sverdrupregjeringen frem en odelstingsproposisjon om saken. Proposisjonen la vekt på to forhold: Den rolle sparebankene spilte i landets økonomi, samt «at en udenforstaaende Kontrol er nødvendig». Offentlig godkjenning av sparebankene innebar også et spesielt ansvar fra statsmaktens side. Tilliten til sparebankene skulle styrkes med den nye loven.

Men proposisjonen kom ikke til behandling i Stortinget i 1886. En vesentlig grunn var at Arendals Privatbank ble stengt 28. september dette året, med påfølgende konkurs. Det samme skjedde med Arendals Sparebank 14. desember. Krisen som fulgte, skulle ramme en hel landsdel økonomisk. Den førte til debatt både i aviser og i Stortinget, og nødvendigheten av endringer i lovverket ble åpenbar, se også kapittel 10 om ny sparebanklov.

215 Aschehoug (1890): 22–23

Theodor Kittelsen: En æresmiddag. Doktor Trump holder talen for æresgjæsten

KAPITTEL 5

Etableringen av private banker og Hypotekbanken i perioden 1840–1860

Den 27. januar 1890 holdt sosialøkonomen og politikeren Torkel Halvorsen Aschehoug et foredrag i Statsøkonomisk Forening om utlånsvirksomheten til sparebanker og privatbanker.²¹⁶ Han innledet sitt foredrag med å gi en overordnet beskrivelse av bankenes oppgaver:

Bankernes væsentlige og viktigste virksomhed er at indlaane penge og atter udlaane dem. Dette kan, som bekjendt, være en meget lønnende virksomhed. Hvem der skal have forretningsgevinsten, beror på bankens organisasjon. Er den opprettet af et aktieselskap, vil forretningsgevinsten regelmæssig være forbeholdt aktionærene. Gevinsten kan fordeles mellom indskyterne. Undertiden kan banken være opprettet for laantageres regning saaledes, at nettofortjenesten benyttes til forbedring av laanevilkaarene, nemlig til nedsættelse af renten. Eller den kan være bestemt til almennyttige øiemed.²¹⁷

²¹⁶ Torkel Halvorsen Aschehoug (1822–1909) var en sentral vitenskapsmann i Norge på 1800-tallet. Han var jurist, sosialøkonom, statistiker og historiker. Han leverte mange viktige og varige bidrag til norsk retts- og samfunnsforskning, jf. Store Norske Leksikon.

²¹⁷ Statsøkonomisk Tidsskrift (1890), Vol 4: 1

Ved inngangen til 1830-årene var bankvesenet i Norge fortsatt lite utviklet. Det var en økende misnøye med det finansielle systemet. Etterspørselen etter kapital var stor, og det samlede organiserte kredittmarked evnet ikke å dekke næringslivets kapitalbehov.

Økonomien bedret seg gradvis, men myndighetene valgte likevel å opprettholde den stramme økonomiske politikken. Fra 1816 hadde pengepolitikken vært deflatorisk: Pengemengden ble redusert, verdien av penger gikk opp og prisene falt.²¹⁸ Embetsverket fikk dermed bedret sin kjøpekraft, mens næringslivet slet med virkningene av paripolitikken, fordi eksport av varer ble dyrere og mindre konkurransedyktige. Lønningene til embetsverket ble fastsatt av Stortinget 1815–1818. De ble stående uendret frem til 1851.

Selv om statsbudsjettet ble gjort opp med god balanse, var det lenge basert på ekstraordinære skatter.²¹⁹ Staten oppnådde gradvis bedre betalingsbetingelser for utenlandske statslån i form av forlengelse av avdragstid og lavere rente. Penger og bankvirksomhet var stort sett begrenset til de større byene. På bygdene skjedde en gradvis overgang fra naturhusholdning til pengehusholdning, noe som skapte grunnlag for en omfattende sparebankvekst. Myndighetene oppmuntret til slik vekst, fordi det et stykke på vei kunne gi laddistrikterne bedre muligheter for kreditt.²²⁰ Disse endringene skjedde ikke uten kamp. På bygdene krevde useriøse tilbydere av kapital høye renter på sine lån, og dette såkalte doble rentenivået i Norge skapte stor irritasjon. Det eksisterte en lovpålagt rente for de organiserte institusjonene og en «markedsbasert» rente fra de useriøse tilbyderne av kapital.

Empirien om det useriøse markedet for tilbud av kapital er liten. Bankierne i byene var en del av dette markedet. På landsbygda lånte formuende bønder ut penger, og dette var ofte forskudd på leveranser av jordbruksprodukter. For tjenesten på denne type utlån var ofte skyhøy og ble betegnet som åger. Fattigkommissjonen av 1853 påpekte da også at det var en viktig oppgave for sparebankene at vilkårene for slike lån ble gunstigere.²²¹ Professor Aschehoug var ikke nådig mot de useriøse tilbyderne: «I modsætning til den skammelige egennytte, som prægede denne laanevirksomhed, drives sparebankernes udlaan, saavidt vides, overalt paa en meget human maade.»²²²

218 Frogner (2012): 110.

219 Hodne og Grytten (2000): 48–49.

220 Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved (2016): 91.

221 Skånland, SSB (1967):75.

222 Statsøkonomisk Tidsskrift (1890), Vol 4: 5.

Det organiserte kredittmarkedet besto av et fåtall sparebanker, Norges Bank og diskonteringskommisjonene. Til sammen utgjorde dette en mindre andel av det samlede kredittmarkedet.²²³ Tilbudet fra statens låneinnretninger ble oppfattet som lite og byråkratisk, med overdrevne krav til sikkerhet. I stedet for lån med pant i fast eiendom ønsket næringslivet økt bruk av vekslers og vekselobligasjoner.

Sejersted hevder at 1840-årene var en brytningstid mellom det gamle selvforsyningssamfunnet og det ekspanderende pengesamfunnet. Fiske og trelast var de ledende eksportnæringer. Norske byer hadde bedre kontakt med utlandet, særlig Hamburg og London, enn de hadde seg imellom, hevder Sejersted. Det norske pengesamfunnet var derfor på mange måter knyttet til et europeisk pengesamfunn. Sejersted mener derfor at det var en manglende integrering i det norske pengesamfunnet.²²⁴ Dette ser vi også i forhold til utviklingen av økonomien i Arendalsområdet. Det var sterkere kontakt mot Hamburg og London enn det var mot Christiania.

Det er likevel tendenser til at bankiernes dominerende rolle og kontakten mot særlig Hamburg var på vei til å brytes ned. Det var handelsstanden som her gikk foran og ønsket seg et annet organisert kredittsystem. Et eksempel på at endringer var på gang, kan også vises ved opprettelsen av Akers Sparebank i 1843. Banken ble opprettet først og fremst for å ivareta låntakeres interesser. Sejersted hevder at banken ble opprettet som et kredittformidlingsinstitutt. Dette bryter også med det som var den gjengse oppfatning av rollen til sparebankene på denne tiden.²²⁵

Veksten i lånegjelden var liten frem til 1840. Skånland mener at fremveksten av pengehusholdningen rundt midten av 1800-tallet ga grunnlag for at mange flere plasserte kapitalen sin i innskudd i det organiserte finansielle systemet, det vil si sparebankene og de private aktiebankene. Disse kredittinstitusjonenes betydning i lånemarkedet økte i omfang. Det reduserte omfanget av låneaktivitet fra bankierne og det useriøse lånemarkedet ellers i samfunnet. Allerede før 1870 sto de private aktiebankene og sparebankene for mer enn halvparten av utlånsmengden blant de organiserte kredittinstitusjonene.²²⁶

Norges Banks konvensjon av 10. oktober 1820 krevde fire navn på lånedokumentene.²²⁷ Næringslivet mente at sikkerheten neppe hvilte på antallet under-

223 Jf. Kapittel 4: 59–60.

224 Sejersted (1968): 16.

225 Sejersted (1968): 24.

226 Skånland, SSB (1967): 75.

227 Kristiansen (1925): 54. Se kapittel 2 for en kort gjennomgang av denne konvensjonen.

Lånegjeld fordelt på forskjellige organiserte kredittinstitusjoner i mill. kr.

Utlånssektor	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Norges bank	6	20	26	30	32	36	35	34
Statsbanker		1	3	7	25	37	58	84
Private aktiebanker				1	20	47	98	141
Sparebanker		3	7	18	44	82	144	188
Forsikring	3	4	5	5	8	10	18	33
Obligasjonsmarked							2	15
Statskassen	1	2	3	7	4	3	3	4
Offentlige fond		1	4	8	20	27	32	37
Totalt	10	31	48	76	153	242	390	536

Kilde: Statistisk sentralbyrå, det norske kredittmarked siden 1900. Statsbankene omfatter Diskonteringskommisjonene og Hypotekbanken.

skrifter, men på navnenes kvalitet.²²⁸ Underskriftene var å betrakte som kausjonistunderskrifter. For de mindre kjøpmennene slo dette kravet negativt ut, og den politiske ledelsen i Finansdepartementet skulle få merke at motstanden mot det som handelsstanden mente var rigorøse og gammeldagse krav til sikkerhet, var langt større enn man hadde regnet med. Motstanderne – Handelens Venner i Christiania – tok saken helt til Stortinget. Og Stortinget støttet kravene fra kjøpmennene og gikk imot Finansdepartementets beslutninger i saken. Samtidig uttrykte deler av næringslivet seg kritisk, fordi myndighetene ikke så et behov for gradvis å endre det finansielle systemet. Norges Banks bestemmelse gjaldt likevel frem til det nye reglementet fra 16. november 1892.²²⁹

Sogneprest Thorbjørn Frølich tok i 1912 til orde med det som må ha vært et partsinnlegg i ettertid, for faren, Fritz Heinrich Frølich. Faren hadde stått med benene plantet midt oppe i den økonomiske krisen i 1848. Sognepresten gikk hardt ut mot datidens ledelse i Finansdepartementet: «Forstaaelse av sin opgave og financier evne manglet i lige grad. Heller ikke havde ledelsen noget langsynt maal i retning af, hvad et rationelt, praktisk pengevesen kan udrette til fremme

²²⁸ Frølich (1912): 367.

²²⁹ Blücher (2012): 114.

af et lands økonomiforhold».²³⁰ Sogneprestens far hadde for øvrig en sentral rolle da Christiania Bank og kredittkasse ble etablert i 1848.

Frølichs bok fra 1912 er ikke alene om å fremme kritiske synspunkter på historien om de økonomiske forhold i Norge på 1800-tallet. Oskar Kristiansen, som skrev sine bøker før og etter første verdenskrig, hadde også sterke oppfatninger om den økonomiske kunnskapen til landets fremste ledere.²³¹

Den største aktøren i kredittmarkedet var de store bankier- og handelshusene i byene. Bankierne var aktive deltakere i samfunnsutviklingen og hadde en hånd på rattet i utbyggingen av de offentlige bankinstitusjonene og etableringen av sparebanklovgivningen. Innflytelsen som landets ledende bankierer hadde i Norges Bank, i diskonteringskommisjonene, ved opprettelsen av de første sparebankene samt ved opprettelsen av Børsen, viser at landets ledelse benyttet seg tungt av kompetansen som dette miljøet hadde.

Kapitalmangelen og de strenge kravene til sikkerhet rammet bønder og de mindre kjøpmennene. Når de fremste politikerne og de større handelshus og forretningsfolk stakk av med en stor andel av «tyvelånet» i 1819, var dette en grov forskjellsbehandling overfor de mindre handelsmennene.²³² To statsråder, Wedel Jarlsberg og Rosenkrantz, var for eksempel blant dem som fikk statslån da landet på det nærmeste var bankerott. Oskar Kristiansen mente dette godt kunne beskrives slik: «..at de som var kilden nærmest, ogsaa havde lettest for at øse.»²³³

Bankier Nicolai Andresen ble tidlig engasjert i arbeidet med Norges Bank og var også i perioden 1828–1848 medlem av styret for Norges Banks Christiania-avdeling. Videre ble han styremedlem i Christiania Sparebank og var initiativtaker til opprettelsen av Børsen. Andresen var også medlem av styret for Christianiaavdelingen for diskonteringskommisjonene, sammen med bankier Johannes Th. Heftye. Bankierne ble også benyttet når staten skulle ta opp lån i utlandet.

Økonomiprofessor Knut Sogner mener derfor at de samfunnsengasjerte bankierne og handelsmennene bidro aktivt til å forme norsk penge- og kredittpolitikk fra 1814. Private og statlige forhold ble vevd tett sammen. Sannsynligvis var dette den eneste fornuftige løsningen for å få Norge ut av de store økonomiske problemene som ung, selvstendig stat. At bankierer utnyttet rolleblanding for å oppnå egne fordeler og ble noen av de aller rikeste i samfunnet,

230 Frølich (1912): 361.

231 Kristiansen (1925): 14–15, se også Kapittel 2.

232 Jf. Kapittel 3, side 52.

233 Kristiansen (1925): 72.

ble neppe oppfattet som problematisk. Kritiske røster fantes nok, særlig blant småkjøpmennene, men tidens rådende politikk var å skape nye finansielle instrumenter innenfor en trygg statsøkonomisk ramme. Den beste måte å sikre dette på var et statsbudsjett i balanse og at statskassen over tid gikk med overskudd. Frykten for underskudd i statskassen, for en galopperende prisstigning og et banksystem fullstendig i ubalanse, var en arv som var påført av den gamle økonomiske politikken fra dansketiden. Erfaringene om dette satt nok lenge på netthinnen til de første finansministrene i Norge. Både Wedel Jarlsberg og Vogt hadde vært ansatt i finanskollegiet i København. Wedel Jarlsberg ble tilsatt som assessor i finanskassedireksjonen som hadde ansvar for blant annet statsgjelden og statens aktiva.²³⁴

Sammenblandingen av private og offentlige oppgaver, som var så fremtredende i tiden fra 1814 til 1884, ville i dag blitt sett på som ulovlig, påpeker Sogner.²³⁵ Samfunnet på 1800-tallet kjente ikke de habilitetsreglene vi nå følger. Myndighetene på 1800-tallet ønsket heller ikke et detaljert regelverk med høyt kontrollnivå, og fant det nødvendig å trekke vekslers på et kunnskapsrikt bankiermiljø i Christiania.

Det er tre større hendelser som preger det historiske bildet i utviklingen av det norske banksystemet mellom 1848–1857. For det første tok småkjøpmennene i Christiania et oppgjør med Hamburg-kreditte ved opprettelsen av Christiania Bank- og Kreditkasse. Da kom det også til et oppgjør med Finansdepartementet om antall underskrifter på vekslers. Disse konfliktene berørte ikke bankierne, og Nicolai Andresen hadde, i kraft av å være medlem av diskonteringskommisjonen i Christiania, sympati for kjøpmennenes krav.

For det andre ble det opprettet en ny bank som skulle tilby pantelån til bønder og næringsliv i hele landet: Hypotekbanken. Denne banken berørte neppe heller i vesentlig grad de større bankierne i byene, men de mindre tilbyderne av privat kapital på bygdene (formuende bønder) fikk se sitt marked bli sterkt redusert.

For det tredje fant bankierne ut at de måtte gå aktivt inn i opprettelsen av Den norske Creditbank. Dette skulle bli en forretningsbank for hele landet, og den skulle organiseres som et aksjeselskap. Også her gikk bankierne inn i direksjonen, men bare i et par års tid. De led dundrende nederlag på et direksjonsmøte i 1859 og mistet kontroll med især kommisjonsforretninger med utlandet. Disse var blant bankierhusenes mest innbringende forretninger og besto i kjøp

234 Nielsen (1901) bind 1 side 75.

235 Sogner (2012): side 73.

og salg av utenlandsk valuta for fremmed regning, og med bankens – Den norske Creditbanks – endossement som ytterligere sikkerhet.²³⁶ Det skulle ikke ta mer enn noen få år før en av bankierne var inne i direksjonen igjen, og det var Thomas Heftye, som vi skal møte i senere kapitler i denne boken.

Oppgjøret med Hamburg-kreditten i 1848

Utover på 1840-tallet ble handelsstandens økonomiske vilkår bedret, og dette ble opptakten til at man rev seg løs fra Hamburg-kreditten. Det ble mer og mer vanlig med vareinnkjøp direkte fra produksjonsstedet, noe som førte til en åpen feide med Hamburg.

Hamburg-kreditten²³⁷ hadde gitt en vesentlig tilførsel av kreditt til norsk næringsliv siden 1814. Handelsstanden fikk varene de trengte til detaljhandelen fra Hamburg. Det var ikke lett å oppnå kreditt i Hamburg uten å gå veien om de norske bankierne, og disse tok seg godt betalt. Først mot slutten av 1830-tallet oppnådde detaljistene billigere kreditt i Hamburg.²³⁸ Selv om Hamburg-kreditten nok hadde vært nødvendig, opplevdes den altså dyr, med renter langt over det vedtatte rentenivået for statens låneinnretninger.

Norske historikere har gitt ulike vurderinger av dette forholdet. Hertzberg og Rygg mente at forretningsverdenen var henvist til private bankierhus.²³⁹ De spilte en sentral rolle i formidling av utenlandsk valuta fra Hamburg.

Kaartveit og Hartsang mente at man ikke måtte undervurdere den viktige funksjonen hamburgerne fylte i en tid da landet var kapitalfattig og både statens og borgernes kreditt var svak.²⁴⁰ På den annen side var ordningen neppe tilfredsstillende for det norske næringslivet. Hamburgerne tok seg godt betalt, og det ble gjennomført en grundig vurdering av de som fikk lån. Dette fikk handelsstanden merke godt, og det var her at misnøyen var størst.

Francis Sejersted hevdet at historikere har hatt en tendens til å se negativt på næringslivets avhengighet av kontakten med hamburgerne.²⁴¹ Han viste til Stein Tveite, som har påvist nødvendigheten av slik tilknytning i en overgangsfase fra den gamle strukturen i dansketiden til fremveksten av det moderne næringslivet. Slik Sejersted ser det, gikk næringslivets utvikling og behov for kreditt faktisk forut for utviklingen av det norske kredittsystemet. Han viser til

236 Rygg (1954): 42.

237 Se Kapittel 3 om omtalen av Donner i Altona og Hamburg.

238 Keilhau (1951): 34.

239 Hertzberg og Rygg (1907): 1.

240 Kaartvedt og Hartsang (1952): 28.

241 Sejersted (1978): 228.

at den økte konkurransen, sammen med svekkelsen av konjunktorene fra 1847, medførte at 157 hamburgerfirmaer i 1848 dannet en sammenslutning for å stramme inn på kreditten til Norge.²⁴² Dette skapte krise i kredittformidlingen, og krisen medførte en motreaksjon fra særlig næringslivet i Christiania, som ble ledet av det nystartede Handelens Venner.

Det var krefter med behov for kapital og forstand på de nye finansielle systemene i Europa som nå begynte å røre på seg. Sosialøkonomen og professor ved Universitetet i Oslo, Thomas Sinding, skrev i sin bok *Næringsliv og politikk*, fra 1947, at det tok tid å gjennomføre en overgang fra det gamle merkantilistiske systemet som preget dansketiden, til fri konkurranse og frihandel, som er de bærende tanker i liberalismen. Mellom liberalisme og utviklingen av bankvesenet er det en sammenheng: Bankvesenet overtar den viktige rollen som kongemakten tidligere hadde hatt ansvaret for, nemlig at det er tilstrekkelig med betalingsmidler i samfunnet.²⁴³

Handelsstanden i Christiania opplevde at Hamburg hadde en monopolsituasjon og hindret handelsløsninger som ga større valgfrihet. Oppgangen i økonomien tidlig på 1840-tallet ga grunnlag for økt varebytte og forbruksendringer. Ved å bygge opp et nasjonalt bankvesen uavhengig av Hamburg-kreditten, ville man få en bedre tilpassing til den voksende vareomsetningen i samfunnet.²⁴⁴ Utgangspunktet for opprettelsen av et privat bankvesen var ønsket om å frigjøre seg fra vekselssystemet som Hamburg benyttet – såkalt blankofullmakt.²⁴⁵

I Tvethe's «*Norges statistikk*» fra 1848 er det utarbeidet en sammeligning av manufakturvarer og kolonialvarer fra Altona/Hamburg og Storbritannia. Altona/Hamburg hadde en monopolstilling for begge varegrupper i 1835. Storbritannia hadde overtatt markedet for manufakturvarer i 1846. Dette er tiden da bomullsprodukter kom for fullt til Norge. Monopolstillingen til Altona og Hamburg for kolonialvarer trues også ved økt import fra Belgia, Nederland og Storbritannia. Dette viser at importmønsteret endrer seg vesentlig fra 1835 til 1846 og dette fikk følger for Altona/Hamburgs monopolsituasjon.²⁴⁶

Hamburgs stilling som et internasjonalt kraftsentrum for kreditt ble på 1850-tallet utfordret av Londons framvekst av et velfungerende bankvesen. For Hamburg ble det nå også etter hvert et strategisk problem at byens kredittsystem i alt for lang tid hadde benyttet sølv som det eneste betalingsmiddel.

242 Sejersted (1978): 228–229.

243 Sinding (1947): 6.

244 Sinding (1947): 6. Thomas Sinding (1896–1951) var fra 1947 professor i statsøkonomi og statistikk.

245 Om blankofullmakt se kapittel 2.

246 Tvethe (1848): 130.

Begivenhetene i 1848, men også i 1857, hadde avdekket svakheter ved Hamburgs kredittsystem. For Hamburg ble nok dette kulminasjonen som internasjonalt kraftsentrum. Flere land brøt gradvis med den kredittmessige og handelsmessige avhengigheten til Hamburg. Svend Aage Hansen (1919–2009), en dansk økonomisk historiker og professor ved Københavns Universitet har ment at: «Blancokredittens sølvlenke var fra nu af bristet – avgjørende og fullstændig».²⁴⁷

Handelens Venner ble etablert i en tid preget av nye trekk i både varestrøm, handelsteknikk og finansiering. Sammenslutningen ble dannet den 12. november 1841 og var en ny type interesseorganisasjon i Norge. Den kom til å bli en sterk aktør da Kreditkassen ble opprettet i 1848. Medlemmene var i hovedsak mindre kjøpmenn og næringslivsfolk i Christiania, og fra første stund viste organisasjonen seg handlekraftig. I god økonomisk bølge seilte nye virksomheter frem: For folk flest var nok den første dampskipsruten på utlandet mest iøynefallende. Men organisasjonen fikk også Norges første sjøforsikringsselskap på beina.

Landets første merkantile undervisningstilbud var et annet viktig tiltak som Handelens Venner stod bak. I november 1848 ble det opprettet en fagkrets som omfattet «Handels- og Contoirkundskaber», i engelsk, tysk, norsk, regning og geografi.²⁴⁸ Dette norske tilbudet gjorde at man kunne frigjøre seg fra opplæringstilbudene man nærmest var blitt bundet til i Hamburg. Etter 1814 hadde det vært stor mangel på merkantil- og allmennkunnskap i Norge, og opplæring i handel skjedde da gjennom kontrakter med handelshus i Hamburg. Den 16. desember 1828 ble det inngått en lærlingekontrakt mellom Nicolai Andresens sønn Nicolay August Andresen og firmaet Behre i Hamburg.²⁴⁹

Handelens Venner forsto hvor viktig det var å kanalisere interessene sine til politiske organer. Organisasjonen sørget for å få sine egne folk valgt inn både på Stortinget og i hovedstadens bystyre. Størst utfoldelse av initiativ og påvirkningskraft hadde Handelens Venner i årene 1846–1857.²⁵⁰

Handelens Venner ønsket seg et banksystem med forbilde fra de hamburgske kredittkasser og Centralkassen i København.²⁵¹ Fritz Heinrich Frølich, som overtok lederrollen i organisasjonen under krisen, hadde vært i utlandet og blitt oppmerksom på flere private kredittkasser som ga lån mot håndfast pant.

247 Hansen (1960): 134–136.

248 Kielhau (1951): 136–137.

249 Frølich (1912): 20–21. Her er hele kontrakten gjengitt.

250 Hoffstad (1928): 43.

251 Engebretsen (1948):15, Dansk Pengehistorie: 229: Reglement av 25.02 1831 for Centralkassen i København.

Centralkassen i København ga for eksempel lån mot håndfast pant i varer, eller i slike verdipapirer «der almindeligvis af et låneinstitut betragtes som betryggende sikkerhed». Dessuten ble det diskontert vekslere og andre verdipapirer med en løpetid på inntil 3 måneder.

Fremveksten av de første private aksjebanker ble begynnelsen på en bedring av det finansielle systemet for næringslivet.²⁵² Norges Bank ønsket ikke å opprette flere filialer. Wilhelm Keilhau skriver i hundreårsskriftet til Handelens Venner og Oslo Handelsstands forening at Norges Bank var mer opptatt av å sikre bankens interesser som låneinstitut, enn av å tilfredsstille næringslivets behov for kreditt. At man hadde nådd pari kurs mot sølvstandarden i 1842 førte ikke til en nevneverdig forandring i de prinsipper banken ble ledet etter, hevdet Keilhau.²⁵³ Diskonteringskommisjonene ble opprettet i 1828 for å avlaste Norges Bank.²⁵⁴ Et enda bredere fundament for geografisk spredning av kreditt i samfunnet ble tidlig tillagt sparebankene.

Den økonomiske krisen i 1846–48

Fra 1840 pekte de internasjonale konjunktorene oppover, og oppgangen kom også til Norge. Bedre enn noe kunne dette dokumenteres ved at spesidaleren i 1842 kom opp i pari kurs. Spesidaleren var innløselig mot sølv.

Regelverket til Norges Bank ble endret i 1842 under oppgangskonjunkturen, men banken ble satt på prøve allerede i løpet av den økonomiske krisen som kom i Europa i 1846. Banken kom da til å stå utsatt til. Matavlingene i flere europeiske land slo feil, og dermed steg prisen på korn. Krisen forsterket seg ytterligere etter februarrevolusjonen i Frankrike i 1848. Den norske eksporten ble raskt påvirket av hendelsene i Frankrike og andre europeiske land som opplevde urolighetene i 1848. I Norge var krisen først og fremst en avsetningskrise for eksportørene og den var en kredittkrise.²⁵⁵ Det var utvilsomt en stimulans for norsk handel og skipsfart da britene opphevet navigasjonsakten året etter, men da hadde krisen allerede vart i flere år.

Frankrike hadde på 1840-tallet blitt Norges viktigste trelastmarked, og trelastmarkedet ble umiddelbart påvirket av hendelsene i Paris. Dette førte til et konjunktururomslag med reduserte valutainntekter og økte importpriser som igjen førte til press på Norges Banks sølvfond.²⁵⁶ Våren 1847 registrerte man

252 Engebretsen (1939):17.

253 Keilhau (1951): 83.

254 Sogner (2012): 112.

255 Sejersted (1968): 76.

256 Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved (2016): 96.

i Norges Bank en redusert sølvbeholdning. Banken hadde i sitt regelverk ikke andre virkemidler for å beskytte sølvbeholdningen enn å stanse utlån. Lekkasjen av sølv tiltok, og 20. juli 1847 gikk direksjonen i Norges Bank ut og rådet sine avdelinger til ikke å bevilge nye utlån mot pant eller diskontering. Avdelingene fikk også befaling om å se nøye etter at tidligere lån kom rettmessig inn etter avtale.²⁵⁷ Tiltaket fra Norges Bank kom på et tidspunkt da kriselånebehovet for næringslivet var på sitt største.

Sparebankene fikk også redusert innskuddsmengden.²⁵⁸ Diskontolån i Trondheim nådde en topp i 1848 med 299 830 kroner og falt til et bunnivå på 172 810 kroner i 1851. Allerede i 1852 hadde lånemengden kommet opp på samme nivå som i 1848. For langsiktige pantelån skjedde det bare små endringer. Voss sparebank hadde også en nedgang, men en empirisk studie av Voss sparebanks soliditet viser til at redusert innskuddsmengde også kan ha sin forklaring i utvandring.²⁵⁹ Innskuddstall for Christiania Sparebank viser tilsvarende reduksjoner som for Trondheim. Her foreligger det ikke statistikk for diskonteringslånene, men tall for netto fortjeneste i banken. Den viser en svekkelse på mer enn femti prosent fra 1849 til 1852, før fortjenesten igjen begynner å stige.²⁶⁰

I likhet med Anton Martin Schweigaard mente mange at staten ikke hadde noen generell plikt til å hjelpe næringslivet. De politiske motiver for å gi støtte ble begrunnet med at internasjonale hendelser var uforutsigbare for næringslivet. Knapphet på kapital for næringslivet, både fra Norges Bank og sparebankene, og svekkelsen av kredittilgangen fra Hamburg, ga grunnlag for å være mer pragmatisk i utformingen av politikken og tre støttende til for næringslivet.

Ikke siden krisen i 1827 hadde staten tatt opp lån i utlandet for å hjelpe næringslivet. I 1847 var landet i en gunstig situasjon, fordi statens utenlandsgjeld var nedbetalt og spesidaleren var i pari kurs. Statsbanklånet av 6. oktober 1848 ble tatt opp hos de jødiske bankierhusene Salomon Heine i Hamburg og C. J. Hambros bank i London. Jødeparagrafen ble opphevet i den norske grunnloven først i 1851. I boken *Norges Statsgjeld 1814–1900* skriver Jakob Woxen følgende om dette lånet:

257 Rygg(1918): 295.

258 Thronhjems Sparebank fikk økte innskudd gjennom det meste av 1840-tallet og nådde en topp i 1847 med 805 258 kroner. Som følge av krisen falt innskuddene til et bunnivå i 1850 med 729 573 kroner og var først i 1852 omtrent på samme nivå som i 1847.

259 Lambrechts og Smith (2017): 44.

260 Worm-Muller (1922): 223.

Johan Jakob Woxen (1856–1920) var byråsjef i Finansdepartementet og tollinspektør, og har bl.a. skrevet «Les finances de la Norvegé» og «Norges Statsgjæld 1814–1900». Maleri av Astri Welhaven. Foto: Aakvik/ Oslo museum

I anledning den krise, der paafulgte februarrevolutionen i Paris 1848, og ogsaa udbredte seg til Norge, fandt statsmakterne det nødvendigt at komme de næringsdrivende til hjælp. Efter at der i henhold til stortingsbeslutning af 3die april 1848 var aabnet en midlertidig kredit for statskassen i udlandet på kroner 2 400 000 og de herved indkomne midler var anvendte til udlaan til private blev i henhold til Stortingets senere beslutning af 22de august s.a. optaget et statslaan på 1 500 000 rdl. Hamb. Banco = 6 000 000, hvoraf kr 2 400 000 skulde tjene til dækning af den aabnede midlertidige kredit og resten anvendes til udlaan til private fortrinsvis mod betryggende pant i faste eiendommer.²⁶¹

261 Woxen (1900): 14–15. Jacob Woxen ble ansatt som ekstraskriver i Finansdepartementet i 1883, ble byråsjef i 1890 og grenseinspektør i 1897. I 1901 ble han tollinspektør i Fredrikshald, i 1903 distriktinspektør i sønenfjeldske distrikt og i 1906 distriktstollinspektør i Kristiania.

Jakob Woxen mente at staten videreførte kravet om pant i faste eiendommer. For deler av næringslivet var Norges Banks utlånsstrategi under krisen utålelig. Statens låneopptak i utlandet løste ikke behovet for kreditt i smått for Handels Venner i Christiania.

Tall for utviklingen av kredittmarkedet 1850–1860

Åsmund Egge oppgir i sin doktoravhandling fra 1988 tall for omsetning av vekslere og vekselobligasjoner. For å synliggjøre den omlegging som skjer på midten av 1800-tallet har vi tatt med en bearbeidet tabell basert på statistisk materiale som er vedlegg til Egges avhandling.

Tabell: Portefølje av vekslere og vekselobligasjoner i Christianias kredittinstitusjoner i spesidaler

	1850	1855	1860
Statsbankene*	1 298 471	1 922 423	1 929 878
Sparebankene**	533 531	1 356 578	2 249 682
Private aktiebanker***	92 424	360 594	3 048 347
Totalt	1 924 426	3 639 595	7 227 907

Kilde: Åsmund Egge, 1988, side 726–727 (* Norges Bank, diskonteringskommisjonene og Hypotekbanken, ** Christiania Sparebank og Akers Sparebank, *** Kreditkassen og DnC)

På tross av tilbakeslaget med krisen i 1857, som særlig rammet DnC, viser dette en voldsom vekst i porteføljen av vekslere og vekselobligasjoner i tiåret mellom 1850 og 1860. Volumveksten skyldes at det er god vekst i økonomien. I tillegg antas det at DnC overtok et betydelig marked rettet mot utlandet som bankierne tidligere hadde hatt i Christiania. Også i Arendal var det godt vekst i økonomien, og skipsfarten blomstret som følge av Krimkrigen. Arendals Sparebank opplevde en god vekst i innskuddene som deretter ble gitt ut som vekselobligasjoner.

Vekslere og vekselobligasjoner kom gradvis til å utgjøre en større andel av utlånene fra det organiserte kredittmarkedet. Fra å ha hundre prosent markedsandel i pantelån i 1819, bygde Norges Bank gradvis ned sin pantelånsportefølje. Bankens relative andel av utlånsmarkedet var fallende som følge av veksten i det øvrige organiserte kredittmarkedet.²⁶² Thomas Heftye mente likevel at det gikk for sent med omleggingen:

²⁶² Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved (2016): 100.

Den væsentlige Bemærkning, der må gjøres mod vor Bank, er dog, som allerede ovenfor berørt, Anvendelsen af en så stor Del af dens Fond i Laan på faste eiendomme. Det var den almindelige Tro, at Bankens Styrelse væsentligen vilde have innskærket samme, efterat Hypotekbanken var bleven stiftet i 1852, men dette blev saa langt fra Tilfældet, at endnu i 1857 var mere end det dobbelte af Bankens rene Capital udlaant mod Pant.²⁶³

Akers Sparebank, under ledelse av Adolf Bredo Stabell, ga i likhet med Arendals Sparebank bare tilsagn om vekselobligasjoner.²⁶⁴ Dette var ikke i strid med den approberte planen til banken. Planen, godkjent 14. juni 1843, skilte seg nok noe fra den normale planen til sparebankene. Dette hadde ikke embetsmennene i Kirkedepartementet merknad til, da de mente at banken: «ved å motta innskudd og gjøre disse fruktbare for eierne virker foruten som låneinnretning også i det annet for sparebanker særegne formål».²⁶⁵ Tabellen ovenfor viser at selv om myndighetene ville ha sikkerhet og kontroll med sine lån, så prioriterte man også støtte til næringslivet i form av vekselobligasjoner. Krav til underskrifter på slike utlånsdokumenter var like strenge som for pantelån. Vekselobligasjoner inneholdt kausjon fra en eller flere; det kunne også være stilt pant for fordringen.²⁶⁶ Dette ga grobunn for økende misnøye hos de mindre kjøpmennene i Christiania med myndighetenes utlån.

Kreditkassen

En tid på 1840-tallet hadde det vært fremmet tanker om å etablere en privat bankløsning, der siktemålet skulle være å åpne opp for å gi lån på varer, løsøre og verdipapirer. Tanken var å gjøre kjøpmenn og andre forretningsdrivende uavhengige av systemet for endossement som ble benyttet.²⁶⁷ Å frigjøre seg fra både Hamburg-kreditten og fra staten, var å frigjøre seg fra bankierne og det herskende politiske syn på hva som skulle være fremtidens bankdrift. Thorbjørn

²⁶³ Heftye (1877): 67.

²⁶⁴ Schreiner (1943): 224. Adolf Bredo Stabell (1807–1865) ble ansatt i Morgenbladet (1831–1857), var formann i direksjonen for Akers Sparebank (1846–1865), administrator i Norges Banks avdeling i Kristiania (1848–1858) og direktør for Den norske Creditbank fra 1858. Han var også en tid medlem av Kreditkassens representantskap. Som stortingsrepresentant drev han frem vedtaket om opprettelsen av Hypotekbanken i 1851.

²⁶⁵ Schreiner (1943): 32.

²⁶⁶ Sinding (1947): 16.

²⁶⁷ Endossement er en form for overdragelse av fordringer som brukes på vekslar, sjekker, vekselobligasjoner og enkelte andre dokumenter. Det å overdra kalles å endossere.

Frølich skriver følgende i boken om sin far, Fritz Heinrich Frølich, den sentrale lederen av Handelens Venner:

F. H. Frølich fik engang i Norges Bank afslag paa laan, ledsaget af den beskjed, at han nok kunde faa penge, men på betingelse af, at hans bistand til andre kjøbmænd maate ophøre. Ligesaa meget som denne betingelse var Frølich imod, var det imod datidens kjøbmandsstands natur ikke at staa hverandre bi under tidens pengepinagtighed. Ligesaa umulig var det for øvrig ogsaa at kunne gaa ind paa Bankens betingelse under de foran skildrede inviklede endossementsforhold uden isolation og undergang for den enkelte. Med sambidte tender taug Frølich, men sagde inde i sig: «Jeg opretter en bank selv». Og som sagt, saa gjort. Han oprettet sin egen bank og med hamburgske penge. Vel at bemerke, var Frølichs bank ikke at forstaa som de i Christiania ellers sedvanlige bankierforretninger.²⁶⁸

Fritz Heinrich Frølich var selv kjøpmann og hadde i 1846 kommet hjem fra en studiereise til Tyskland og Danmark. Der hadde han blant annet søkt kunnskap om hvordan kredittkassene i Hamburg og København utførte sitt virke. Planen til Frølich var å etablere en bank, opprettet som et aksjeselskap. Banken skulle være et mellomledd mellom den opprinnelige långiver og en bankier eller de offentlige bankene.²⁶⁹

Da høyesterettsadvokat Ole Hansen Rolfsen (1808–1874) den 3. januar 1848 skrev en lang artikkel i Morgenbladet som het: «Om et forandret laane-system», ble behovet for å etablere et nytt banksystem presentert. Artikkelen pekte på at under den økonomiske krisen oppsto vekselrytteri som effekt av mangel på kontanter. Veksler, som verdipapirer, kunne overføres fra hånd til hånd til rekker av personer før innløsning. Bare på pantobligasjoner og veksler kunne man nå reise penger.²⁷⁰

268 Frølich (1912): 389–390. Fritz H. Frølich sto i spissen for opprettelsen av Christiania Bank og Kreditkasse.

269 Frølich (1912): 391.

270 Ole Hansen Rolfsen (1808–1874) var jurist og ble i 1844 utnevnt til høyesterettsadvokat. Han var sterkt interessert i økonomiske spørsmål. Hans artikkel i Morgenbladet ga støtet til opprettelsen av Christiania Bank- og kredittkasse i 1848. Historikere har konkludert ulikt om hvem som egentlig forfattet denne artikkelen. Det er imidlertid bare Wilhelm Keilhau som mener at ideen bak artikkelen kom fra Fritz Heinrich Frølich i Handelens Venner i Christiania. Frølich ble valgt inn i styret for Selskapet for Handelens Venner i juli 1847. Sønnen Thorbjørn Frølich nevner ikke direkte i boken han skrev, at hans far kan ha stått bak artikkelen, når han på side 391 omtaler dette forhold.

Handelens Venner opprettet en komite bestående av Fritz Heinrich Frølich (formann), bankierne Justus Heinrich Schwensen og Jacob Dybwad samt Peter Wessel Wind Kildal og I. P. Heyerdahl, begge kjente kjøpmenn fra hovedstaden. To av medlemmene var uten innsikt i bankdrift, og bankierne møtte ikke til møtene i komiteen.

Frølich ble derfor alene om å legge grunnlaget for den nye banken.²⁷¹ Arbeidet pågikk frem til mars 1848. Da forelå ferdig utkast til en aksjeinnbydelse til møte i Handelens Venner den 31. mars 1848. Allerede dagen etter gikk det ut en innbydelse om å tegne aksjer. Banken kunne etableres med en grunnkapital basert på 400 aksjer à 100 spesidaler hvor halvparten måtte betales kontant.

Frølich fikk ansvaret for aksjetegningen. Innbydelsen var undertegnet «Selskabet Handelens Venner». Allerede etter tre dager var de 400 aksjene solgt. Det er verdt å merke seg at det første aksjebrevet ble utstedt til August Andresen. Han var medlem av bankierhuset Andresen.

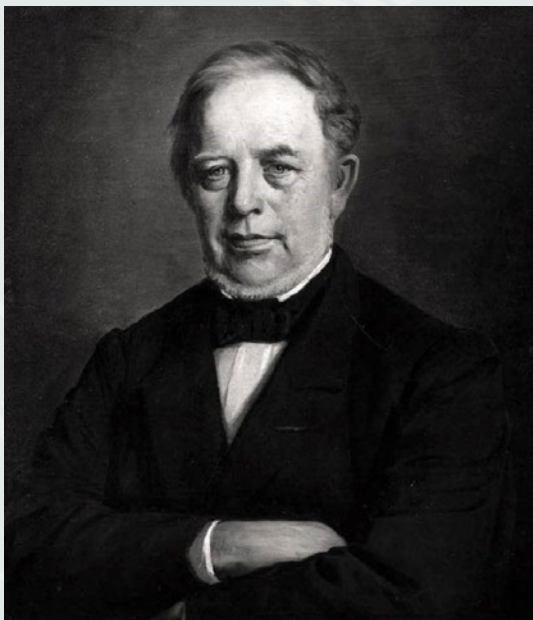
Tidlig i april ble det valgt en komite på fem personer som skulle utarbeide forslag til regelverk for banken. Frølich ble igjen valgt som leder. Advokat Rolfsen, som formelt ikke var implisert i saken, kom også med. Hans bakgrunn var trolig forfatterskapet av den utløsende artikkelen i Morgenbladet. Zahlkasserer David Dietrichson (1792–1862) hadde vært ansatt i Finansdepartementet fra 1843, og med ham kom en sentral person fra departementene med i den innerste sirkelen.²⁷² Kjøpmann Iver Kokkin var i flere år direktør i Christiania avdeling av diskonteringskommisjonene, der han hadde arbeidet i nær kontakt med Dietrichson.²⁷³ Det siste medlemmet av komiteen var overrettsprokurator Christian Julius Blich.

Komiteens forslag til bankens regelverk ble lagt frem på konstituerende generalforsamling 2. mai 1848. Forslagene var preget av en forsiktig og demokratisk holdning: Her skulle ingen enkeltpersoner dominere. Maksimalt eierskap skulle være fem aksjer, og ingen fikk ha mer enn tre stemmer i generalforsamlingen. Aksjeomsetningen skulle være fri, men direksjonen skulle sitte med godkjenningsrett. Forslag som inngripende ville endre på driften, måtte minst samle tre fjerdedels flertall i generalforsamlingen og minst to tredjedeler av aksjonærene.

271 Frølich (1912): 391.

272 Etter 1814 ble Zahlkassen i Christiania sidestilt med stiftamtstuen i Bergen og Trondheim. I 1862 ble alle kassene samlet i et kassekontor i Finansdepartementet, under ledelse av en Zahlkasserer. Zahlkassererembetet ble opphevet ved ikrafttredelsen av ny lov om Norges Bank av 23. april 1892, og funksjonen som landets hovedkasse ble overført til Norges Bank.

273 Engebretsen (1948): 28–30.

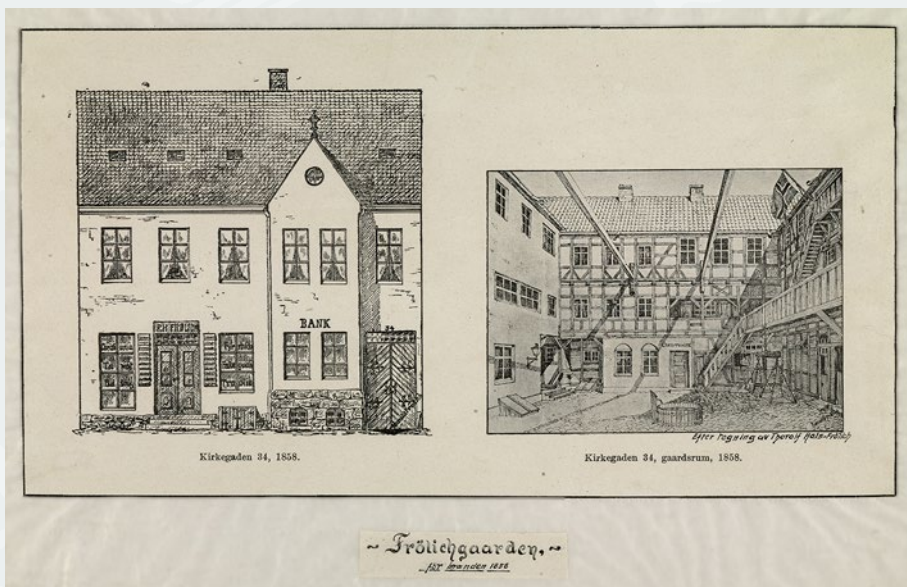
F. H. Frølich (1807–1877). Malt av Knud Bergslien i 1873. Foto tilhører NTB

Overrettsprokurator Lars Rasch ble valgt som leder av representantskapet. Deretter valgte representantskapet Frølich, Kokkin, Dietrichson og Blich som direksjon, med Frølich som leder. Bankens første navn var Christiania Kreditbank. Den 15. desember 1861 endret banken navn til Christiania Bank og Kreditkasse.

Kreditkassens feide med Finansdepartementet

Kreditkassen la om til enklere behandling av vekslere. Banken nøyde seg med to navn på vekslene: Trassentens og Kreditkassens. Dette oppfylte ikke det formelle kravet om at vekslene skulle ha underskrifter fra tre personer, om de skulle kunne diskonteres mot diskonteringskommisjonene. Kommisjonene hadde pålegg om å følge lånebestemmelsene for Norges Bank fra 1820.²⁷⁴

²⁷⁴ I mange år hadde praksis vært at det måtte være fire navn på hvert papir; en trassent, en akseptant og to endossenter. Frem mot 1848 ble det slakket litt på kravene, og fra da av var det tilstrekkelig med tre navn.

«Frølichgaarden»: Frølich drev bankvirksomhet i egen gård den første tiden, i Kirkegaten 34. Tegning: Thorolf Hals Frølich. Foto: Aakvik/ Oslo museum

Etter kort tid kom protestene, og da måtte diskonteringskommisjonene følge opp saken. Det ble ikke tatt hensyn til at Kreditkassen hadde dekning i varer og verdipapirer. Men F. H. Frølich og hans folk vek ikke og fortsatte praksisen. Diskonteringskommisjonene tok derfor saken opp med Finansdepartementet.

Departementet fastslo den 11. august 1848 at ingen avvik kunne gjøres i saken: Minst tre navn måtte stå på vekselen for å få den diskontert. Kreditkassen ga Finansdepartementet et skriftlig svar. Direksjonen understreket at deres vekslere hadde større soliditet enn vanlige vekslere, fordi Kreditkassens vekslere var sikret i varer og verdipapirer.

Departementet var ikke blankt avvisende til argumentet og sa seg villig til å endre sin avgjørelse, dersom direksjonsmedlemmene ville stille seg solidarisk bak bankens vekslere. Finansdepartementet tok på nytt saken opp med Norges Bank, som avslo å tillate avvik fra regelverket:

Bankafdelingen i Christiania kunde ikke gaa ind paa nogen undtagelse fra den almindelige regel for Kreditkassens vedkommende. Derimod

vilde Banken regne Creditcassens paategning paa et gjeldsdokument lige med et navn af første rang, saaat bedømmelsen af de øvrige navne ble mindre streng.²⁷⁵

Finansdepartementet meddelte deretter Kreditkassen at man ikke kunne gjøre noe unntak fra bestemmelsene. Banken måtte følge formelle krav i samsvar med Norges Banks brev. Kreditkassen mente at en slik praksis ville tvinge den nyetablerte forretningsbanken i kne og sendte søknad til Kongen om saken. Handelens Venner fulgte også saken opp med et brev til Finansdepartementet, der de støttet fullt ut den nye praksisen til Kreditkassen. Finansdepartementet opprettholdt i sitt saksfremlegg til regjeringen sin faglige begrunnelse for avslag, og påpekte i tillegg at man ikke hadde noen styringsmuligheter overfor den nye banken. Man var redd for at dette kunne få følger for statskassen. En konsekvens kunne også være at man måtte gi tilsvarende innrømmelser til kredittkasser i andre byer. Kreditkassen kunne ikke gis noe fortrinn.²⁷⁶

Kongen, Oscar I, fulgte regjeringen Løvenskiold og finansminister Vogt, skriver Thorbjørn Frølich, men det ble hverken Finansdepartementets, regjeringens eller kongens avgjørelse som ble stående. Saken kom i siste instans inn for Stortingets protokollkomite: «som offrede denne viktige Sag en udførlig Granskning og tildelte Vogt en Reprimande. Han hadde ikke holdt Middelveien mellem altfor overdreven Forsigtighed og alt for stor Liberalitet. Og ved det constitusjonelle Maskineri havde Creditcassen faaet Vind i seilene»²⁷⁷.

For norsk bankdrift fikk Kreditkassens veksel sak betydning. I mange år kom Stortinget og regjeringen til å vise stor liberalitet i forhold til underskrifter på lånedokumenter. Feiden med Finansdepartementet fikk likevel ikke stor praktisk betydning for Kreditkassen, fordi banken hadde sikret seg kapital gjennom innskudd som kunne brukes til diskontering. Derimot skulle underskrifter på lånedokumenter få stor betydning i forbindelse med utviklingen av forretningsbanken i Arendal vel 30 år senere.

Kreditkassen etablerte også kontrollorganer. Banken fikk fast revisor fra 5. oktober 1848. Den 11. oktober 1849 etablerte banken en komite til kontroll av deponerte pantobligasjoner. Etter forslag fra Ole Rolfsen skulle et par av medlemmene i representantskapet et par ganger i året gå igjennom de pantobligasjonene som var lagt inn som sikkerhet for utlån i banken. Forslaget gikk

²⁷⁵ Frølich (1912): 399.

²⁷⁶ Frølich (1912): 399.

²⁷⁷ Frølich (1912): 400.

igjennom. I neste omgang ble advokat Rolfsen og prokurator Rasch valgt til å kontrollere nevnte porteføljer.

Kreditkassen ble landets første forretningsbank. Den ble skapt av konjunktur- endringene på 1840-tallet, men bankens økonomiske rolle var lenge beskjedne, og den fikk i første omgang liten betydning med kun førti tusen spesidaler i grunnkapital. Rent bankhistorisk er likevel betydningen større, idet banken ga grunnlag for en gradvis frigjøring fra Hamburg-kreditte. Kravet om bare to endossenter på lånepapirer ble vunnet mot Finansdepartementets og Norges Banks tradisjonelle oppfatning. Banken ga også opprinnelsen til den spede utviklingen av kontrollorganer, og Christiania Bank og Kreditkasse utgjorde derfor et nytt vesentlig kapittel på veien mot det moderne bankvesenet i Norge.

Opprettelse av Kreditkassen inspirerte forretningsfolk og næringsdrivende i andre norske byer. I Drammen fulgte man opp signaler fra hovedstaden; her sto Drammens Handelsforening sentralt. Banken begynte snart å diskontere «gammeldagse» vekslere. Deretter kom neste privatbank i Bergen. Til tross for sin handelsaktivitet hadde Bergen bare to banker, Bergens Sparebank og Norges Banks avdeling. Der i byen valgte man imidlertid ikke å etablere kredittkasse på linje med Kreditkassen i Christiania; Bergens Privatbank ble etablert på rent privat grunnlag. Både Bergens Privatbanks regelverk og bankens suksess gjorde at den i neste omgang stod som modell for andre privatbanketableringer.

Hypotekbanken

Sommeren 1850 mottok Finansdepartementet et forslag om å etablere et stort bankprosjekt basert på engelske kapitalkrefte, og to representanter kom til Christiania. De forhandlet med den norske regjeringen om etablering av «The Commercial Bank of Norway». Banken var planlagt med stor aksjekapital. De fremmet planer om at den foreslåtte banken blant annet skulle gå inn og overta oppgavene til diskonteringskommisjonene. Men forhandlingene gikk i stå. De engelske interessentene trakk derfor seg fra prosjektet.²⁷⁸

Norges Bank hadde lenge redusert sin pantelånsportefølje. Sparebankene hadde også lagt om sitt tilbud til mer bruk av diskonteringer til hjelp for det lokale næringslivet. Dette rammet særlig bøndene. Mangel på tilbud av kreditt fra de organiserte finansinstitusjonene tvang bøndene til å ta opp lån hos de useriøse private tilbyderne. Under disse forhold fant Stortinget det nødvendig å opprette en hypotekbank. Dette skulle være en bank som kunne tilby lån mot

278 Egge (1988): 243–244.

pant i fast eiendom. Opprettelsen av banken representerte nok også en god avlastning for Norges Bank.²⁷⁹

I utgangspunktet ønsket man på Stortinget en privat bank, men resultatet ble det stikk motsatte. For myndighetene var det særlig de langsiktige kredittbehovene som måtte finne sin løsning. I tillegg fikk også diskonteringskommisjonene en negativ oppmerksomhet, da diskonteringskommisjonene i Arendal og Kristiansund ble lagt ned under krisen i 1848. I smeltedigelen av ulike forslag til kredittpolitiske løsninger dukket det så opp et forslag til en helt ny arbeidsdeling mellom Norges Bank og staten. Anton Martin Schweigaard ønsket en statsbank til hjelp for landbruk og næringsliv. En annen sterk personlighet, professor Ole Jacob Broch, stod for det samme synet. Handelens Venner engasjerte seg og skrev et brev til Stortingets presidentskap: De ønsket seg en alminnelig Hypotekforening for hele Norge, basert på et grunnfond fra staten. Også bøndene sendte en rekke petisjoner til Stortinget.²⁸⁰

Regjeringen hadde lenge funnet at det var utilfredsstillende at staten i kriser måtte hente inn kostbar utenlandsk kapital. Et permanent låneinstitut basert på så vel norsk som utenlandsk kapital var mest ønskelig, av hensyn til at det både var lettere å administrere og lettere å utøve kontroll over.²⁸¹ Valget falt på å opprette Hypotekbanken. Det ble tatt opp et nytt statslån som finansierte et grunnfond for denne. Diskonteringskommisjonene skulle gradvis bygges ned, og Hypotekbanken overtok i realiteten ganske raskt kredittilbudet disse hadde gitt.

I 1851 tok staten opp et lån i utlandet på 1,2 million spesidaler (riksdaler Hamburg Banco) hos C. J. Hambro & Son, London, og Salomon Heine, Hamburg.²⁸² Dette lånet var det siste den norske staten tok opp mot pant i tollinntekter. Fem hundre tusen spesidaler av lånet skulle gå til oppbygging av et grunnfond for Hypotekbanken. Hypotekbanken ble opprettet ved lov av 18. september 1851 og var en nyskaping i norsk bankverden. Finansdepartementet hadde hatt ansvaret for loven. Banken skulle gi næringslivet – først og fremst landbruket – en sikker lånekilde. Ved å gi billige, langsiktige lån mot pant i fast eiendom, skulle landbruket få hjelp til hamskiftet fra naturalhushold til pengehushold. *Hypotek* betyr rett og slett pant, og i norsk sammenheng pant i fast eiendom. Banken kunne også gi lån til industrientreprenører, redere og andre. Historikerne Kaartvedt og Hartsang kommenterer opprettelsen slik: «Det virket

279 Lie, Kobberrød, Thomassen og Rongved (2016): 100.

280 Frølich (1912): 450–453.

281 Kaartvedt og Hartsang (1952): 54.

282 Woxen (1900): 16–17.

To av Hypotekbankens første direktører: Hans Faye (1797–1852) til venstre, Ole Jacob Broch 1818–1889) til høyre. Foto tilhører Oslo museum

som om man av respekt for tidens økonomiske evangelium, liberalismen, ideologisk kamuflerte det man egentlig holdt på med, nemlig å opprette en statsbank for pantelånsvirksomheten.»²⁸³

Etter at Stortinget endelig hadde opprettet banken, brøt det ut strid om sammensetningen av direksjonen. Både i Stortinget og blant ledende finansfolk var det stor motstand mot lovens bestemmelse om at Stortinget skulle velge to av bankens tre direktører. Stattholderen, Severin Løvenskiold, ble rystet, og ba kongen om å nekte sanksjon, og også saksordfører i Stortinget, bonden Ole Bergsager, tok til motmæle og tvilte på om dette virkelig var nasjonens ønske. Christianiaposten, som langt på vei var de ministerielles avis, skrev at man måtte vise fasthet «mot et ungdommelig Democrati», og Jørgen Herman Vogt, en respektert statsråd gjennom mange år, frarådet også kongen å gi sanksjon.

Men Kongen fulgte det store flertallet i regjeringen og vendte tommelen opp for prosjektet. Deretter valgte Stortinget to direktører: Matematikeren og

283 Kaartvedt og Hartsang (1952): 66.

arbeidsjernet professor Ole Jacob Broch og den avgåtte direktøren i Christiania Bank og Kreditkasse, F. H. Frølich. Den glitrende finansmannen Hans Faye ble oppnevnt av regjeringen. Han var innehaver av det betydelige bankierfirmaet Grüning & Co. og hadde stor tillit.

Faye kunne skaffe banken de utenlandske investorene som den trengte for å bli funksjonsdyktig. Broch eide handlekraft og den nøkternhet som trengtes for å navigere banken inn i sikkert farvann, noe ikke alle lånehungrige satte pris på. Nok en gang ser vi at myndighetene trakk veksler på fremstående bankierer. Faye var utvilsomt en mann med høy kompetanse på feltet, og nok en gang ble bankierne aktivt deltagende i et tiltak som på sikt kom til å konkurrere på deres eget marked.

Hans Faye var aristokratisk av legning, meget rik, omgangsvenn av stattholder Løvenskiold, deleier av Hafslundgodset og leder av et grunnsolid bankierfirma. Han var imidlertid svært syk og døde allerede i august 1852, da hans suppleant, Henrik Thomassen Heftye, trådte inn i hans sted. Også Heftye tilhørte et respektert finanshus og kunne skaffe kreditt utenlands gjennom sitt navn.

Det ble Ole Jacob Broch som suverent kom til å lede banken helt til 1869. Finansminister Christian Zetlitz Bretteville overtalte Faye til å dra til Hamburg for å sikre den nye bankens grunnfinansiering, og Faye gjorde dette, men ikke av fedrelandskjærlighet, skrev han i et brev: Det var for å vise «Storthingsmand Broch og de øvrige Svoelstikhandlere» at han både var dugelig og innflytelsesrik.²⁸⁴

Den norske Creditbank

Med etableringen av Den norske Creditbank 1. oktober 1857 fikk Christiania to konkurrerende forretningsbanker. De større bankierhusene hadde lenge fulgt med på utviklingen i Kreditkassen – det var bare bankierhuset Andresen som hadde engasjert seg ved etableringen av byens den gang eneste forretningsbank i 1848.

Kreditkassen kunne vise til gode resultater for de mindre kjøpmennene i Christiania. Banksjef Frølich kunne stolt legge frem årlige regnskaper med gode resultater på generalforsamlingene. Innskuddene økte år for år, noe som igjen ga grunnlag for økt utlånsmengde.²⁸⁵ Aksjonærene kunne derfor motta gode utbytter.

²⁸⁴ Brev av Faye fra desember 1851.

²⁸⁵ Engebretsen (1948): 66.

Det var mange som hadde merket seg de gode resultatene i Kreditkassen. Ryktene begynte å gå om planer for en ny bank i byen. Professor Ole Jacob Broch hadde fra 1855 syslet med tanken om å opprette nok en kredittbank i Christiania, som skulle konkurrere med Kreditkassen. Han var medlem av direksjonen i Hypotekbanken. Broch førte samtaler med andre akademikere som Henrik Helliesen, Torkel Aschehoug og Alfred Bredo Stabell. I tillegg til denne akademikerfløyen kom motvillig bankierfløyen med i forhandlingene. Den besto av Severin Christian Andersen, Nicolai August Andresen, Thomas Johannessen Heftye, Justus Heinrich Schwensen og Jacob Christian Andreas Faye. Av rene forretningsmenn deltok Thorvald Meyer. En annen person med investeringsevne var bondegutten Hans Gulbranson fra Modum. Han hadde slått seg opp og drev nå stort innen engros og trelasthandel. Gulbranson satt i Børskomiteen i 14 år og var en «økonomisk tungvekt». Til slutt må nevnes høyesterettsassessor Eskild Bruun. Han var gift med Dorothea Maria Young, datter av Jørgen Young, kjent som en av Christianias rikeste menn på den tiden.²⁸⁶

Det tok tid for Broch å få alle brikkene på plass. Bankierhusene veide lenge på spørsmålet om deltakelse. På den ene siden så de nok at en ny forretningsbank ville kunne komme i konkurranse med deres egne interesser. På den annen side lokket også forventningene om god lønnsomhet. Spørsmålet var nok en gang om de kunne klare å kontrollere bankvirksomheten godt nok. Med god kløkt hadde flere deltatt i diskonteringskommisjonene og vært med i bakgrunnen i nettverket rundt Kreditkassen.

Bankierne gikk til slutt inn i prosjektet, men det var nok med sterkt blandede følelser. Kanskje håpet de at Kreditkassens blendende resultater fra 1848–1857 ville gi utbytter som langt på vei kunne overgå det potensielle tap de måtte kalkulere med ville bli påført deres egen tradisjonelle virksomhet. De så nok også at kredittsystemet gradvis endret seg i Europa. Forretningsbanker og sparebanker overtok i finansmarkedet. Tiden var altså inne for å gjøre et forsøk på omstilling til en ny tid.²⁸⁷ Flere av bankierne kom til å ta grundig feil.

Ole Jacob Broch fremheves av flere bankhistorikere som hovedmannen bak dannelsen av Den norske Creditbank, og det samme skriver historikeren Jens Arup Seip i biografien om Broch. Siden 1852 hadde Broch vært direktør i Norges Hypotekbank. Den norske Creditbank skulle først og fremst være en investeringsbank. I Europa hadde flere slike banker grodd opp. For flere av stifterne av

²⁸⁶ Petersen (1957): 21.

²⁸⁷ Petersen (1957): 21 og Sogner (2012): 112–117.

det norske tilsvaret, blant annet Broch, var den franske investeringsbanken Crédit Mobilier forbildet. Tyngden av bankierer stod trolig bak en langt svakere demokratisk styreordning i Den norske Creditbank enn vi i samtiden finner hos eksempelvis Kreditkassen og Bergens Privatbank. I annonsen som innbyderne satte inn i Morgenbladet 23. juli 1857, forkynnes det at de hadde konstituert seg som direksjon. Banken skulle følge «de av oss vedtagne Statuter».

Ved kjøp av aksjer gikk de store bankierne inn med betydelige summer. Innbyderne kjøpte selv aksjer for svært store summer:

Eskild Bruun	35.000 spesidaler
Tho. Joh. Heftye & Søn	30.000 «
Thv. Meyer	30.000 «
H. Gulbranson	30.000 «
I. H. Schwensen	25.000
Andersen & Co	20.000 «
Grüning & Co*	20.000 «
N. A. Andresen	15.000 «
A. B. Stabell	5.000 «
O. J. Broch	2.000 «
T. H. Aschehoug	2.000 «
H. Helliesen	1.000 «
Sum	215.000 spesidaler

*Heftye eide på dette tidspunktet Grüning & Co.

Den økonomiske krisen i 1857

Da Den norske Creditbank var i etableringsfasen i 1857, oppsto en svær finansiell krise på nasjonalt og internasjonalt nivå. Først røk et stort multinasjonalt selskap i USA overende, noe som førte til at aksjene på New York-børsen stupte. Som følge av dette søkte amerikanske bankmenn og forretningsmenn å styrke sin betalingssevne ved å låne pund sterling og gull fra Storbritannia.

For å sikre egne reserver økte Bank of England utlånsrenten flere ganger, helt til den nådde tolv prosent. Dette ga høy avkastning for forretningsmenn som hadde penger til overs. Franske, nederlandske og tyske kapitaleiere flyttet pengene sine til London. Dette førte igjen til at bankene og handelshusene i Hamburg ble tappet for likvider. Hamburg var den viktigste kredittyteren for norske forretningsmenn. Snart bredde panikken seg til Europa og dermed også til Norge.

Den internasjonale krisen i 1857 var delvis en følge av den overopphetete økonomien under Krimkrigen. Handelsmenn hadde tatt opp store lån for å utnytte de høye fraktprisene og tjene store penger. Men de lånte langt mer enn de kunne betjene, og hadde blankofullmakt til å gjøre det, fordi alle trodde at handelen ville vokse inn i himmelen. Det gjorde den ikke.

I Hamburg fallerte åtte av de handelshusene som hadde hatt mye å si for de bergenske kjøpmennene. En mørk engstelse spredde seg også blant forretningsmennene i Christiania. Så oppsto et falskt rykte. Det fortalte at de største bankene og handelshusene i London ikke lenger ville betale regningene sine til de nordmenn som hadde solgt dem varer. Kundene var insolvente, og hva da med de nordmenn som hadde penger til gode?

«Folk flød gjennom Gaderne som forrygte og stode paa Hjørnerne i Klynger», skrev *Morgenbladet*. Broch satt en hel natt i møte med Thomas Heftye og Adolf Bredo Stabell, og dagen etter kom de ut med en plan som hadde til hensikt å redde landet fra kaos.

Arbeidet for å mestre krisen ble ledet av tre kretser i nær kontakt med hverandre, skriver Jens Seip i sin bok om Ole Jacob Broch. I regjeringen var det ministeren for Indredepartementet, Christian Zetlitz Bretteville, og finansministeren, Otto Vincent Lange, som handlet. I Creditbanken ledet Thomas Heftye og Ole Jacob Broch arbeidet. Ledelsen i Norges Banks Christianiaavdeling med Anton Martin Schweigaard og Adolf Bredo Stabell i spissen viste også handlekraft.

Det var særlig to tiltak som ble avgjørende. For det første tok staten gjennom Finansdepartementet og Indredepartementet opp et nytt, stort statslån i London. Landet trengte en livbøye i havsnød, og her var den.

For det andre tok Norges Bank affære. Banken sendte store mengder sølv fra sin sølvbeholdning med dampskip til Hamburg. Sølvet ble satt inn som innskudd i de rammete bankene i byen. Dermed kunne de tyske bankene igjen betjene sine norske kunder.

Det var banksjef Nicolay August Andresen fra Den norske Creditbank som dro til Hamburg med i alt 625 000 spesidaler i sølv. Men han reiste på oppdrag fra Norges Bank. Formålet var at han skulle drive valutahandel og stive opp den norske spesidaleren. Den norske Creditbank økte deretter diskontoen til seks prosent, og på nyåret 1858 til syv prosent. Det var flere land som måtte tre støtte til. Til sammenligning traff f.eks den østerrikske regjeringen en beslutning om å yte Hamburg et lån på 10 millioner Hamburger banco i sølvbarrer.²⁸⁸

288 Hansen (1960): 135.

Norges Bank tapte i alt 947 000 spesidaler på krisen, men Norge løste seg fra den tradisjonelle bankkreditten i Hamburg og London. Selv om flere av de utenlandske finanshusene fortsatte å formidle kreditt for norske import- og eksportforretninger, så kunne de norske bankene, låneinnretningene og kredittkassene overta en stadig større del av lånene. Norske handelshus hadde dermed fått alternative kredittkilder innenfor landets grenser.

Det tredje og mest dramatiske tiltaket ble gjennomført av handelsmennene i Christiania. Den 2. desember 1857 møttes hundre av byens ledende menn på Børsen for å diskutere hvordan de skulle komme seg ut av uføret.²⁸⁹ De valgte en komité på ni personer som skulle finne grep. Anton Martin Schweigaard ble komiteens leder. Nicolay August Andresen, sjef for et av de største bankierhusene, var også med; det samme var de tre medlemmene av Børs- og Handelskomiteen, den grunnrike Hans Gulbranson og de to innflytelsesrike forretningsmennene Julius Heinrich Schwensen og Ole Mathæus Hauge. De to svogerne og direksjonsmedlemmene i den nystartede Den norske Creditbank, Thorvald Meyer og Thomas Heftye, ble også valgt, samt den handlingskraftige sjefen i samme bank, Adolf Bredo Stabell, og bankier og entreprenør Fritz Heinrich Frølich. Disse ni etablerte en gjensidig garantiforening med en halv million spesidaler i grunnkapital.

Deretter samlet de gjennom Den norske Creditbank praktisk talt alle utenlandske krav og tok ansvaret for å betale ut kreditorene gjennom et forskuddslån. I alt innkasserte banken 2 250 protesterte vekslers til et pålydende av til sammen en halv million spesidaler. På denne måten ble i alt ni tusen norske forretningsmenn reddet fra økonomisk sammenbrudd. Marerittet var over for denne gangen.

Med Stabell som sjef og gjennom bankens samarbeid med regjeringen, Norges Bank og andre norske finansinstanser, stod Den norske Creditbank gjennom krisen med glans. Men krisen hadde bragt flertallet i direksjonen på andre tanker når det gjaldt vekslers på utlandet, noe som var helt naturlig etter at banken selv hadde bidratt til å løse krisen.

Striden i Den norske Creditbank i 1859

Allerede snaue to år etter etableringen av Den norske Creditbank trakk tre av bankierne seg fra direksjonen; dette var striden om de såkalte «kommisjonsforretninger». Her sto mye penger på spill for bankierne. De tapte denne saken, og privatbankene kunne nå konkurrere med bankierne om landets alminnelige

²⁸⁹ Brautaset (2019): 66–68.

eksport- og skipsfartsinteresser. Historikeren og banksjefen i Norges Bank, Nicolay Rygg, skrev senere at bankierhusenes maktstilling var brutt, og så sent som i 1891 betegnet Finansdepartementet de private bankiernes forretninger som lite betydelige i forhold til privatbankene.²⁹⁰

De store bankierne, som hadde oppnådd å slå Ole Hansen Rolfsen av banen, tapte kampen om styringen av Den norske Creditbank. Et av deres viktigste inntjeningsfelt kunne nå erobres av banken de selv hadde vært med på å stifte. Bankierne mente at de var blitt sveket og fralurt et gammel og akseptert inntjeningsfelt. En av dem, Thomas Heftye, leverte protest til protokollen. Deretter ba Heftye, Andersen og Andresen seg fritatt fra sine medlemskap i direksjonen av Den norske Creditbank.

Bankiernes deltagelse i innbydelsen til etableringen og deres kjøp av aksjer hadde for mange vært viktige argumenter for hvor sikkert banken var fundert. Det er grunn til å tro at bankierne hadde følt seg tvunget til å være med. For det første skal man ikke utelukke at disse bankierne – som mange ganger hadde samarbeidet med myndighetene om utviklingen og driften av det offentlige kredittsystemet – også denne gangen ønsket å hjelpe til med å etablere og drifte en stor forretningsbank til beste for hele nasjonen. På den annen side hadde de også en sterk interesse av å kunne kontrollere at deres egne forretninger ikke ble skadelidende.

Deltakelsen hadde gått bra den gang bankierne engasjerte seg i etableringen av først Kreditkassen og senere Hypotekbanken, men i Den norske Creditbank kom bankierne fullstendig på kollisjonskurs med de såkalte akademikerne i direksjonen. «Akademikerfløyen» Broch, Helliesen, Aschehoug og Stabell sto for en helt annen bankpolitisk linje enn de profesjonelle finansmennene. Akademikerne hadde stått i spissen for et spill som kom til å få stor betydning for utviklingen av norsk bankvesen. De var personlige venner og dannet en kjerne i styret av den nye banken.²⁹¹ Sammen utgjorde de en kraft som de andre i styret hadde vanskelig for å stå seg mot. Helliesen og Aschehoug hadde vært venner siden skoledagene i Fredrikstad.²⁹² Begge hadde også vært ansatt i Finansdepartementet på samme tid. Broch og Aschehoug var universitetskollegaer og medlemmer av Det norske Selskap, og de ble observert som uatskillelige.²⁹³ Stabell og Broch hadde vært medlemmer av direksjonen

²⁹⁰ Rygg (1954): 42.

²⁹¹ Hoffstad (1928): 73.

²⁹² Seip (1973): 8–9.

²⁹³ Seip (1973):130.

Den norske Creditbank ble opprettet i 1857. Banken holdt til i Kirkegaten 24 i perioden 1860–1926. Bygningen huser i dag Høyskolen i Kristiania. Foto er fra ca 1880/1890-årene, og tilhører Oslo museum

i Hypotekbanken; Stabell var også formann i direksjonen for Aker Sparebank. Fra 1848 var han dessuten administrator i Norges Banks avdeling i Christiania.

Mellom disse fire personene var det altså nære vennskap, de var akademisk utdannet omtrent på samme tid, flere var deltakere i statlig bankvirksomhet og flere kjente hverandre gjennom ansettelse i Finansdepartementet.

Nyordningen i Den norske Creditbank var et dobbelt nederlag for bankieren Heftye. Han hadde stått for en fjerdedel av innbydernes aksjekjøp. Nå ville hans store bankierhus lide tap ved at Den norske Creditbank kunne gå inn på området kjøp og salg av vekslere på utlandet ved å gi en person hjemmehørende i vedkommende utland i oppdrag å selge eller kjøpe vekselen.

Flere av bankierne hadde også vært deltakere i den statlige bankvirksomheten, og flere hadde hatt omfattende politisk valgte posisjoner til Stortinget og til kommunestyret i Christiania. Det fantes et sterkt kontaktnett mellom personene som dannet Den norske Creditbank, men i splittelsen som oppsto, var det kampen om de fremtidige inntektene som sto på spill for bankierne.

På denne tiden var det mer normalt enn i vår tid at næringsliv og embetsverk var tett sammenfiltret. Men de tette båndene røyk da bankierne til fulle forsto at endringene av bankens drift ville påvirke deres eget inntektsgrunnlag fra eksport- og skipsfartsinteresser.

En oppsummering

Historien om utviklingen av det finansielle systemet i Norge er også historien om samspillet mellom politikk og byråkrati på den ene siden og bankiernes store og dominerende periode i norsk økonomi på den andre.

Det historiske samspillet ble utviklet etter etableringen av Norge som stat i 1814. Den norske staten gikk straks i gang med arbeidet for å komme ut av den akutte og dype økonomiske krisen. I landet var det manglende kompetanse på bankdrift, og det fantes heller ikke mange gode europeiske eksempler på et vel fungerende nasjonalt finansielt system. Den norske debatten var stort sett opp tatt av å opprette en seddelbank, noe som var viktig nok, og om denne skulle være privateid eller etableres som en statsbank eid av fellesskapet.

Sejersted skriver at historiefortellingen om utviklingen av kredittformidlingssystemet i stor grad er blitt bedømt på bristende forutsetninger, i det man ikke har lagt tidens egne, men den påfølgende tids forutsetninger til grunn for bedømmelsen.²⁹⁴ Den første grunnsteinen som er historien om Norges Bank, har fått stor oppmerksomhet, og ikke uten grunn, da banken må kunne sies å være grunnsteinen i det som har blitt vårt finansielle system. Den andre grunnsteinen fra 1814 ligger i hvordan man bygde opp finanspolitikken og der man satte opp noen prinsipielle forutsetninger der et statsbudsjett i balanse sto sentralt. Historiefortellingen blir mangelfull om man ikke tar med den tredje forutsetningen fra tiden rundt 1814 og det bidrag som bankierne ga landets næringsliv i en tid da den unge staten i praksis var bankerott.

Norge var et kapitalfattig land. Samtidig var dette bankiernes store tidsperiode. Mens politikerne og byråkratiet gradvis kom frem til en forståelse av hva Norges Banks rolle burde være, ga bankierne kortsiktige lån til næringslivet – til en meget høy rente. Etter 1814 etablerte nye banker- og handelshus seg i kjøp-

294 Sejersted (1968): 82.

vannet av at de gamle handelshusene gikk konkurs. Det kom mange innflyttere til Norge som tok med seg bankierfaglig kunnskap. De kom fra Danmark og fra de danske besittelsene rett ved de tyske statene. Hamburg utviklet seg her til å bli et økonomisk kraftsentrum.

Nicolai Andresen fra Tønder på Sønderjylland var en av dem som bygget forretninger i Norge. Samtidig deltok han i det lokale og nasjonale politiske livet. På den tiden fantes neppe klare grenser mellom det å være deltaker i utformingen av politikk og det å tjene egne penger i det norske samfunnet. Andresen kom på Stortinget, var med i Norges Bank og i diskonteringskommisjonene, og han var medlem av direksjonen for Christiania Sparebank. Ikke minst tok han initiativ til å opprette Børsen. Senere generasjoner av Andresen-familien videreførte denne kombinasjon av å tjene egne penger og være aktive deltaker i utviklingen av norsk politikk.

Bankierne deltok aktivt i arbeidet med lovgivning og gjennomføring av bankarbeid i de offentlige kredittinstitusjonene. Bankierne Andreas Grüning og Hans Faye hjalp til med opptak av utenlandske statslån. Da Wedel Jarlsberg mislyktes med sine kontakter i London i 1818, klarte Grüning å skape kontakt opp mot bankiervirksomheten i Berlin, noe som ga oss det første statslånet. Faye brukte sitt kontaktnett da Norge hadde behov for et statslån for å kunne etablere Hypotekbanken.

Mange bankierer hjalp til med å løse den økonomiske krisen i 1857. Her lå det også stor egen nytte for dem selv, i å få løst de finansielle problemene i DnC. Collett og Askjer skriver i sin bok om Thorvald Meyer, den store forretningsmannen i Christiania på midten av 1800-tallet, at opprettelsen av DnC representerte både en ny form for privatbank og ikke minst at det var en form for samarbeid på tvers av tidligere skillelinjer i det norske samfunnet fra en gruppe forretningsmenn, vitenskapsmenn og embetsmenn.²⁹⁵ Slik kan vi gi eksempler på samspillet mellom norske myndigheter og bankierne, særlig i Christiania.

Sammenblanding av roller var nok, som nevnt, mer akseptert på 1800-tallet. Inhabilitet var trolig et ukjent begrep, og det var heller ikke problematisk at kameraderi måtte til for å løse vanskelige spørsmål i utviklingen av bankvesenet. Ja, til og med alminnelig hjelpsomhet måtte til for å få landet videre når det var økonomiske kriser. At denne hjelpsomheten også sikret flere mynter i egen kasse, til bankierne, ble godtatt. Det mest forunderlige er at høytstående embetsmenn eide aksjer i en privat forretningsbank og var medlem av direksjonen. Flere av Christianias næringsdrivende ble mye brukt som medlemmer av

295 Collett og Askjer (2019): 129.

forskjellige styrer, råd og utvalg oppnevnt av regjeringen. Ikke minst ble de benyttet som direksjonsmedlemmer i Norges Bank og Hypotekbanken.²⁹⁶

Fremstående bankierer, forretningsfolk og ledende politikere og embetsmenn hadde nær omgang med hverandre. Dersom vi ser på gjestelistene på de to store landstedene til Thomas Heftye – Sarabråten og Frognerseteren – ser vi at her møttes mange aktører i det finansielle teater i Norge.²⁹⁷ Mennene møttes i selskaper, i teateret, på ball, i store middager og ikke minst i Det norske Selskab, der bankiereliten var meget godt representert. Sønnene og døtrene til disse omgangsvennene giftet seg ikke sjelden med hverandre, og utgjorde samlet sett, også når de var uenige, kretsen som styrte det som i ettertid er kalt embetsstaten. Om ikke Sarabråten ble benyttet, hadde de tre svogerne Thorvald Meyer, Thomas Heftye og Thomas Sewell sammen eierskapet til Losby Gård. Heftye og Meyer ble partnere i mange prosjekter hvor mønsteret synes å være at Heftye kom med ideene og initiativene, mens Meyer stilte opp med kapital.²⁹⁸

Når tok dette samspillet slutt? Noen vil hevde at de tette båndene opphørte da bankiernes dominerende rolle forsvant etter rabaldermøtet i DnC den 6. april 1859.²⁹⁹ Andre vil nok mene at det skjedde mye senere. Lenger ute i denne boken viser vi for eksempel at det var tette bånd mellom Finansdepartementet og bankieren Thomas Heftye helt frem til hans død i 1886.

Thomas Heftye overtok på mange måter rollen som Nicolai Andresen hadde hatt i den første tiden etter 1814. Heftye ga til og med lån til statskassen, og han var aktiv deltaker i endringen av lovgivningen til Norges Bank. Her deltok han i møter tett inn på sin død. Ikke minst arbeidet han aktivt for å få Norge til å gå over til gullstandard og å bytte valuta fra spesidaler til kroner i 1875. Skandalen i Arendal i 1886 skulle bli Thomas Heftyes andre store tilbakeslag. Da Norge tok opp statslånene i 1904 og 1905 var banksjef Nicolai Kielland-Torkildsen

296 Collett og Askjer (2019): 175.

297 Her finner vi bankier Nicolay Andresen, stortingsmann Anton Martin Schweigaard, statsrådene Ole Jacob Broch og Christian Borch Reichenwald, baron og hoffjegermester Herman Wedel Jarlsberg (sønnen til finansminister Wedel Jarlsberg – han var gift med kusinen til Thomas Heftye), bankmannen Jacob Faye som overtok bankierfirmaet etter sin far Hans Faye, redaktør i Morgenbladet Christian Friele, grosserer Thorvald Meyer, byråsjef i Finansdepartementet Thorvald Christensen, finansmannen Axel Heiberg, statsråd Elias Sunde, bankmannen Theodor Kielland-Torkildsen (bror av Nicolai Kielland-Torkildsen), og teatersjef Hans Fredrik Schrøder, broren til Ole Schrøder, som kom til å spille en sentral rolle i Arendalssaken.

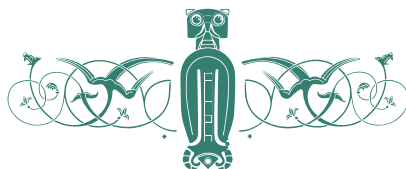
298 Collett og Askjer (2019): 90.

299 Rygg (1954): 42. Nicolai Rygg står for dette synet.

mellommann mellom den norske stat og den franske banken Crédit Lyonnais. Kielland-Torkildsen var blitt banksjef ved Heftyefamiliens etablering av Centralbanken. Han fikk sin første opplæring i bankiervirksomhet hos Thomas Heftye. Deretter ble Kielland-Torkildsen direktør i Skiensfjordens Kreditbank og her ble han involvert i bobehandlingen etter at Arendals Privatbank gikk konkurs høsten 1886.

Theodor Kittelsen: Efter en ildebrann

KAPITTEL 6

Utviklingen av det lokale banksystemet i Arendal

England opphevet navigasjonsakten i 1849, og nederlenderne gjorde det samme året etter. Dette ga grunnlag for den store veksten i norsk skipsfart. Med nye muligheter innenfor trampfarten ble det dannet en mengde nye rederier, og antallet parthavere økte voldsomt i 1860- og 1870-årene.

Den norske skipsflåten besto for det meste av seilskip. Den klassiske storhetstiden for seilskip i Norge var i 1850–1870, men for Arendal varte storhetstiden i ytterligere 14 år.

Midt på 1850-tallet inntraff Krimkrigen, og mot slutten av 1850-årene kom telegrafene til Arendal: Begge forhold fikk stor betydning for utviklingen av skipsfarten. Telegrafene forenklet redernes arbeid med å skaffe frakt til skipene, idet skipsførerne tidligere hadde måttet skaffe ny frakt på stedet hvor de var ankommet.³⁰⁰

Eierskapet til de norske seilskutene var dominert av partrederier. Camilla Brautaset viser i sin doktoravhandling fra 2002 hvordan skipene ble delt inn i ulike eierandeler, såkalte parter. Som oftest besto et skip av 64 parter.³⁰¹ Partrederiene dekket vanligvis kun enkeltskip, noe som ga grunnlag for relativt

³⁰⁰ Av de hvite seils historie (1935): 12 (Dette er en jubileumsberetning for firmaet Lund & co – og Chr. Th. Boe & sønn, 1836–1936. Beretningen er trolig skrevet av Axel Smith som fra 1. juli 1904 overtok ledelsen av Den norske Creditbank avdeling Arendal. Smith var i en periode ansatt i firmaet Lund & co – og Chr. Th. Boe & sønn).

³⁰¹ Brautaset (2002): 117.

lavere kapitalbarrierer for å investere i skip. Det var mulig å få part i et skip uten å gå inn med rede penger.³⁰² Bønder som eide skog, kunne gå inn med tømmer i båtbyggeriet og få part i båten i samsvar med verdifastsettelsen av tømmeret.

I Arendal ser vi at det vanligvis var kun 4–5 parter per skute i 1875.³⁰³ Dette kan ha sammenheng med at den kraftigste veksten i den lokale økonomien reduserte kapitalbarrieren over tid; dermed ble det færre parter på båtene. Samtidig ble det og bygget flere båter, men dette kulminerte i 1874. En revisjon av tolloven i 1857, hvor tjue prosent toll på import av skip ble fjernet, endret gradvis fordelingen mellom båter som ble bygget i området, og båter som ble kjøpt fra utlandet. Det ble nå foretatt oppkjøp av større skip i utlandet, noe som kunne gi enda større fortjeneste.

Over tid skjedde det en sentralisering av kapital og en monopolisering av eierstrukturen i området. Et fåtall personer disponerte storparten av skipskapitalen, og de satt også med de mest verdifulle partene. Ved større verdi per part ble mindre kapitaleiere skjøvet ut på sidelinjen.³⁰⁴

Arendal og Grimstad hadde gjennom seilskuteperioden en omfattende lokal båtbygging. Lave lønnskostnader og lave kostnader på tømmer gjorde at båtbyggeriene hadde svært gode konkurranseforhold. I Grimstad var det i den mest aktive perioden hele 60 skipsverft og mer enn 90 beddinge. Ifølge Grimstad bys historie fra 1927 lå alle disse skipsverftene på en strekning av 2 sjømil, eller i underkant av 15 kilometer.³⁰⁵ Så mange skipsverft på et så begrenset område fant man neppe noe annet sted på jorden, konkluderte byhistorien.³⁰⁶ I tiden etter 1875 skrumpet imidlertid tallet på båtbyggerier betraktelig inn.

Arendal lå strategisk til for skipsfart mellom Sverige og Storbritannia, og utover 1800-tallet vokste antallet skip og tonnasje slik at Arendal i 1850 var landets største sjøfartsby – en posisjon byen beholdt like til 1886. Skipsfarten skapte stor rikdom, og Arendal var på denne tiden landets rikeste by per innbygger.³⁰⁷ Arendal hadde sluppet unna krisene i 1848 og 1857 uten de store tilbakeslagene, og i 1875 var gjennomsnittlig inntekt og formue per person i Arendal rundt det dobbelte av tilsvarende tall for den nest rikeste byen i landet. Rikdommen var imidlertid kraftig skjevfordelt blant befolkningen.

302 Brautaset (2002): 127.

303 Torstveit (1986): 72.

304 Torstveit (1986): 88.

305 2 sjømil = 8 nautiske mil = 14814 meter.

306 Grimstad bys historie, en artikkel om skipsbyggerier og skipsverft av Karl O. Knutson (1927): 544.

307 Torstveit, (1986): 185.

Arendals Sparebank kunne vise til meget gode regnskapstall i den beste blomstringsperioden for Arendal i 1850–1875. Flere ganger kom spørsmålet opp om etablering av en avdeling fra Norges Bank, men dette ble først en realitet i 1912. Mot slutten av 1850-tallet var det likevel krefter i Arendal som ønsket seg en privatbank.

Det finansielle miljøet i Arendal fra 1850-tallet

Arendals Sparebank tilpasset seg gradvis næringslivets behov. Banken så på dette som en naturlig del av sitt bankoppdrag, og den filantropiske bakgrunnen til sparebanken ble tidlig prioritert ned. Sparebankens plan hadde ikke bestemmelser om samarbeidsforhold verken med Norges Bank, andre sparebanker eller andre finansielle institusjoner. Ifølge O. A. Aalholm skal sparebanken likevel ha vært benyttet som kommisjonær for Den norske Creditbank fra november 1874³⁰⁸, og Nicolai Rygg mente at sparebanken hadde anlagt sin virksomhet for mye i retning av en privatbank ved omsetting av valuta med mere. Uforsvarlig store beløp ble satt ut på enkelthender uten reell sikkerhet.³⁰⁹

I den tidlige fasen av bankutviklingen i Norge var samarbeid mellom banker neppe et aktuelt tema, men kommisjonærvirksomhet synes å være et første steg i den retningen. For å kunne ta opp konkurransen med bankierne, var et slikt samarbeid nødvendig. Det lå ingen begrensninger i det generelle regelverket eller andre direktiv fra departementet som hindret denne formen for samarbeid. Arendals Sparebank bidro med lån til gunstigere priser enn de lokale diskontørene (bankierne) tilbød.³¹⁰ For Arendals Sparebank var handelsnæringen og den voksende industrien viktige utlånsområder.

Kreditkassen etablerte også en kommisjonær i Arendal. Virksomheten kunne være handel for annens regning i utenlandsk valuta, men i eget navn, der kommisjonæren fikk provisjonen ved handelen. Veksten i økonomien fra skipsfarten i området ga gode provisjonsinntekter i konkurranse med bankierne.

De private bankene og sparebankene hadde god vekst i Norge på 1850-tallet, og før 1870 hadde de oppnådd å ha mer en halvparten av det organiserte utlånsmarkedet.³¹¹ Norges Bank og bankierne hadde på sin side en motsatt utvikling, noe som var en ønsket politikk fra myndighetenes side. Norges Bank skulle i mindre grad drive utlånsvirksomhet, og man ønsket også å redusere utlånsaktiviteten til bankierne. Samspillet mellom sparebanker og privatbanker

308 Aalholm (1983): 63.

309 Rygg (1954): 186.

310 Rygg (1954): 32 Han skriver diskontørene.

311 SSB – Skånland (1967): 74–76.

gjennom kommisjonærvirksomheten bidro også til å redusere slik uorganisert utlånsaktivitet.

Selv om Arendals Sparebank opprettet kommisjonærvirksomhet, gikk banken glipp av inntekter. Rederne benyttet andre lånekilder. De valgte å ha kontakt direkte med bankierer både i Christiania og i utlandet; særlig Hamburg, London og Amsterdam. Fra Arendal ble det også gjort oppkjøp av aksjer i Den norske Creditbank.

Jacob S. Worm-Müller skriver at stortingsrepresentant Morten Smith Petersen, som representerte Agderbyene Arendal og Grimstad i 1860-årene, oppmuntret finansmiljøer i Christiania til å skyte inn midler som parter i hans skip.³¹² Worm-Müller mente videre at fremfor alt hadde skipperne og redere på Sørlandet og Østlandet allerede tidlig på 1800-tallet en god støtte fra bankierfirmaene N. A. Andresen og Tho. Johs. Heftye. Disse var ikke redde for å strekke seg temmelig langt, når de fikk tillit til sine skipperne og redere. Worm-Müller siterer her en uttalelse fra skipsreder Ferdinand Langfeldt: «at uten disse i sanhed fine og forståelsesfulde bankiers råd, hadde Sørlandets skibsfart neppe blitt hvad den blev». Langfeldt var ingen hvem som helst. Han var i en periode tidlig på 1920-tallet bestyrer for Norges Banks avdeling i Kristiansand.³¹³

Både N. A. Andresen og Tho. Johs. Heftye var skipsredere i Christiania og det hadde helt fra 1814 vært et nært samspill mellom disse bankierfamiliene og skipsfartsmiljøer i Arendal. Allerede i 1800 ble briggen America kjøpt av Thomas Heftye.³¹⁴ I sjøfartshistorien til Worm-Müller var firmaet Tho. Joh. Hefye & Søn blant de skipsrederne som bygget større skip og seilte på Svartehavet, Ostindia og Middelhavet. Firmaet Heftye benyttet ifølge Rolf Erik Heftye så tidlig som i 1820 skipperne fra Arendal på sine skip.

Tar vi med de større utenlandske bankierfirmaene, ser vi hvor komplekse de finansielle kildene var, innenfor skipsfarten i Arendalsområdet. Amsterdam hadde opprinnelig vært bankiermiljøet for skipsfarten i Europa, men på slutten av 1700-tallet flyttet flere bankierer, som blant andre Donner, til Hamburg/

312 Morten Smith-Petersen (1817–1872) representerte Arendal og Grimstad i årene (1859–60), (1865–66), (1868–69) og 1871. Han ble av historiker Jacob S. Worm-Müller omtalt som «den første reder som var bevisst skibsfartspolitikker», ref. Worm-Müller, biografi i NBL1, bind 14, 1962. Smith-Petersen engasjerte seg tidlig innenfor forsikring – i begynnelsen som aktiv i Arendals Skibs-Assuranceforening, senere i «sin egen forening», Agder Assuranceforening, stiftet i 1854. Denne type foreninger basert på samvirke og gjensidig assurance var blitt opprettet flere steder i landet for å løse de umiddelbare behovene for forsikring av norske skip, jf. Norsk Biografisk Leksikon.

313 Worm-Müller (1950): 350.

314 Heftye, Rolf Erik (2020): 17.

Altona. Bankierfirmaet N. A. Andresen & Co kunne tilby omfattende internasjonal service til flere skipsredere ved hjelp av sine mange kontakter utenlands.³¹⁵

Partrederiet sto sterk i Arendalsområdet, og så sent som i 1872 var rundt åtti prosent av skipene partseid. Overgang til enerederi gikk langsomt.³¹⁶ Mange rederier benyttet i hovedsak utenlandske bankierfirmaer for skip i fart. Allerede så tidlig som 17. juli 1855 begynte Grimstad Sparebank å diskontere fremmed valuta som Rmk (Hamburg Mark Reichsthaler)³¹⁷ og pund. Arendals Sparebank begynte først 1. januar 1875 å diskontere valuta. For vekselomsetting innenlands ble bankierer benyttet, og skipsreder Ferdinand Langfeldt har påpekt hvor viktig disse var for finansieringsgrunnlaget for seilskutene. For bankierne ga dette god avkastning på kapitalen. Worm-Müller skriver at Heftye også forskuterte skip under bygging, og han antok at dette må ha vært gitt som personlig kreditt.³¹⁸

På 1800-tallet ble det ikke gitt pantelån ved skipsbygging. Seilskipsbyggingen var stort sett basert på partrederi, som i mindre grad benyttet penger som betalingsmiddel eller pantelån som finansieringskilde. Slike ordninger kom først i 1903–04 da bankierfirmaet N. A. Andresen (senere Andresens Bank) med Nederlands Skipshypotekbank som mønster, bevilget rederiene pantelån.

Allerede i 1881 var en komite blitt sammenkalt for å få etablert en skipshypotekbank. Initiativtaker var Peter Harboe Castberg, som på denne tiden var banksjef i Stavanger Privatbank, og som senere ble en markant banksjef i Christiania Bank og Kreditkasse. Han var svigersønn til skipsreder Henry Benham, som hadde vært bosatt i Arendal. Det var enighet om at en slik hypotekbank ville være til stor støtte for rederiene, men at det først måtte vedtas en lov om registrering av skip.

Gjeldende regler var ikke tilstrekkelige til å beskytte panterett i skip. Det var nødvendig å tinglyse skjøtet ved overdragelse av eiendom i skip. Etter innstilling fra komiteen utarbeidet regjeringen et forslag som ble lagt frem for Stortinget, men først i 1901 ble en lov om registrering av skip vedtatt. I 1906 ble så Norsk Skipshypotekbank stiftet.³¹⁹ Worm-Müller viser til at Fritz Smith, som var banksjef og reder i Tvedestrand, påpekte at londonmeglere gav norske rederier

315 Sogner (1912): 129.

316 Torstveit 1986): 86.

317 Ad Rmk (Hamburg): Reichsmark Courant: Svend Aage Hansen, Pengevæsen og kreditt 1813–1860 (1960) side 43: Inntil det ble opprettet et felles tysk pengevesen var det i Tyskland i omløp 7 forskjellige myntslag i de tyske enkeltstater og ikke mindre enn ca. 140 forskjellige pengesedler var i omløp. Se også: Hamburg mark – Wikipedia.

318 Worm-Müller (1950): 349–350.

319 Worm-Müller (1950): 349.

Arendal i 1884. Kittelsbukt, med bro over til Tyholmen. Seilskip og dampskip kan ses i bakgrunnen. Foto tilhører Aust-Agder museum, KUBEN

stor støtte i en periode fra slutten av 1860-årene og utover en tid.³²⁰ Londonmeglernes kunne gi redere og skippere personlige lån i kontanter, men det hendte også at meglernes gikk inn som parteiere i skip. En hovedgrunn til dette var at de dermed omgikk en del hindringer i norsk lovverk.

Førnevnte Henry Benham kan stå som eksempel her. Han var en av sjefene i londonfirmaet Clarkson & Co, hvor han fungerte som megler.³²¹ I 1860-årene flyttet han til Arendal. Ved siden av sin meglervirksomhet etablerte han seg også som lokal skipsreder i byen. Benham fikk derfor fortjeneste fra den fremgangsrike skipsfartsnæringen fra to kanter. Ifølge ligningskommisjonen i Arendal sto han i 1874 som en av de største rederne i Arendal, med en formue på 211 736 kroner, det meste i skip. Men Benham så hvordan fraktene stupte fra slutten av 1874, og deretter solgte han seg ut og forlot Arendal. Med Benham forsvant en kilde til rede kapital for skipsfarten i Arendal.

³²⁰ Worm-Müller (1950): 351.

³²¹ Worm-Müller (1950): 351.

En større nisje for kapitalomsetting ble dermed åpnet, noe som kan ha gitt et ekstra puff til Geelmuyden, Heftye og Herlofson for å opprette en privatbank i Arendal. Investorene burde kanskje likevel ha undersøkt nærmere hva som var årsaken til at en av Arendals største skipsredere og megler forlot byen. Utbytte fra investert kapital svingte en del i denne perioden, fordi fraktratene var ustabile.³²²

Benham så kanskje også at det var teknologiendringer på gang i den internasjonale skipsfarten. Allerede i 1878 passerte Storbritannias damptonnasje dets seilskuteflåte. Allerede i 1883 var dampskipstonnasjen i Storbritannia større enn den norske seilskutetonnasjen.³²³ I mai 1879 kom Norges Handels- og Sjøfartstidende med en inntrengende advarsel mot å fortsette ekspansjonen med seilskipene. Samme høst inntraff imidlertid en høykonjunktur, og ingen tok advarselen på alvor: Den prellet av på rederne i Arendal, som fortsatte i god gammel stil med seilskipene. De ville ha seg frabedt å bli belært om seilskutenes fremtid, i hvert fall på lange farvann, og mente nok som rederen Tollef Omholt i Arendal at «så lenge granen gror og vinden blåser ville det bli anvendelse for seilskutene».³²⁴ Rederne tjente store penger og så ikke farene som lå frem i tid.

Den organiserte handelsstandens betydning

Det var naturlig at pengesterke interesser i Christiania fulgte utviklingen i Arendalsområdet nøye. De ønsket å få sin andel av de store inntektene. Handelsstanden i Arendal hadde også kontakt med tilsvarende miljø i Christiania. I forbindelse med krisen i 1857 fikk handelsstanden i Arendal en melding fra Hamburg som meddelte at det ikke var mulig å åpne kreditt. Flere handelshus i Hamburg hadde stanset sin virksomhet. Et alternativ var å ha rede penger. Men selv om Arendals Sparebank hadde rikelig med innskudd, var neppe kontantbeholdningen stor. Dermed ville handelsstanden på sikt komme i vanskeligheter.

Handelsstanden i Christiania tok kontakt med handelsstanden i Arendal for å invitere til et møte i hovedstaden, for å få til en ordning mot Hamburg. I tillegg etablerte handelsstanden i Arendal en midlertidig Kreditt- og garantiforening som umiddelbart fikk tegnet garantier for nærmere 90 000 spesidaler, og noen dager senere hadde den økt til 150 000 spesidaler. Den 16. desember 1857 ble det holdt et møte mellom handelsstanden fra 13 kjøpsteder i Norge, inklusive handlende fra Tromsø og Hammerfest. Her ble det enighet om å invi-

322 Torstveit (1986): 122. Utbytte i 1876 var 13,5%, 2,6% i 1877, 9,1% i 1878, 9,0% i 1979 og 13,2% i 1880. Torstveits beregninger er før utgifter til renter og avdrag på lån er tatt med.

323 Haugland (2020): 284.

324 Dannevig (1968): 61.

tere Den norske Creditbank til å spille en mellomrolle, og banken løste oppgaven godt sammen med Norges Bank og større bankierhus i Christiania, som Andresen og Heftye.³²⁵

Dette viser at det var en viss kontakt på tvers av byene, særlig i økonomiske krisetider. Det viser også at handelsstanden i de større byene tok ansvar og samlet kreftene sine for å finne løsninger ut av krisene. Bankierhusene Heftye og Andresen ivaretok samtidig sine interesser langs kysten av Vestfold og Agder. Det er derfor grunn til å stille spørsmål ved om det ikke i historiefortellingen om bankvesenet i Norge er lagt for liten vekt på den sentrale rollen den organiserte handelsstanden spilte i mange av de større byene. Den organiserte handelsstanden i Christiania etablerte den første privatbanken, Kreditkassen, i 1848, og det var den organiserte handelsstanden i Arendal som trådte frem og spilte en sentral rolle ved opprettelsen av Arendals Privatbank.

Partrederi i Arendal – finansiering av skip og mannskap

Worm-Müller skriver at det å eie en part i et skip ble en pengeanbringelse. De gode mulighetene for store utbytter fristet mange til å sette sparepengene sine i skipsparter. Det ble ansett som vel så trygt, og langt mer lønnsomt, enn å sette pengene i Arendals Sparebank.³²⁶ Det finansielle grunnlaget for byggingen av skip var det bankierne og handelshusene som bar, mens bønder og skogeiere leverte materialene til byggingen av de mange trebåtene på Agderkysten.

Det var ikke alle områder innenfor næringslivet som beveget seg i samme takt mot mer pengehushold. For skipsfartsnæringen i Agder spilte den personlige kreditten stor rolle.

Partrederiet har røtter tilbake til tidlig middelalder, hvor skipperen eide skuten sammen med en eller flere formenn.³²⁷ En skipsbygger, en skipper, lokale handelsmenn og bønder gikk gjerne sammen om eierskapet til et skip.³²⁸ Underleverandører til skipet kunne også få en eller flere parter. Ofte sto lokale handelsmenn som hovedansvarlige; de hadde en grunnkapital å skyte inn. I 1874 eide handelsborgere i Arendal 52 prosent av byens skipskapital. Kapteinene var den største eiergruppen og utgjorde 27,5 prosent av eierne, og kapteinene eide 13,7 prosent av skipskapitalen.³²⁹ Partrederiet i Arendal var annerledes sammensatt i de tilfeller hvor seilskutene ble kjøpt. Arendalsredere fortsatte

³²⁵ Schrøder (1923): 492–496.

³²⁶ Worm-Müller (1950): 358.

³²⁷ Worm-Müller (1950): 356.

³²⁸ Collett og Andersen; (1989): 21.

³²⁹ Torstveit (1986): 86.

å bestille skuter fra Grimstadorrådet i 1870-årene for leveranse i 1880-årene.³³⁰

Det var altså utelukket å kunne få lån i skipsparter. Det var ikke mulig å kunne pantsette skipet, fordi det ville gripe inn i den enkelte partreders selvstendige disposisjonsrett over sin part; dette var et særlig kjennetegn ved partrederiet.³³¹

De finansielle transaksjonene ble gjennomført med bruk av vekslere og vekselobligasjoner etter gammelt mønster. I mindre grad ble det benyttet rede penger eller kontant betaling. Partrederiet reduserte behovet for kontanter ved at innsatsfaktorer som trevirke, utstyr og verftarbeidet ble utlignet som part i det ferdigbygde skipet. Parterne fikk i neste omgang utbetalt utbytte i forhold til sin eierandel. Hvert partseid skip var i realiteten et rederi for seg.

Seniorforsker og redaktør av *Aust–Agder Arv ved Aust–Agder kulturhistoriske senter*, Anne Tone Aanby, skrev i 2012 en bok om skipsbygging i området, *Skipsbyggenes tid*. Hun mener at skipsbyggingen dannet grunnlaget for gullalderen for skipsfarten i Agder-området.³³² Drivkreftene var de samme som for utviklingen av pengehusholdet: Internasjonale forhold som liberalisering, industrialisering og økende verdenshandel. Om lag 70 prosent av den norske tonnasje kom til å gå i trampfart.³³³ Under Krimkrigen (1853–1856) økte etterspørselen etter tonnasje.

Aanby skriver at amtmannen for Nedenes, som satt i Arendal,³³⁴ i 1866 laget en melding om skipsbyggingen i distriktet. Han var godt fornøyd. Størstedelen av nye skip ble bygget i området, og etterspørselen av skip var stigende. Han skrev også at fortjenesten var god, og amtmannen merket seg at virksomheten skapte minst 1100 arbeidsplasser.³³⁵

Sjøfolkene og arbeiderne ved båtbyggeriene ble påtvunget et system med anvisninger, hvor avhengigheten til eierne ble stor. I femårsberetningen 1861–1866 uttrykte amtmannen i Nedenes selv en bekymring for hva som ville skje med arbeidsfolkene, dersom det ble nedgangstider i skipsbyggingen.³³⁶ Det

330 Aanby (2012): 156.

331 Worm-Müller (1950): 349.

332 Aanby (2012): 124–125.

333 Trampfart er et uttrykk som brukes om fart hvor skip er bortfraktet for én reise omgangen.

334 Amtmann for Nedenes 1860–1863: Henrik Laurentius Helliessen, senere finansminister fra 22. juni 1863 og til 13. oktober 1883 (med flere små avbrudd)

Amtmann for Nedenes 1863–1868: Niels Rogstad

Amtmann for Nedenes 1868–1895: Niels Cornelius Bonnevie.

335 Aanby (2012): 31.

336 Aanby (2012): 135.

skulle vise seg at det var all grunn til bekymring. Allerede i tiden etter 1875 ble nybygging av skip kraftig redusert.³³⁷

Verftsarbeiderne fikk i stedet for lønn utdelt «sedler» (anvisninger). Disse kunne benyttes ved handel i et handelshus, som kanskje tilhørte skipsbyggeren. På handelshuset fikk de tildelt dels varer, dels kontanter. Systemet hadde utviklet seg fra slutten av 1700-tallet og vedvarte i hele storhetsperioden for Arendalsområdet, fra tidlig i 1830-årene og inntil krakket i Arendals Privatbank i 1886.³³⁸

På tilsvarende måte fantes et system for sjøfolkene. De fikk også anvist «en seddel» hos en partseiende handelsborger/reder. Ordningen med at deler av hyren ble utlevert som varer, holdt seg til ut i 1890-årene. Handelsborgeren bestemte selv pris og kvalitet på de varene verftsarbeiderne og sjøfolkene måtte motta, noe som ga økt fortjeneste for handelsborgeren. Gjennom dette klanderverdige systemet kunne arbeiderne og sjøfolkene også få brennevin, slik at avhengigheten til arbeidsgiveren ble enda større. Det var ikke uten grunn at arbeiderforeningen «Samhold», som ble dannet 29. oktober 1886, hadde sitt utgangspunkt i avholdsbevegelsen i området. Tvangsutbetaling av alkohol var en av de første sakene Samhold tok opp.³³⁹ De dårlige arbeidsforholdene i Nedenes er omtalt også i Grimstad bys historie. Lønningene ble bare delvis betalt i kontanter. Kjøpmennene forskutterte byggmesterne inntil skip ble solgt og det kunne foretas et oppgjør.³⁴⁰

Partrederiet virket godt når økonomien var i vekst, men det var et farlig system i økonomiske nedgangstider. Systemet kunne også utnyttes til vekselrytteri; vekselutstedelse og diskontering som ikke hvilte på virkelig avsluttende forretninger. I stedet gikk det ut på å reise penger til dekning av forfalt gjeld og til personlig forbruk.³⁴¹ Eierstrukturen på båtene var, som vi har hørt, etter hvert basert på at et fåtall personer disponerte storparten av skipskapitalen. Disse satt også med de mest verdifulle partene. Eierne garanterte også vekslere for hverandre, noe som økte risikoen.

Dette er et viktig bakteppe for å forstå hvordan Arendals Privatbank utviklet sin bankdrift. Svakheter ved partrederiet i nedgangstider satte banken i en utsatt posisjon.

337 Torstveit (1986): 25.

338 Aanby (2012): 137.

339 Torsveit (2012): 163.

340 Knutson (1927): 543–544 (avsnitt om arbeidstid og arbeidslønn).

341 Store Norske Leksikon om vekselrytteri.

Arendals Privatbank opprettes

Under krisen i 1857 var det handelsstanden i Arendal som måtte finne løsninger. Allerede i oktober dette året var det flere av byens ledende politikere og personer fra næringslivet som ønsket å etablere en privatbank.³⁴² Byens avis, Den vestlandske Tidende, benyttet anledningen til å kritisere Arendals Sparebank. Avisen ble av mange oppfattet som et talerør for rederstanden, som hadde sterk interesse i å opprette en privatbank. Ulempene ved systemet man ønsket å endre, ble skarpt beskrevet i en redaksjonell notis fra 14. oktober 1857:³⁴³

Da mangelen paa en Disconteringsindretning eller Kreditanstalt i en særdeles Grad føles her i Byen, og der ikke kan være mere end een Mening om at faa en således Indretning både vilde være lønnende for dens Actionærer og i betydelig Grad lette Handel og Omsætning, tager man sig herigjennem at opfordre efterstaaende Herrer, som man i alphabetisk Orden har tillatt sig at nævne, til at sætte sig i Spidsen for Actietegning til en Bank.

Redaktøren oppfordret så ni navngitte personer til å sette seg i spissen for aksjetegningen. Avisen mente at det burde være rom for en bank som kunne tjene handel og næringsliv bedre enn det byens to sparebanker gjorde. Det var antakelig Arendal Sparebanks manglende tilbud om å diskontere fremmed valuta, samt åpningstidene for banken, som var årsak til denne kritikken.

Grimstad Sparebank hadde lenge vært mer imøtekommende overfor næringslivet enn Arendals Sparebank. Den vestlandske Tidende dro i gang en debatt om økt konkurranse i anvendelsen av kapitalen i Arendal, men påpekte samtidig at sparebankene ikke kom til å bli utfordret. På den ene siden ønsket avisen å styrke vilkårene for handel og omsetning. På den andre siden omtalte avisen ofte varmt de bestående økonomiske forhold, inntil så sent som i juli 1886. Da sto Arendal på terskelen til et konkursras.

I 1874 hadde Arendal altså to sparebanker. Arendals Sparebank var den største, med en forvaltningskapital på 753 393 spesidaler per 31. desember 1873. Arendals Sparebank hadde en god økonomisk vekst i hele storhetstiden for seilskutene. Store deler av rederinæringen benyttet likevel ikke banken. Den tilbød ikke, slik som Grimstad Sparebank, diskontering av utenlandsk valuta før etter 1. januar 1875. Rederinæringen benyttet derfor både nasjonale og internasjonale bankierer for slike transaksjoner. De kommunale myndigheter var til-

342 Schröder (1923): 492.

343 Vevstad (1989): 6.

freds med bankdriften, og kommunen fikk store pengegaver for gjennomføring av kommunale oppgaver.

Arendals Haandværkeres Laaneindretning ble opprettet i 1857. Denne banken spilte en mindre rolle, men hadde tross alt en forvaltningskapital på 393 816 spesidaler per 31. desember 1873.³⁴⁴

Byens ordfører i 1857, Morten Smith Dedekam, var en av de som sto i spissen for en aksjeinnbydelse for en privat bank. Han førte en meget forsiktig økonomisk politikk for kommunen, og kommunen ble holdt gjeldfri – ikke minst takket være store pengegaver fra Arendals Sparebank. Han hadde tidligere vært medstifter til Arendals Sparebank og også vært formann i banken.

Oppfordringen om aksjetegning til en privatbank ble ikke fulgt opp.³⁴⁵ Krisen i 1857 gikk raskt over, og Arendal endret ikke på den økonomiske strukturen. Seilskip bygget av tre hang nøye sammen med stedlig skogsdrift, skipsbygging og reparasjonsvirksomhet. Rederiene hadde store økonomiske interesser i disse næringsgrenene og omvendt. Dermed bandt man seg til masten og var skeptisk til å foreta endringer. Den norske Creditbank hadde gitt god hjelp under krisen, og utsiktene for høy inntjening var gode. Når skipsfarten oppnådde så store inntekter, var det neppe et gunstig tidspunkt for å foreta omstillinger. Overgangen til enerederi gikk langsomt i Arendal.

Arendals Sparebank sto meget sterkt i opinionen på tross av kritikken fra næringslivet. De fleste skipsredere og kjøpmenn kom seg gjennom den økonomiske krisen i 1857. Lysten til å etablere en privatbank var ikke til stede. Næringslivet fortsatte å benytte seg av Arendals Sparebank og bankierer både i Norge og i utlandet.

Mot slutten av 1850-årene gjennomførte de sentrale myndigheter renteendringer som skulle virke positivt for sparebankene, i konkurransen med bankierne. Slik bankhistoriker Nicolai Rygg så det, drev bankierne med ren ågeraktivitet.³⁴⁶ Rentefoten til sparebankene ble hevet til 6 prosent, jf. lov av 28. september 1857. Ved lov av 12. oktober 1857 ble vekselrenten samtidig satt fri.³⁴⁷

Arendals Sparebank tjente gode penger på disse endringene. Den rentebærende kapitalen økte fra vel 1,0 million kroner i 1858 til om lag 2,5 millioner kroner i 1870. Andelen av bankens kapital som ble lånt ut i form av vekselobli-

344 Smith (1923): 560.

345 Klem (1923): 722–724. Dette er også omtalt på nettsiden til Arendal 2023 By- og regionshistorie. <http://www.arendal2023.no/Arendals-forste-ordforer.html>.

346 Rygg, bind II (1954): 29.

347 Rygg, bind II (1954): 30.

gasjoner, var tett opp mot 100 prosent i 1840 og i mange år etterpå.³⁴⁸ Som nevnt ble det ikke gitt pantelån til skipsbygging, og interessen for pantelån ellers i Arendalsområdet synes å ha vært liten.

Da Den norske Creditbank ble opprettet i 1857, var det bare innbyggere i Christiania og Bergen som kjøpte flere aksjer enn innbyggere fra Arendal. Byens næringsliv håpet på at den nye kredittbanken skulle etablere en filial, men en slik ble først opprettet i 1903. Arendalsborgerne måtte i mange år nøye seg med at Arendals Sparebank var kommisjonær for Den norske Creditbank. Mange redere og kjøpmenn tok likevel i bruk Den norske Creditbank fra første stund.

Det gikk drøyt 10 år før spørsmålet om utviklingen av bankvesenet på nytt kom opp i Arendal. Den 16. juni 1868 ble Arendals Handelsstands Forening opprettet. Utviklingen av bankvesenet var en av de sentrale sakene som kom på foreningens dagsorden. Allerede i 1869 ble det satt ned en komite for å se nærmere på bankspørsmålet. Joseph Hammer var en av initiativtakerne til foreningen; han var også dens første leder.³⁴⁹ Hammer ble senere utpekt til suppleant (vara) i Arendals Privatbanks styre. Handelsstandens forening fikk raskt mange medlemmer, og en av disse var den senere banksjefen i Arendals Privatbank, Axel Herlofson.

Det kom ikke umiddelbart noe ut av foreningens arbeid, men interessen for å få etablert en privat bank i Arendal økte gradvis. Næringslivet i byen var inntil begynnelsen av 1870-årene basert på et relativt sunt grunnlag, hvor byens seilskipsflåte var den store verdifaktoren. Det var den ekspansive utviklingen i Arendals næringsliv som fulgte i kjølvannet av de ekstremt gode årene for skipsfarten 1871–1874, som til slutt drev frem etableringen av banken.

Den vestlandske Tidende tok saken opp på ny i en redaksjonell notis den 15. februar 1872.³⁵⁰ Kritikken ble nok en gang rettet mot Arendals Sparebank. Banken burde legge om til mer forretningsmessige prinsipper ved å ta mer hensyn til diskontering, og ellers gjennomføre alle former for pengeforretninger, også rettet mot utlandet. Provisjon som gikk til banker og bankierer i Christiania, burde videre komme en lokal bank til gode. Arendals Sparebank hadde begrensninger i sitt tilbud av banktjenester, og bare en privat bank i byen ville kunne ta imot større overskudd fra næringslivet og forsyne de næringsdrivende med de lån de trengte for fortsatt vekst. På tross av kritikken forsikret avisen

348 Sakfører J.Sverdrup, kjøpmann N. Espeland, redaktør J. Svendsen og bankbokholder Ole Olsen (1887): *Indberetning til Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo*: 26–27.

349 Dannevig (1968): 129.

350 Vevstad (1989): 8.

også denne gang at Arendals Sparebank ikke kom til å bli skadelidende. En ny privat bank skulle tilby de tjenester som Arendals Sparebank ikke kunne tilby.

Arendals Handelsstands Forening tok saken opp på nytt. I april 1872 ble medlemmene invitert til å drøfte behovet for en privatbank i byen. Det var ikke lett å få aktivisert forsamlingen, men konsul Fritz Smith, Tvedestrands ledende reder og trelasthandler, talte varmt for opprettelsen av en ny privat bank. Møtet besluttet å opprette en tremannskomite bestående av A.D. Geelmuyden, Fritz Smith og H. Kløcker. Geelmuyden hadde allerede en tid jobbet med en plan for å opprette en bank i byen. Den 27. mai 1872 sendte komiteen ut en innbydelse til aksjetegning. Den lokale interessen var heller ikke denne gangen stor nok til å få etablert en bank; det var ikke tilstrekkelig gründerstemning i byen for en ny bank.

Nok en gang argumenterte Den vestlandske Tidende for at en privatbank ikke ville bli en konkurrent til Arendals Sparebank. Omsetting av fremmed valuta skulle være en viktig oppgave for den nye banken, idet tanken var at det lokale næringslivet skulle benytte denne i stedet for privatbankene i Christiania, eller bankierer lokalt og i Christiania.³⁵¹

For å møte konkurransen foretok Arendals Sparebank 1. mai 1872 en endring slik at banken heretter skulle være åpen daglig. Christiania Bank og Kreditkasse kunngjorde samtidig at kommisjonæren i Arendal nå fikk anledning til å utstede veksler både på inn- og utland. Det gamle finansielle systemet i Arendal fikk på denne måten leve videre enda et par år.

Den 31. oktober 1874 ble byen imidlertid overrasket over nok en kunngjøring om opprettelse av en privatbank. Det nye initiativet kom fra Anders Dede-kam Geelmuyden, Thomas Heftye og Axel Herlofson. Den nye banken skulle hete Arendals Privatbank og ville tre i virksomhet 1. januar 1875. Det ble annonsert at direksjonen ville bestå av de samme personene som hadde fremmet initiativet.

Nyheten fikk umiddelbart stor oppmerksomhet. Nystiftelsen møtte imidlertid motstand fra den eldre generasjonen i Arendal, som av forskjellige årsaker hadde stilt seg avvisende og nærmest var fiendtlig innstilt overfor opprettelsen av en slik bank. Allerede 5. november 1874 hadde dette kommet til uttrykk gjennom innlegg i Den vestlandske Tidende, der det ble advart mot å tegne aksjer i banken. To dager senere kom et nytt innlegg i samme avis hvor innsenderen hadde fått vite at Arendal Sparebank skulle ha overtatt agenturet for Den norske Creditbank.³⁵²

351 Vevstad: (1989): 9.

352 Scheel (1923): 560–561.

Da nyheten om opprettelse av en privatbank ble kjent i Christiania, kom Morgenbladet 17. november 1874 med et redaksjonelt angrep på opprettelsen. Angrepene gikk dels ut på at det ikke var behov for en privatbank. Dessuten hevdet avisen at de tre initiativtakerne gjennom planen hadde sikret seg stillingen som bankens uavsettelige direktører. I tillegg ble det argumentert med at organiseringen av banken med tre eiere og bankens plan var gjort på tilsvarende måte som utenlandske spekulasjonsobjekter.³⁵³

Dette angrepet ble imøtegått av Thomas Heftye. Han fremhevet at banken den første tiden ville bli drevet av de tre stifterne, men utelukket ikke muligheten for å åpne opp for en aksjeutvidelse på et senere tidspunkt. Han gikk så langt som til å hevde at diskusjonen om bankens eierskap var allmenheten uvedkommende.³⁵⁴

Overraskende nok endret Heftye sitt standpunkt, og allerede 9. desember 1874 ble det kunngjort et tilbud om offentlig aksjetegning i Arendals Privatbank. Det var stor interesse for aksjetegningen, og aksjene ble umiddelbart solgt. Det var handelsborgere i Arendal som kjøpte de fleste bankaksjene som ble lagt ut for salg.

I en annonse om salg av aksjer 18. desember 1874, står det: «Vi fremlegger herved Bankens av os fastsatte Statuter.»³⁵⁵ Opprettelsen av banken er også omtalt i Arendals Privatbanks konkursbo. Her fremgår det at Arendals magistrat hadde mottatt følgende søknad: «Vi tillade os herved i henhold til lov av 3die Juni 1874 at anmelde til indførelse i firmaregisteret for Arendals By «Arendals Privatbank» der har sit hovedsæde i Arendal og for tiden ingen forretningsafdelinger. Et eksemplar af bankens statuter vedlægges».³⁵⁶ Så langt var altså alt korrekt med hensyn til opprettelsen av banken.

Morgenbladet hadde også tatt opp spørsmålet om konkurranseforholdet mellom Arendals Sparebank og Arendals Privatbank. Avisen hevdet at med Arendals Sparebanks annonsering om å utvide sin virksomhet til å omfatte forretninger med utenlandsk valuta, var det fare for at banken ville miste de rettigheter og fordeler den hadde som en autorisert sparebank. Avisen trodde åpenbart at Arendals Sparebank ikke hadde rett til å gjennomføre slike forretninger, men regelverket for sparebankene hindret altså ikke dette. Morgenbladet mente videre at Arendals Sparebanks utvidede tilbud, innenfor mer hasardiøse bankmessige områder, ikke kunne forklares på annen måte enn at man ville kaste banken ut i en vill konkurranse med Arendals Privatbank. Den vestlandske

353 Ramm og Nicolaysen (1888): 2.

354 Aftenposten, 20. november 1874.

355 Del av annonse i Den vestlandske Tidende av 17. desember 1874, undertegnet av stifterne 9. desember.

356 Johnny Ramm og Fridtjof Nicolaysen, Arendals Privatbanks konkursbok (1888): 12.

Tidende imøtegikk dette og mente at Arendals Sparebank var fullt ut beredt til å ta på seg disse oppgavene.

Det var handelsnæringen i sin alminnelighet, og særlig de yngre forretningsmennene, som støttet opprettelsen av Arendals Privatbank.³⁵⁷ Før aksjesalget hadde de tre gründerne utarbeidet vedtekter for bankens virksomhet så vel som for dens forretningsdrift. Vedtektene ble ikke bekjentgjort da de lanserte etableringen av banken.

Etter lov av 3. juni 1874 Om firmaattest skulle banken anmelde sin virksomhet. I § 6 het det at dersom anmeldelsen ikke ble gjort før den anmeldelsespliktige startet sin virksomhet, eller denne ikke tilfredstilte lovens krav, ville de skyldige straffes med bøter.

I og med at stifterne i annonseringen av banken opplyste at de først skulle åpne 1. januar 1875, hadde gründerne følgelig god tid til å få statuttene godkjent av myndighetene. I § 3 i loven het det at anmeldelsen skulle være skriftlig og at den skulle gjøres til offentlig myndighet på det sted hvor virksomhetens forretningskontor ville bli åpnet. Forretningskontor i kjøpstad og ladested skulle leveres til magistraten, og på landet til fogden. Det ble i § 4, punkt c, stilt krav om at et uansvarlig selskap skulle vedlegge et eksemplar av selskapets statutter. Lovens § 11 slo fast at den skulle tre i kraft 1. januar 1875, altså samtidig med at banken i Arendal åpnet sin virksomhet.³⁵⁸

Oppsummert kan vi konstatere at Arendals Privatbank ble stiftet under en høykonjunktur. Opprettelsen møtte sterk og mektig motstand. Fra første stund fikk ikke banken den tilslutningen blant byens mest formuende forretningsfolk som var nødvendig for å kunne utvikle banken videre. I dette lå kanskje også spiren til bankens senere tragiske skjebne. Morgenbladet hadde nok derimot på sin side en begrunnet skepsis og et klart syn på de fremtidige konsekvenser.³⁵⁹

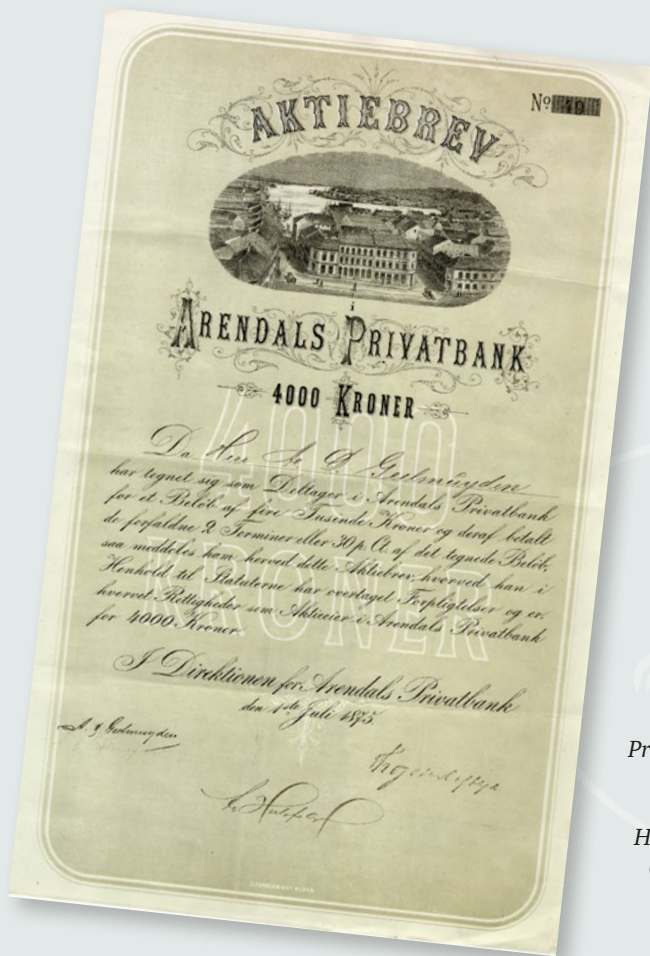
Gründerne bak opprettelsen av Arendals Privatbank

La oss introdusere de tre gründerne som endelig klarte å etablere en privat bank i Arendal. De var alle tre bankierer, alle hadde skogeiendommer, og de var medlemmer av Den norske Turistforening. Forretningsmennene var heller ikke ukjent med skipsfart, skipsbygging eller sjøforsikring.

³⁵⁷ Dannevig (1968): 52 og 129.

³⁵⁸ Oth Prp. Nr. 10 (1874): 7–8.

³⁵⁹ Smith (1923): 561.

Aksjebrev fra Arendals Privatbank datert 1. juli 1875. Aksjebrevet er utstedt til Geelmuyden, og signert av Herlofson, Hefstye og Geelmuyden selv. Tilhører Aust-Agder museum, KUBEN

Axel Herlofson

Axel Herlofson var sønn av Nicolai Benjamin Herlofson. Bestefaren Peter hadde vært stortingsrepresentant og konsul, og bestefar Herlofson hadde deltatt i opprettelsen av Arendals Sparebank i 1825. Allerede som 25-åring i 1870 kjøpte Axel Herlofson part i sitt første skip, seilskuten Dag. Han hadde i årene 1859–1869 vært ansatt i Arendals Skibsassuranceforening under ledelse av Johan Lange Hanssen. Axel Herlofson sluttet der i 1869 og startet deretter egen forretning som dispassjør. Han ble også kommisjonær for bankierer i Christiania. På begynnelsen av 1870-årene begynte han som reder.³⁶⁰ Axel Herlofson ble ansett

360 Blichfeldt (1887): 70.

for å være et økonomisk stjerneskudd og hadde tjent gode penger på skipsfartsboomen etter 1869.³⁶¹

Ifølge ligningskommisjonen for Arendal hadde ikke Axel Herlofson formue i 1869. I 1873 var han lignet med en formue på 34 031 spesidaler, med skipsparter i 13 skip som beløp seg til 23 625 spesidaler. Ifølge ligningskommisjonen var Axel Herlofson dette året nummer 20 i rekken av de 140 personene som eide skipsparter/skip i Arendal. Herlofsons bankiervirksomhet ble sannsynligvis ansett som et stort pluss i Heftyes vurdering av den unge mannen. At Herlofson var medlem av Den norske Turistforening viser flere felles interesser med Heftye og Geelmuyden.

Riktig familietilhørighet og personlig sjarm var en viktig del av hans innsatsskapital. Axel Herlofson var på hils og nikk med folk flest, imponerte med sin flotte livsstil og senere med sin luksuriøse privatbolig. Økonomisk var han likevel ikke i nærheten av de to andre initiativtakerne.

Med stor sannsynlighet var det den unge og svært driftige lokale reder og bedriftseier Axel Herlofson som var initiativtakeren til opprettelsen av Arendals Privatbank. I følge F. E. Blichfeldts revisjonsberetning om Axel Herlofsons konkursbo, var det under Herlofsons arbeid som kommisjonær for bankierer i Christiania at han kom på tanken om å etablere en bank i Arendal; da besørget han innkjøp av utenlandsk valuta for skipsredermiljøet i Arendal. Blichfeldt skriver at Arendal hadde «florissante tider», en høykonjunktur.³⁶² Herlofson fikk Geelmuyden med på den nye bankplanen, og deretter fikk han stifte bekjentskap med Heftye.

Ovenstående står noe i motstrid til hva Geelmuyden selv skrev i en bekjendtgjørelse i Den Vestlandske Tidende 17. desember 1874. Der påpekte han at det var han selv som hadde fremmet ideen om en privatbank i 1874 – etter samme plan som i 1872. Det er jo ikke unaturlig at Geelmuyden sa seg enig i en bankplan som bygget på hans tidligere forslag. Han ønsket i alle fall en privatbank velkommen.

361 Dispasjør er en beskjeftigelse hvor man utarbeider «dispasje», det vil si oppgjør ved «felleshavari», havari i situasjoner hvor det er tap av både skip og last. Å beregne disse tap og fordele dem på interessepartene er ofte komplisert og krever betydelig kjennskap til erstatningsrett, forsikringsrett og andre juridiske temaer. I Norge måtte en dispasjør inntil 1999 avlegge dispasjøreksamen, den holdes bare om det er oppmeldt nok kandidater, og en kandidat måtte ha minimum juridisk embetseksamen og siden ha tilegnet seg kunnskaper i faget ved selvstudium og eventuelt ved å arbeide hos en dispasjør.

362 Blichfeldt (1887): 70.

*Banksjef Axel Herlofson (1845–1910).
Fotograf er E. Lange, København, udatert.
Tilhører Aust-Agder museum, KUBEN.*

*Portrett av Anders Dedekam Geelmuyden
(1832–1912) tatt i Paris ca. 1890.
Foto tilhører Aust-Agder museum, KUBEN*

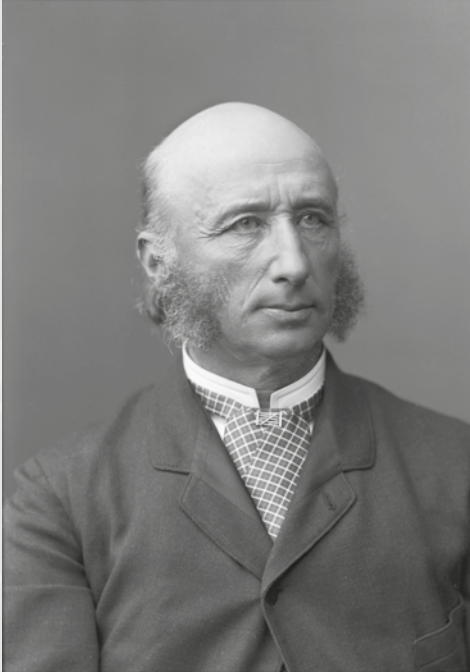
Anders Dedekam Geelmuyden

Anders Dedekam Geelmuyden fikk sin handelsopplæring og utdanning i Frankrike. Han var en rik mann som hadde store interesser innen både skipsparter, sagbruk og skog. I 1874 eide Geelmuyden verdier for om lag 100 000 spesidaler i Nedenes Amt.³⁶³

I 1869 hadde Geelmuyden sammen med Heftye kjøpt 120 000 dekar skogeiendommer av Næs Jernverk.³⁶⁴ De to etablerte et tresliperi ved Nidelven i 1870, men prosjektet gikk dårlig, og de solgte seg ut etter kort tid. Geelmuyden var en tid ordfører i Arendal, og han hadde vært gift med den rike kjøpmannsdatteren Anna Sophie Dedekam.

³⁶³ Ligningskommisjonen for Arendal desember 1873.

³⁶⁴ Aall, Jacob dy. (1995): Historien om Nes Verk. En utrykt fremstilling i privat eie hos familien Aall om Nes Verk.

*Thomas Johannessen Heftye
(1822–1886). Fotografert
Ludwik Szacinski, ca 1885.
Tilhører Oslo museum.*

Thomas Johannessen Heftye

Heftye-familien hadde hatt økonomisk og personlig kontakt med verkseier Jacob Aall siden tidlig på 1800-tallet. Thomas Johannessen Heftye forskutterte skip under bygging og hadde parter i mange skip langs Agderkysten. I 1860–70-årene samarbeidet Heftye tett med Jacob Aall & Søn, som drev Næs Jernverk.

Heftyes interesse for trelast og treforedling ga grunnlag for oppkjøp av deler av Jacob Aall & Sønns skogeiendommer. Firmaet hadde behov for kapital både til fornying av produksjons- og maskinpark og til salgsapparatet. Bankierfirmaet til Heftye ga dessuten store lån til virksomheten.

Heftyes bankierfirma hadde lenge vært tungt inne med kapital i Arendalsområdet. Heftye var en betydelig forretningsmann, og han ønsket å være en aktiv deltaker i den fremvoksende privatbanksektoren. Det var dessuten god

Nettverksbyggeren Hefty anno 1870. Bildet er fra Sarabråten, Heftyes landsted i Østmarka. Mannen med lys flosshatt til venstre er byråsjef i Finansdepartementet, senere ordfører i Arendal, Thorvald Christensen. Foto tilhører Oslo museum.

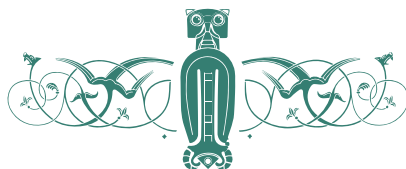
lønnsomhet innen skipsfarten i distriktet. Arendalsrederne tok inn 24 prosent i netto utbytte i 1872, og fikk et rekordår i 1873 med 27 prosent i utbytte.³⁶⁵

Sett fra Heftyes side ville en privatbank kunne gi en lønnsomhet som langt overgikk investeringene hans ellers i området, forutsatt at den tok mer hensyn til diskontering, gjennomførte alle former for pengeforretninger, også rettet mot utlandet, samt at banken overtok provisjon som nå gikk til banker og bankierer i Christiania. I tillegg kunne en slik bank, drevet på få hender, overta ansvaret for deler av Heftyes egne bankieraktiviteter i området.

³⁶⁵ Avkastningen i skipsfartsnæringen i Arendal var meget god. Lønnsomheten i driften av skip i Arendalsområdet var for femårsperioden 1876–1880 i gjennomsnitt 9,5%, og 11% i neste femårsperiode frem til 1885. Det var de mange skipene i beste veritasklasse som i hovedsak sto for den gode inntjeningen som arendalsskipene hadde i hele perioden. Disse skipene var også i mindre grad lånefinansiert. I 1885 sto Axel Herlofson som korresponderende reder for 12 skip. Bare tre av disse var i beste veritasklasse. Alle hans skip var lånefinansiert. Tallene er beregnet av Johs. G. Torstveit.

Theodor Kittelsen: Hjemkomst fra Kalifornias gullminer

KAPITTEL 7

En døråpner til statskassen – hvordan avverge katastrofen?

Arendals Privatbank går konkurs

Pengene fra skipsfarten strømmet inn over Arendal, og denne lille byen på tre-firetusen mennesker var klart den ledende sjøfartsbyen i Norge på midten av 1850-tallet. Arendals rikdom på denne tiden må karakteriseres som legendarisk. Formue og inntekt per innbygger var omkring 1870 langt høyere enn i andre norske byer. Men pengene var svært ujevnt fordelt, og bare noen få familier ble veldig rike. Den store massen av innbyggerne, og særlig i forstedene til Arendal, var fattige.³⁶⁶

Den kortvarige høykonjunkturen innen skipsfarten i begynnelsen av 1870-årene skapte ny ekspansjon i Arendal. Tar man med de omliggende herreder, som omtrent utgjorde Arendals tolldistrikt, var det også god vekst i det øvrige næringslivet. I perioden 1870 til 1875 økte skipstonnasjen i Arendal med 41 prosent, og det var ingen tvil om at skipsfarten var den næringen som bidro mest til den sterke veksten.³⁶⁷ Grunnlaget var ellers lokal kompetanse, tilgang til gode og billige skipsmaterialer, lave arbeidslønninger og strategisk beliggenhet.

Arendalsrederen Tollef Omholt var en av de mest optimistiske. Han mente at skipsfarten på Sørlandet ikke bare angikk byene, men også landdistriktene. Den

³⁶⁶ Try, Hans (1979): 146–151 (Norges Historie, bind 11, Arendals storhetstid).

³⁶⁷ Torstveit (1886): 4.

berørte ikke kun rederne, men like mye skipsbyggere, skogeiere og arbeidsfolk. Omholt fremhevet de sterke bånd mellom partiene til seilskutene. Han gikk så langt som til å hevde at rederne ville få anvendelse for seilskip så lenge vinden blåser og skogen gror.³⁶⁸ Omholt drev selv i trelast- og rederbransjen i Arendal, og var ordfører i byen 1863–1870. Den optimistiske rederen gikk konkurs mot slutten av 1870-årene.

Konjunkturbildet i denne perioden var kompleks. De norske krisene hadde også sin årsak i forholdene i næringsveiene i Norge, noe konjunkturteoretikeren Einar Einarsen pekte på i sin bok fra 1904 *Gode og daarlige tider*. Det skjedde flere konjunktursvingninger på 1870-tallet, og diskontoen nådde en topp i 1877.³⁶⁹ Innen sjøfarten skapte den generelle overgangen fra seil til damp etter hvert problemer for de mindre seilskutene.³⁷⁰ Historisk sett kalte man lenge denne tidsperioden for «den store depresjonen». Men ser man perioden under ett, var kanskje ikke krisen veldig dyp for hele Norge. Den var imidlertid langvarig. Begrepet «den store depresjonen» synes dermed ikke helt dekkende, og perioden kan snarere karakteriseres som en «berg- og dalbanetid».³⁷¹

I Arendalsområdet presset man mest mulig inntekter ut av seilskuteperioden, og omstilling fra seil til damp lot vente på seg. Det førte allikevel til at de hvite skutene gradvis måtte vike plassen for dampskipenes svarte røyk. Arendal fortsatte likevel å bli omtalt med den romantiske klisjéen «de hvite seils by».³⁷² Dette fikk konsekvenser for opparbeiding av egenkapital for finansiering av nye skip. Mange yngre redere begynte å lånefinansiere innkjøp av seilskip. Når fraktmarkedet og fraktratene sank, og realrenten steg, ble det vanskeligere å betjene gjelden. Lønnsnivået på norske skip var på den tiden det laveste i Europa, og det var sammenfallende med lønnsnivået til arbeiderne på skipsbyggeriene.

Renten ble presset oppover i Norge, og diskontoen ble hevet fra 3,5 prosent i 1872 til 7 prosent i oktober 1877. Samtidig falt prisene, og de reelle rentene ble derfor mye høyere.³⁷³ Norge ble rammet hardere enn de fleste andre vestlige land. De tradisjonelle norske eksport- og servicenæringene som trelasthandel,

368 Dannevig, Birger (1973): 109 Omholt hadde en kraftig feide med P.G. Halvorsen fra Bergen i Den Vestlandske Tidende høsten 1880, etter at Omholt gikk konkurs.

369 Einarsen, Einar (1904): 51–54.

370 Wilhelm Keilhau, Den norske pengehistorie (1952): 126–127.

371 Karsten Alnæs, Thomas J. Heftye (2018): 98.

372 Av de hvite seils historie (1935): 22.

373 Hodne og Grytten (2000): 223–236 (en nærmere fordypning av kapittel 15 Depresjon og økonomisk vekst i 1875–1900). Einar Einarsen hadde i 1904 en tilsvarende gjennomgang av konjunktorene i boken *Gode og daarlige tider*, side 53 og 115. Det var bl.a. analyser av Norges Banks regnskaper.

fiskehandel og skipsfart fikk merke konjunkturomslaget. Dette var innledningen til en av de dypeste og mest langvarige økonomiske kriseperiodene i nyere norsk historie.³⁷⁴

I 1877 kom et alvorlig tilbakeslag, og konsekvensene for Nedenes Amt på Sørlandet kom i slutten av denne perioden til å bli mer dramatiske enn andre steder. Landsdelen opplevde den verste krisen under depresjonen, med svikt i tømmerfrakt og svak inntjening fra seilskutene. De rederne som fortsatt hadde god egenkapital, og hadde investert i nye eller nyere seilskip i høyeste Veritas-klasse, kom seg generelt godt gjennom de skiftene konjunktorene, men flere av rederne seilte med underskudd.³⁷⁵

Bank- og rederivirksomheten i Arendal

Da Arendals Privatbank startet sin virksomhet 1. januar 1875, så eierne de økonomiske utsiktene som gode, og hadde store forventninger til bankdriften. Men ledelsen både i Arendals Sparebank og Arendals Privatbank manglet erfaring med å håndtere konjunktursvingninger, og nå kom konjunktursvingningene oftere enn tidligere. Begge bankene hadde en sterk tro på at seilskutetiden ville bestå. Det var ikke behov for å fremme nye forretningsideer med bærekraft inn i fremtiden.

Arendals Sparebank la samtidig om til mer forretningsmessig virksomhet for å møte konkurransen fra Arendals Privatbank.³⁷⁶ Tilgangen på lånemidler ble stor, og det var lett å få lån. Selv om *Den vestlandske Tidende* hadde ment at en ny bank ikke ville skape konkurranse, var det nettopp konkurranse det ble.

Dette var ikke en særegen situasjon for Arendal. Det var en tendens over hele landet til at sparebankene la om til en mer forretningsbasert virksomhet. Det var lett å få kreditt og all omsetning i de fleste bankene var basert på veksler og strøm av papirer som stadig ble fornyet.³⁷⁷ Torkil Halvorsen Aschehoug, jurist, sosialøkonom, statistiker, historiker og politiker holdt et foredrag i Statsøkonomisk forening den 27. januar 1890, og som senere ble referert i Statsøkonomisk Tidsskrift for 1890. Han viste til at etterspørsel etter lån basert på personlig kreditt var mest benyttet i landdistriktene i Norge. Nettoutbyttet til sparebankene ble utelukkende anvendt til allmenntilgittige formål. I byene, derimot, ble lån basert på personlig kreditt stor sett tilbudt av bankierer eller av de private

374 Hagemann, Gro (1997): 17 (Aschehougs norgeshistorie, bind 9).

375 Onestad (2016): 52.

376 Indberetning fra Bestyrelsen i Arendals Sparebanks Konkursbo: side 11–12.

377 Rygg (1954) 176.

bankene.³⁷⁸ Arendal skilte seg også her ut ved at både Arendals Sparebank og Arendals Privatbank ga lån med personlig kreditt til byborgerne i Arendal.

Praksisen var svært tillitsbasert. Mange garanterte for familiemedlemmer og venner uten å kaste et blikk på om lånsøkeren hadde finansiell dekning. Det var særlig Arendals Privatbank som ga slike lån, men også Arendals Sparebank stilte etter 1875 mindre krav til risiko ved bare krav om personlig sikkerhet. Begge bankenes utlånspraksis utnyttet bankenes innskudds- og grunnkapital maksimalt. De utviklet en kapitalforvaltning med høy risiko, og det i en tid da det viste seg at mange av låntakerne drev en håpløs kamp i troen på at distriktets gamle næringsvei, seilskutefarten, skulle kunne opprettholdes.

Arendals Sparebank fortsatte sin mangeårige praksis med å låne ut større deler av forvaltningskapitalen bare basert på personlig sikkerhet.³⁷⁹ Arendals Privatbank ga en yngre reder- og forretningskrets store lån med tvilsom sikkerhet, slik som gjensidige garantierklæringer. Arendals Sparebank var nok noe forsiktigere i så måte, men utviklingen viser at den ikke var forsiktig nok.³⁸⁰

For å kunne gi flere og større lån, hadde Arendals Privatbank behov for å øke innskuddene til banken. Tiltaket som ble gjennomført, var å øke renten på innskudd med 1 prosent i forhold til hva innskytere i sparebanker fikk. Dermed foretok sparebanker fra Flekkefjord til Larvik innskudd i Arendals Privatbank. På denne måten fikk Arendals Privatbank raskt tilgang til kapital som kunne lånes ut, og sparebankene ble bundet fast til banken gjennom sine innskudd.

De to arendalsbankene hadde nærmest blitt som siamesiske tvillinger. Banksjef Herlofson i Arendals Privatbank hadde lykkes godt med sin bankpolitikk, og banksjef Ole Schrøder i Arendals Sparebank så ikke faren ved å ha et større innskudd i Arendals Privatbank. Axel Herlofsons far, Nicolai Benjamin Herlofson, var kasserer i Arendals Sparebank og medlem av denne bankens direksjon inntil 1879. Familien Herlofson var altså sentrale aktører i begge bankene.

Arendals Sparebank hadde hatt jevn vekst i innskuddene fra tidlig på 1840-tallet og hadde i mindre grad merket de negative virkningene av krisene i 1848 og 1857. Banken satt imidlertid hele tiden med et for lavt grunnfond i forhold

378 Aschehoug (1890): 5 (Statsøkonomisk Tidsskrift 1890 vol.4).

379 Aschehoug 1890: Aschehoug benytter gjennomgående begrepet «personlig sikkerhet» i forhold til utlån og at sparebankene ved utgangen av 1884 hadde om lag 75% av deres forvaltningskapital i vekslar og vekselobligasjoner. Han skriver på side 6 at det var ikke forbundet med risiko for en bank å godta «personlig sikkerhet» når beløpene er små. Jo høyere utlån med bare personlig sikkerhet, jo høyere risiko tar banken. Jo større forvaltningskapitalen til banken øker, jo vanskeligere blir også forretningsdriften, og når den vokser til en omfattende størrelse, krever bankdriften spesiell fagdyktighet. Han mente at dette var tilfelle for flere og flere sparebanker.

380 Dannevig (1973): 112.

til risikoen. Midt på 1870-tallet hadde Arendals Sparebank en stor innskytermasse som hadde tillit til banken. Det var neppe noen som tenkte seg muligheten av at en krise skulle oppstå. Banken sto som en bauta i Arendalsområdet, den nøt stor tillit og hadde godt omdømme. Fra 1875 til 1885 steg innskuddene med 69 prosent.³⁸¹ Men bankens omdømme endret seg i perioden 1875–1886, og vesentlig i de siste årene frem mot krakket (se nærmere om dette i kapittel 8). Bankens kunder ute i distriktet opplevde at de kom bakerst i køen for å få lån. Forretningmennene i Arendal ble prioritert. Høsten 1886 skulle det vise seg at denne prioriteringen var katastrofal.

Skipsratene på verdensmarkedet var en variabel faktor, og internasjonalt skjedde det en overgang til bruk av dampskip. Til tross for at datidens dampskip var 3,6 ganger mer effektive enn seilskip, målt ved fraktkapasitet per tidsenhet, ga en ny høykonjunktur mot slutten av 1879 Arendal store inntekter fra seilskutene.³⁸² Arendalsrederne holdt derfor lenge på sine seilskip. Rederne effektiviserte gjennom innsparinger og billigere drift, og samtidig investerte de gradvis i større skip.

Rundt 80 prosent av tonnasjen fra Arendal var av de største typene seilskuter: Fullriggere og barker.³⁸³ Disse seilskipstypene konkurrerte best med dampskipene. Amtmannens femårsberetninger er trykket som konsulatberetninger i tidsrommet 1829–1915. Amtmannen fikk sine opplysninger fra de lokale fogdene, som igjen hadde opplysninger fra lensmennene og kommunene i hele Nedenes amt. Skipsfarten var den største næringsveien og fikk vanligvis bred omtale.³⁸⁴ I 1886 felte amtmannen en knusende dom over de dårligste skipene, og noen skip var så dårlige at Veritas ikke kunne godkjenne dem.

I Arendals gullalder, mellom 1850–1875, hadde rederinæringen i stor grad benyttet egenkapital for å finansiere bygging eller kjøp av nye båter. Nå endret dette seg. Forfattere som Johs. G. Torstveit, Axel Smith og Birger Dannevig har pekt på at særlig de yngre rederne var villige til å ta høyere risiko gjennom å lånefinansiere kjøp av brukte båter i utlandet.³⁸⁵ Disse båtene hadde ofte redusert kvalitet. Gullalderen hadde på sin side også bidratt til et eksklusivt levesett og selskapsliv i Arendal.

381 Indberetning Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo (1887): 7.

382 Historisk statistikk (1978): 371.

383 Torstveit (1886): 19.

384 Onestad (2016): 29.

385 Dannevig (1973), Smith (1923), Torstveit (2012).

Befolkningen her, spesielt de ledende, har saavel tidligere, som i det tidsrum vi her har skildret, været meget eksklusiv og har levet sit eget liv efter sine forhold og tilbøieligheter, kanskje mere her end andetssteds.³⁸⁶

I forbindelse med konkursbehandlingen til Arendals Privatbank ble det vist til en beregning av den samlede norske inntekten for seilskuteflåten i perioden 1882–1886. Den viste en nedgang fra vel 92 millioner kroner i 1882, til om lag 61 millioner kroner i 1886. Bruttofrakten gikk ned med 22 kroner per tonn, fra 67 kroner i 1882 til 45 kroner i 1886.³⁸⁷ Amtmannen i Nedenes hadde også i sin femårsberetning 1881–1885 (side 11) meddelt at det var en stor nedgang i seilskipenes avkastning.³⁸⁸ Ved inngangen til 1880-årene hadde flåten fått synkende kvalitet ut fra Veritasvurderinger, og seilskutene opplevde svekket konkurransevne på verdensmarkedet. De fleste eiere fikk i samme tidsrom en gradvis økende gjeldsforpliktelse. Etter hvert ble også fraktmarkedet mye vanskeligere, og over tid bygget det hele seg opp mot insolvens for mange redere.³⁸⁹

Etter gode økonomiske resultater i 1880–1882, fikk Arendal en kraftig nedgangsperiode i 1884–1886. Nedgangen ble størst for de dårligste skipene som ble ansett som akilleshælen i flåten. Enkelte redere kom seg gjennom perioden med fortjeneste på sine skip; en av dem var den senere direktøren i Arendals Sparebank, Johan Lange Hanssen.

Både i Arendals Privatbank og i Arendals Sparebank ble disposisjonene foretatt av banksjefene. Direktører og representantskap ble ikke involvert, slik de skulle ha vært i henhold til bankenes vedtekter. Dette var en praksis som ikke var uvanlig å møte i norske banker på denne tiden. Axel Smith skriver i jubileumsboken om Arendal by at antallet direksjonsmøter og representantskapsmøter i Arendals Sparebank var avtagende etter 1875. Han så indre administrative årsaker som noe av hovedforklaringen til at begge bankene gikk konkurs i 1886.³⁹⁰

Administrasjonen av Arendals Privatbank

Arendals Privatbank hadde ikke hentet inn bankfaglig kompetanse ved opprettelsen i 1875, men stolte på egne, interne krefter i direksjonen. Blichfeldts revi-

386 Smith (1923): 564.

387 Ramm og Nicolaysen(1888): 39 Ramm og Nicolaysen viser her til utgitte tabeller fra Statistisk Centralbureau «Tabeller vedkommende Norges skipsfart i aaret 1886».

388 Hangland (2020): 284.

389 Dannevig (1973): 112–113.

390 Smith (1923): 594–595.

sjonsrapport gir et inntrykk av at Herlofson var en banksjef som satte til side den øvrige direksjonen, representantskapet og staben, og var lite opptatt av revisjon og kontroll. Herlofson tok risiko på egen hånd. Han lyttet ikke til resten av direksjonen og ønsket ikke at Heftye skulle være en «formynder» for ham.³⁹¹ I tillegg var bedragerisk adferd et vesentlig element i Herlofsons arbeid. Rygg skrev i sin historiebok om Norges Bank fra 1954 at «Den dårlige administrasjonsordning muliggjorde svindlerier av banksjefen, som ledet til påtale og straff». Banksjef Kielland-Torkildsen klaget i sin beretning om driftsresultatet i Skiensfjordens Kreditbank i 1886, at tapene banken hadde lidd nettopp skyldtes at den blant annet ved «bedragerisk adferd» hadde blitt innviklet i en økonomisk misere i Arendal.³⁹²

I statuttene til Arendals Privatbank er det i § 3 nærmere bestemmelser om hvilke bankforretninger som kunne gjennomføres. Her nevnes diskontering, kassekreditt, lån på aksjer, statspapirer, obligasjoner og konnossementer³⁹³, trassering av vekslers både på banken selv og på handelshus, kjøp og salg av innenlandske aksjer og statspapirer, vekslers på utlandet, både innenlandske og utenlandske mynter, og forrentning av innskudd.

De tre stifterne av Arendals Privatbank ga ved åpningen av banken skriftlig til kjenne at regelverket for driften skulle gjennomgås og utvides. De gode intensjonene tapte seg raskt, og gjennomgang og utvidelse av regelverket ble ikke gjennomført. Generalforsamlingen i banken valgte et representantskap på ni personer. Samarbeidspartnerne sørget for at de hadde reelt flertall i dette representantskapet. Flertallet var også slekt og venner av Herlofson og Geelmuyden; spesielt ble familien til Herlofson godt representert. Representantskapet og direksjonen lot seg i tiden som fulgte dupere av Herlofsons falske resultatregnskaper, som ga grunnlag for glimrende utbytte til aksjeeierne. Få norske banker i samtiden hadde tilsvarende «godt» resultatregnskap, men deres regnskaper var neppe fremstilt på falske premisser.

Direktør Axel Herlofson trådte inn også som banksjef uten noe formelt vedtak. Heftye og Geelmuyden la hele bankens forvaltning i hendene til Herlofson. Dette opphevet grenseskillet mellom kontrollerende og utøvende myndighet – en grunnleggende forutsetning for å hindre ulike former for misbruk og

391 Brev fra svigersønnen til Heftye, Fritz Hansen, noen tid etter Heftyes død. Svigersønnen sto meget nær Heftye og han fortalte dette på sitt dødsleie.

392 Østvedt (1951): 28.

393 Det er to hovedtyper konnossementer: *linjekonnossementer*, som utstedes i forbindelse med stykkgodstransport, og *trampkonnossementer*, som utstedes ved hel- eller delbefraktning av skip, og hvor transporten skjer i henhold til et certeparti. Hvor en transport skal utføres i etapper av forskjellige fraktførere, f.eks. av et rederi og et jernbaneselskap, utstedes ofte et *gjennomgangskonnossement* som dekker hele transporten.

korrupsjon. Herlofson var en fremgangsrik forretningsmann som Heftye hadde tillit til, men han var uten bankfaglig bakgrunn. Tilliten var basert på illusjoner.

Det er forunderlig at Heftye ikke gikk inn for å ansette en banksjef utenfor direksjonen. Dette ble gjort i Skiensfjordens Kreditbank, og pussig nok ble altså to av de første banksjefene i den banken ansatt med bakgrunn fra mange arbeidsår i bankierfirmaet til Heftye. Heftyes manglende deltakelse på direksjonsmøtene behøver ikke bety at han overlot svært mye til Herlofson. Her kan det ha vært såkalte private samtaler om driften. Vi kjenner lite til gjennomføringen av styremøtene i Skipsassuransforeningen «Protector» i Christiania, hvor både Heftye og Herlofson var eiere og direktører. I forlengelsen av møtene i Protector hadde Heftye mulighet for å stille spørsmål ved Arendals Privatbanks risikofylte utlånspolitikk.³⁹⁴ Heftye uttalte dessuten ofte i private brev en misnøye med driften av banken, og særlig vekselvirksomheten.³⁹⁵ Heftye hadde næret en slange ved sitt bryst.

Det første direksjonsmøtet for Arendals Privatbank ble gjennomført den 18. mars 1875. Protokollen er undertegnet av Herlofson, Geelmuyden og suppleant Joseph Hammer. I en Høyesterettsdom av 9. mars 1893 ble det opplyst at Hammer ikke sto i noe korrespondanseforhold til Heftye, han mottok ikke noen spesiell fullmakt fra Heftye eller handlet etter Heftyes fullmakt. Han var altså rett og slett et varamedlem til styret, ikke personlig varamedlem for Heftye.³⁹⁶ At Heftye ikke deltok på styremøtene, ga Herlofson store muligheter for svindlerier.

Når direksjonsmøtet ikke utarbeidet et reglement for bankens virksomhet og forretningsorden, ga det banksjef Herlofson en helt dominerende rolle i bankens daglige drift fra første stund. Banken ble forpliktet ved underskrift fra bare én direktør, og ingen av bankens funksjonærer paraferte. Som følge av dette kunne Herlofson benytte bankens endossement på egne og kunders vekslar, og han unnlot dette fra å bli innført i bankens bøker.³⁹⁷

Bankens bokholderi ble ikke gjennomført etter et fastsatt reglement, slik det var vanlig i bankdrift av det omfang som foregikk i Arendals Privatbank. Kasse-regnskapet ble ikke ført på en tilfredsstillende måte. Det ble ikke ført noen forfallsbok over bankens aktive vekslar og andre løpende verdipapirer. Heller ikke

³⁹⁴ Heftye var imidlertid ute av direksjonen for Protector fra 24. februar 1884. I og med at Heftye heller ikke deltok på styremøtene i Arendals Privatbank, må den direkte kommunikasjonen mellom Herlofson og Heftye gradvis ha blitt mindre inn mot konkursen i banken.

³⁹⁵ Blichfeldt (1887): 129.

³⁹⁶ Norsk Retstidende (1893 nr.12): 186–192.

³⁹⁷ Hoffstad (1928): 144.

førte man en risikobok, som skulle være en alfabetisk ordnet fortegnelse over samtlige av bankens kunder og deres samlede ansvar i form av direkte lån, vekselansvar, kausjoner mv. En slik bok ble riktignok ført frem til 1881, men deretter ble den sløyet. Det skulle også føres en kreditivbok³⁹⁸, der bokholderiet skulle føre inn de påtrukne bankers melding om at beløp var utbetalt, eller hvor det var gitt en aksept. Banksjef Herlofson benyttet disse beløpene umiddelbart etter at de var kommet inn, men innføringen av dem i bankens regnskap holdt han tilbake i månedsvis.³⁹⁹ Direksjonens vedtak i 1877 om at banksjefens konto i banken skulle slettes, omgikk Herlofson ved å føre sin gjeld over til en ny konto med det uspesifiserte navnet «Diverse debitorer».⁴⁰⁰

Bankens revisjon og revisors oppgaver var omtalt i statuttens § 11. Revisorene fikk imidlertid ikke utført arbeidet sitt i samsvar med denne paragrafen. Banksjefen sørget for at arbeidet deres hovedsakelig besto av å kontrollere summeringer og lignende. Kontroll med posteringer sto utenfor deres arbeidspålegg. Arendals Privatbank var derfor uten aktiv revisjon. Bankens revisjon ble videre besatt med relativt unge og uerfarne personer som ikke hadde god kompetanse og innsikt i bankvesenets bokholderi. Revisorene fikk store lån uten sikkerhet. Revisjonen arbeidet ikke etter en instruks og så på sin oppgave bare som en tallmessig revisjon. Kontrollrevisjon fra medlemmene i bankens representantskap, slik praksis var i andre banker, ble aldri gjennomført.⁴⁰¹

Herlofson ga lån til medlemmene av direksjonen. Geelmuyden sørget tidlig for store lån til seg selv. Den store gjeldsbyrden ga ham en svak posisjon i forhold til banksjefen. Geelmuyden hadde i de fleste av årene etter 1878 større lån i banken enn hva direksjonen hadde fullmakt til å gi direksjonsmedlemmer. Geelmuyden hadde personlig fordel av at suppleanten Hammer var den i direksjonen som sto svakest. Hammer fylte mest en formell posisjon, og han verken sa eller gjorde noe som de andre direktørene ikke syntes om. Hammer fikk også større lån fra banken. Hans lån var stort sett på nivå med Geelmuydens. Hammers posisjon i forhold til banksjefen ble også svak.

Herlofson ga også store lån til sin nærmeste familie, både til broren Oscar Herlofson og til svogeren Christian T. Boe. Åtte andre medlemmer av enten Herlofsonfamilien eller Boefamilien fikk også omfattende lån. I rettsoppgjøret etter Herlofsons konkurs klaget Oscar Herlofson over at broren Axel hadde tatt opp store lån i hans navn. Hvor stor andel av Axel Herlofsons lån som egentlig

398 En bok med alle fullmaktsbrevene.

399 Hoffstad (1928): 146.

400 Ramm og Nicolaysen (1888): 26.

401 Hoffstad (1928): 147.

var tatt opp i brorens navn, er ikke omtalt i Blichfelds revisjonsrapport, ei heller i Ramm og Nicolaysens revisjonsrapport til skifteretten i Arendals Privatbanks konkursbo. Nicolai Rygg oppsummerte årsakene til konkursen i Norges Banks historie:

Det var de samme usunne kredittforhold som man fant i andre byer. Det var overlatt til banksjefen å bevilge lån og drive virksomheten, og kontrollen fra direksjonens side sviktet. Banken kom til å tjene som et underbruk av banksjefens og medinteresserte menns private forretninger. Den dårlige administrasjonsordning muliggjorde svindlerier av banksjefen, som ledet til påtale og straff. Fortegnelser over debitorer som ble forelagt direksjonen, ble forvansket av banksjefen ved raderinger, så de store debitorene sto oppført med mindre gjeld enn den virkelige. Som i de andre banker på stedet bidro låntagernes håpløse kamp for opprettholdelse av den gamle næringsvei seilskipsfarten til å svekke bankens stilling.⁴⁰²

Arendals Privatbanks administrasjon førte fra 1875 en utlånspolitikk med høy risiko. Sikkerhet ble ikke tilfredsstillende vektlagt. At banksjefen også gjennomførte ulovlige aktiviteter, viser at banken ikke ble drevet på en betryggende måte, og det gikk som det måtte gå, mot konkurs.⁴⁰³ Tilliten til Arendals Privatbank ble de siste årene før konkursen svekket, «men rygterne om at den muligens sto paa svake føtter fandt mindre tiltro i Arendal end utenbys og utenlands, hvor dens transaksjoner av mere betænkelig art hadde vakt oppmerksomhet».⁴⁰⁴

I de siste årene begrenset direksjonens kontroll med bankvirksomheten seg til en løselig gjennomgang av bankens debitorer, som ble utarbeidet av bokholderiet. Denne oversikten ble endret av banksjefen ved at han fra 1. januar 1884 foretok raderinger av utlånene til de største debitorene. De to største var ikke overraskende brødrene Axel og Oscar Herlofson. Banksjef Herlofson sløyfet de to første sifrene av gjelden, og debitorene fremsto dermed med lavere gjeld enn det som var deres virkelige gjeld. Fra januar 1884 skjulte banksjefen sannheten om bankens økonomiske situasjon i månedsoversiktene, for at disse ikke skulle gjøres til gjenstand for kritikk. Heftye var blant dem som ble ført bak lyset.

402 Rygg (1954): 185–186.

403 Smith (1923): 595–596.

404 Smith (1923): 592.

Det er overraskende at bankmannen Heftye heller ikke forsto at statusrapportene var feilaktig satt opp. Heftye skrev mange bøker, men han skrev aldri noe om hendelsene i Arendals Privatbank, verken offentlig eller privat. Det er i Blichfeldts revisjonsrapport det antydes at Heftye ble ført bak lyset gjennom de feilaktige statusrapportene.⁴⁰⁵

Axel Herlofson går konkurs

Det er en sammenheng mellom Axel Herlofsons personlige konkurs og konkurser i Arendals Privatbank. Før vi tar for oss konkurser i Arendals Privatbank, ser vi derfor først nærmere på hva som var grunnlaget for Herlofsons private konkurs. En stor del av de økonomiske transaksjonene som Herlofson gjennomførte privat, fikk sine klare avtrykk i hvordan banken beveget seg mot konkurs.

Axel Herlofson startet sin økonomiske virksomhet i 1869 og opplevde at høykonjunkturen ga ham gode inntekter. Han var utdannet dispasjør⁴⁰⁶ og var kommisjonær i Arendal for noen bankierer fra Christiania.⁴⁰⁷ Herlofson sto i november 1873 med en formue på 136 124 kroner, som var det grunnlaget ligningskommisjonen fastsatte for utligning av skatt for året 1874.⁴⁰⁸ Ifølge ligningskommisjonen var han korresponderende reder for 10 skip og hadde i tillegg part i tre skip. I Blichfeldts gjennomgang av Axel Herlofsons konkursbo vises det til at regnskapsbøker for perioden 1869–1974 samt for 1877 ble tilintetgjort.⁴⁰⁹ Det er derfor ikke mulig å fremlegge eksakte tall for privatøkonomien hans.

For å dekke tap, skrev Axel Herlofson systematisk opp verdiene på sine eiendommer, både fast eiendom og skip. På denne måten kunne han få økt låneopptakene gjennom nye vekslers med høyere beløp. Han var meget nøye med å dekke over og følge opp de finansielle transaksjonene han hadde med avdelingen til Norges Bank i Kristiansand og bankierfirmaet Donner i Hamburg. Det samlede underskuddet akkumulerte seg gradvis over tid, og deretter ble det saldert ut mot en økende vekselmengde i Arendals Privatbank.

Herlofson hadde lagt seg til et stort privat forbruk. Han ble også gradvis spilleavhengig. Johs. G. Torstveit har beregnet at hans private forbruk og spill

⁴⁰⁵ Blichfeldt (1887): 12.

⁴⁰⁶ Sjøloven av 1994 § 462 omhandler sted for oppgjør av felleshavari, dispasjør og dispasje. Når ikke annet er avtalt, foretas felleshavarioppgjøret i rederens hjemland. I Norge skal dispasjører treffe avgjørelse av om vilkårene for felleshavari foreligger, og i tilfelle utferdige felleshavariberegning. Slik avgjørelse og beregning kalles dispasje. Dispasjører oppnevnes av den som Kongen bestemmer.

⁴⁰⁷ Andreas Vevstad, Norges Bank i Arendal 1914–1989 (1989): 10.

⁴⁰⁸ Beløpet er omregnet til kroner. På side 126 er beløpet nevnt i spesidaler (en spesidaler = fire kroner).

⁴⁰⁹ Blichfeldt (1887): 71.

Axel Herlofson flyttet sine kontorlokaler til hjørnegården i Havnegaten-Kirkegaten i 1874. Arendals Privatbank åpnet her i januar 1875. Bildet er tatt ca. 1900. Foto tilhører Aust-Agder museum, KUBEN

utgjorde gjennomsnittlig 60 000 kroner årlig for årene 1879–1886.⁴¹⁰ Dette klarte han å holde godt skjult for sine medeiere. Men våren 1886 var Herlofson ugjenkallelig konkurs. Han maktet ikke å betjene gjelden han hadde, både i og utenfor Arendals Privatbank, uten tilførsel av frisk kapital.

Arendals Privatbanks vei mot konkurs

Da depresjonen inntraff i 1886, kom Herlofson i en desperat situasjon. Seddel-sirkulasjonen var i januar svært lav, og for året under ett måtte man tilbake til 1880 for å finne lavere seddelomløp.⁴¹¹ Axel Herlofson hadde sikret seg innskudd i Arendals Privatbank fra sparebanker langs kyststripen fra Flekkefjord til Larvik, ved at Arendals Privatbank ga litt høyere rente for innskuddene enn andre banker. Men tilgangen på lokal kapital var nå i ferd med å tørke ut.

⁴¹⁰ Blichfeldt (1887): 83, 97.

⁴¹¹ Einarsen (1904): 115.

I mangelen på mulighet for å foreta nye låneopptak i Arendals Privatbank, lot Axel Herlofson den kreative omsetningen av vekslere øke.⁴¹² Vekselstrømmen dekket over de dystre realitetene. Men «vekselrytteriet» fra Arendals Privatbank gikk ikke lenger upåaktet hen. I Blichfeldts revisjonsrapport av 1887 nevnes særlig at Herlofson gjennom mange år hadde hatt en vekselrytterforbindelse med sin bror Didrik. Disse vekslene ble fordelt i mindre summer på forskjellige banker.⁴¹³ Ifølge Blichfeldt fikk Heftye en del av disse vekslene, og han var ikke fornøyd med dem. Det var også misnøye både i Christiania og i Hamburg med Herlofsons vekslere mot engelske firma. Heftye uttalte misnøyen om dette i private brev til Herlofson. Ifølge Blichfeldt hadde også bankierhuset Conrad Hinrich Donner i Hamburg kommet med advarsler. Heftye sendte til slutt et brev av 13. mai 1886 til sin direksjon i Arendals Privatbank om bruken av «vekselrytteri» og om bankens ledelse.⁴¹⁴ Her viste han til vekselbruken mellom banken og broren Didrik Herlofson som eksempel. Heftye anklaget direksjonen med Axel Herlofson i spissen for å bruke vekslere som «Moscus», som parfyme, kan vi lese i Blichfeldts revisjonsrapport. Der siteres Heftye på å ha uttalt at «*Arendals privatbank er et Apothek, hvor Vekselryttere får Moscus*».⁴¹⁵

Axel Herlofson avviste anklagen og forklarte at årsaken til vekselbruken var at broren Didrik holdt på å bygge «et større hus». Forklaringen var blank løgn.⁴¹⁶ Heftyes mistanke er også omtalt i en høyesterettsdom, der boet til Arendals Privatbank hadde fremmet et krav til boet etter Thomas Heftye i 1891.⁴¹⁷

I en Høyesterettsdom av 9. mars 1893 mellom boet til Arendals Privatbank og boet til firma Heftye & Søn kommer det frem at verken Heftye eller Geelmuyden må ha vært ukjent med vekselrytteriet i banken. Høyesterettsdommen viser

412 Virksomheten hadde likhet med det som kalles en *Ponzisvindel*. Måten Ponzisvindelen gjennomføres på, er å lokke investorer med eventyrlig avkastning på investeringer. Dersom en investor ønsker å teste systemet, får han utbetalt sin investering med gevinst, og han blir da et vitne på at systemet fungerer som forespeilet. I realiteten er det nye medlemmers investeringer som finansierer gevinstene til dem som ønsker å ta sin gevinst ut. Medlemmer som opplever å kunne heve gevinst av sine investeringer, kommer gjerne tilbake og investerer mer. I de fleste tilfeller belønnes også medlemmene for å verve nye investorer, som igjen sikrer tilførsel av ny kapital. Herlofson lokket, som vi så, sparebankene og publikum med forhøyet rente.

413 Vekselrytteri bestod i vekslere sendt som verdipapir fra person til person, gjerne frem og tilbake mellom samme personer over tid før innløsning i kontanter. Ifølge Blichfeldt 1887 hadde Axel Herlofson og hans bror Didrik ofte benyttet i denne metoden. Ved tale om forfall eller fornying sendte de telegram: «Bjørnene kommer».

414 Brevet er omtalt i rettsaken i Kristiania Byret mellom boet til Arendals Sparebank og boet til firma Heftye & Søn hvor det heter: Allerede den 13. mai hadde Konsul Heftye skrevet et brev til bankens direksjon hvor han rettet sterke anklager mot den måten banken hadde blitt drevet på. Det er mye som tyder på at brevet det her henvises til også er det samme brevet som Blichfeldt omtaler i sin revisjonsrapport, men her er ikke brevet datert. Det vil derfor være en usikkerhet om det er samme brev.

415 Blichfeldt (1887): 130.

416 Blichfeldt (1887): 129–130.

417 Norsk Retstidende (1893 nr.12):186–192.

til Heftyes brev av 13. mai 1886 til direksjonen og Arendals Privatbank, og det vises også til at Geelmuyden 19. mai 1886 skrev brev til Herlofson etter sitt besøk hos Donner i Hamburg. Geemuyden truet her med at han ville gå ut av banken om direksjonen ikke fikk utført en nøyaktig kontroll.⁴¹⁸

Høyesterettsdommen nevner ikke når Heftye fikk mistanke om at Herlofson drev med vekselrytteri i banken. Det kommer imidlertid frem i dommen at det var et særlig viktig poeng i hvilken grad både Heftye og Geelmuyden hadde kjennskap til om banken var konkurs på et tidligere tidspunkt enn det faktiske tidspunktet for stengningen 28. september 1886.⁴¹⁹ Høyesterettsdommen gir ikke indikasjon på at banken var insolvent på det tidspunktet da Heftye og Geelmuyden skrev sine brev i mai 1886.

Brevet fra Heftye av 13. mai 1886 må ha uroet Axel Herlofson sterkt. Heftye måtte beroliges. På dette tidspunkt hadde Herlofson nemlig en personlig gjeld til Heftye i Skipsassuransforeningen «Protector», der Heftye var deleier sammen med Axel Herlofson. Administrerende direktør for denne skipsassuransforeningen var dispassjør Emil Brønlund.

Brønlund hadde på sin side, gjennom sitt nære samarbeid med Herlofson, interesse av å få ordnet opp i Herlofsons gjeld. Men Herlofson var blakk. Han hadde lite private midler, og banken han styrte manglet kontanter som han kunne låne. Herlofson kunne verken fortsette med omfattende vekselrytteri eller skrive opp verdien på eiendommene sine for å ta opp lån hos andre finansielle kilder. En aksjeutvidelse ble neppe vurdert.

Flere og flere dører ble stengt etter hvert som depresjon og kapitaltørke grep om seg. For å vise Heftye at Arendals Privatbank hadde god økonomi, og at Herlofson selv hadde kontanter til å dekke personlig gjeld, måtte Herlofson sørge for å tilbakebetale gjelden i kontanter.⁴²⁰

En måte banken kunne reddes på, var gjennom nye forsøk på å få kapital inn i banken i form av innskudd. I så måte syntes en løsning å blinke i det fjerne. Herlofsons skip «Circassia» hadde i 1883 seilt til Minititlan i Mexico for å laste mahognitre som skulle til Liverpool. Meksikanske tropper tok imidlertid beslag i skipet, og Herlofson engasjerte både Innenriksdepartementet, statsministeren og Kongen for å få opphevet beslaget. Den senere utenriksministeren i Gunnar

418 Norsk Retstidende (1893 nr.12):186–192.

419 Brevet fra Heftye til Herlofson er omtalt i dommen fra Kristiania byrett av 18. juli 1891 hvor konkursboet til Arendals Privatbank saksøkte det uskiftede boet etter Thomas Heftye og dermed hans kone Marie Heftye. Det er videre omtalt i en Høyesterettsdom av 9. mars 1893 som omhandlet samme sak. I Høyesterettsdommen ble det uskiftede boet etter Thomas Heftye frikjent for kravet fra konkursboet fra Arendals Privatbank.

420 Norsk Retstidende (1893 nr.12):186–192.

*Styreformann i Assuranceforeningen Protector, Emil Brønlund (1830–1904).
Fotograf: Gustav Borgen.
Foto tilhører Åsen Museum og Historielag*

Knudsens regjering, Wilhelm Christohersen, reiste til og med til Mexico for å løse saken, uten å lykkes. Axel Herlofson fikk den gangen et tap på 100 000 kroner. Herlofson kunne nok derfor mene at norske myndigheter burde være positivt innstilt overfor banksjefen i Arendals Privatbank, i situasjonen som nå var oppstått.⁴²¹

Banksjef Herlofson hadde tidligere benyttet Emil Brønlund i sin kontakt med regjeringsapparatet og Kongen. De to hadde kjent hverandre lenge. I begynnelsen av 1850-årene begynte Brønlund å arbeide på kontoret til reder Peter Lorentz Jessen Lund i Arendal. Lund ble senere svigerfar til Herlofson. I 1861 ble Brønlund utnevnt til disspasjør, han gikk ut av firmaet til Lund og etablerte i 1877 egen forretning. Denne drev han en del år, inntil han tidlig på 1880-tallet ble administrerende direktør for Skipsassuransforeningen «Protector», som

⁴²¹ Blichfeldt (1887): 99–100. Denne saken er også omtalt i Den norske Sjøfartshistorie, artikkel av Jacob Worm-Müller.

ble stiftet 29. mai 1876 i Arendal. Herlofson og Heftye sto i spissen for selskapet.⁴²²

Herlofson var informert om at Finansdepartementet hadde satt inn et innskudd på 200 000 kroner i Bergens Privatbank. Finansdepartementets kassedagbok viser at innskuddet ble overført 27. mars 1886. Innskuddet var på ordinert tre måneders oppsigelse med rente på 3,5 prosent. Skiensfjordens Kreditbank hadde også fått et mindre innskudd; dette var på 50 000 kroner til 3 prosent rente og tre måneders oppsigelse, jf. samme kassedagbok. Herlofson kunne også vise til at Arendals Privatbank fra utgangen av 1882 til utgangen av 1885 hadde fått redusert innskuddene på sparebankvilkår⁴²³ med 1 087 359 kroner eller 28 prosent i dette tidsrommet.⁴²⁴

Brannkassens finansforvaltning

I 1886 var det urolige økonomiske tider. Regjeringen Sverdrup ønsket ikke bankuro, og aller minst konkurser. En hjelp fra Norges Bank til lokale banker ville bety at den begynte å spille en annen rolle enn den hadde hatt til nå. Norges Bank var fortsatt en bank blant banker, men ikke en bankenes bank. Norges Bank var altså ikke bankenes likviditetsgarantist.⁴²⁵ Både Norges Bank og andre statsbanker hadde erfaring med å gi næringslivet lån i krisetider, men det var noe nytt å måtte forholde seg til banker som var i krise. Staten kunne bruke Norges Brannkasse (senere benevnt bare Brannkassen) og statskassen som redskaper for å hindre bankkrise. De hadde muligheter til å sette inn innskudd i private banker. Innskuddene ble gitt på inntil tre måneders oppsigelse. Brannkassen hadde allerede siden 1861 satt penger inn i private banker i hovedstadsområdet.

Brannkassen ble opprettet så tidlig som i 1767. Brannkassen ble fra 30. november 1814 plassert i 3. revisjonskontor (Brannforsikringskontoret) i Finansdepartementet. I årene etter 1814 økte arbeidsoppgavene i Brannkassen, og allerede den 11. august 1828 ble Finansdepartementet delt i 2 avdelinger, Finansavdelingen og Avdelingen for det indre. Avdelingene fikk hver sin ekspedisjonssekretær.

Tredjekontor i sistnevnte avdeling var Brannforsikringskontoret.⁴²⁶ Da Finansdepartementet ved kongelig kunngjørelse ble delt, og Departementet for

⁴²² Av de hvite seils historie (1935): 13–14.

⁴²³ Systemet med rentenivå og regler for uttak var de samme som for sparebankene.

⁴²⁴ Ramm & Nicolaysen (1887): 22.

⁴²⁵ Lie, Kobberrød, Thomassen og Rognved (2016): 144.

⁴²⁶ Johnsen (1942): 334–336.

det Indre ble opprettet 16. juni 1845, ble Brannforsikringskontoret overført til det nye departementet.⁴²⁷ Arbeidsdepartementet ble opprettet ved kongelig resolusjon den 30. juli 1885, og da ble Brannforsikringskontoret flyttet dit, fra Indredepartementet, som en egen avdeling i departementet.

Instruks om økonomiforvaltningen til Brannkassen ble vedtatt av Finansdepartementet 18. september 1819. Finansdepartementet traff senere også bestemmelser om innbetaling av kassebeholdning til Norges Bank eller Diskonteringskommisjonen i Christiania, om innsettelse i bank og om kjøp av verdipapirer.⁴²⁸ Dette skjedde rett før opprettelsen av Diskonteringskommisjonen i 1828, og det ga Diskonteringskommisjonen mulighet for en økt utlånsramme. Samtidig kunne Brannkassen gjøre sine midler mer fruktbare ved å oppnå rente på innskudd.

Innføringen av loven om «Den alminnelige Brandforsikrings-Indretning for Bygninger» av 19. august 1845 endret både organisasjon og virksomhet til Brannkassen. Økonomiforvaltningen ble også endret noe, slik at overskuddet fra Brannkassen skulle gjøres «fruktbringende» (gi renteinntekt) med det formål å etablere reservefond for både en kjøpstadavdeling og landavdeling.

Indredepartementet besluttet i 1849 at beholdningen på ca. 110 000 spesidaler skulle overføres til Diskonteringskommisjonen i Christiania for utlån mot vekselobligasjoner. Dette var forbundet med risiko, og i 1857 led Brannkassen et tap på ca. 2 000 spesidaler da Diskonteringskommisjonen ikke kunne gjøres ansvarlig for et falskneri. Tapet måtte avskrives av Brannkassen. Samme år hadde Brannkassen et innskudd i Christiania Sparebank.

Da Norges Bank i 1858 satte ned folioenten, begynte Brannkassen fra 1861 å plassere penger i Christianias privatbanker. Deretter bestemte Indredepartementet i 1866 at innestående midler hos Diskonteringskommisjonen skulle tilbakeføres til Brannkassen. Norges Bank avskaffet helt folioenten i 1884 og dermed sluttet Brannkassen å ha innestående beløp der.

Brannkassens overskudd kunne fra 31. mars 1877 benyttes til å kjøpe hypotekbankobligasjoner med fast rente. Dermed kunne Brannkassen få et fast årlig renteutbytte i stedet for inntekter fra en vekslende rentefot. Dette skapte en hissig debatt i Stortinget under debatten i Odelstinget i 1878 i forbindelse med protokollkomiteens innstilling om Brannkassens regnskap for 1876.

Brannkassen hadde betydelige innestående beløp i banker i Christiania og i Drammens Privatbank. Stortinget mente at Brannkassens inntekter burde

427 Krog Steffens (1914): 169–170.

428 Johnsen (1956): 345–346.

komme alle de forskjellige landsdeler til gode. Fra Arbeidsdepartementet og Brannkassen ble det argumentert med at hypotekbankobligasjonene allerede kom hele landet til gode.

Stortinget bestemte likevel at Brannkassen kunne plassere midler ute i distriktene, jf. Odelstingets beslutning av 6. juni 1877. Det skulle imidlertid vise seg at Brannforsikringskontorets ekspedisjonssjef Karl Olsen besvarte henvendelser fra banker utenfor Christiania i svært reserverte ordelag. Bare noen få privatbanker fikk innskudd.⁴²⁹ Stortingets vedtak fra 1877 skulle likevel komme til nytte for banksjef Herlofson i Arendals Privatbank. Han satte alt inn på å få et innskudd fra Brannkassen.

Fremstøtet mot Arbeidsdepartementet og Brannkassen

Ut fra den informasjonen Herlofson satt inne med, ble to hovedargumenter vektlagt. Det første var at midler som staten forvaltet, burde fordeles til banker i distriktene, som grunnlag for å fremme vekst i det lokale næringslivet – altså en form for statsstøtte, jf. Stortingsdebatten i 1877. Det andre argumentet var at Arendals Privatbank var like mye berettiget til statlige innskudd fra statskassen som Bergens Privatbank og Skiensfjordens Kreditbank.

Det forelå derfor en reell mulighet for å få innskudd fra Brannkassen til Arendals Privatbank. Brannkassens «Hovedbog for Kjøbstadsavdelingen 1886», viser at det ble plassert 700 000 kroner i norske banker dette året.⁴³⁰

Som vanlig handlet Axel Herlofson raskt. Han tok kontakt med Emil Brøn-
lund, som han altså kjente fra sjøforsikringsselskapet Protector. «Circassia-
saken» hadde vist at Emil Brøn-
lund var en mann med både talegaver og overbe-
visningskraft overfor statsapparatet. Herlofson ba ham reise til Christiania for
å forhandle med departementene om tilsvarende innskudd til Arendals Privat-
bank som for Bergens Privatbank og Skiensfjordens Kreditbank.

Herlofson benyttet også den tidligere ordføreren og banksjefen i Arendals
Sparebank, Ole Schrøder, som mellommann for å få innpass til Brannforsik-
ringskontoret i Arbeidsdepartementet. Schrøder var innkalt som første vara-
mann til Stortinget, og miljøet i Christiania på den tiden var ikke større enn at
han var en godt kjent person i deler av statsapparatet.

429 Johnsen (1956): 111–116.

430 Riksarkivet.

Den almindelige Brandforsikringsindretning:

1 Hovedbok for Kjøbstadsavdelingen 1886

2 Regnskabsbog 1886 og 1887.

Axel Herlofson kontaktet Schrøder for å orientere ham om innskuddsmulighetene som var aktuelle for Arendals Privatbank. Blichfeldts revisjonsberetning viser her til to telegrammer fra Brønlund til Herlofson, som forteller om Schrøders hjelp.⁴³¹ For Schrøder trådte til. Gjennom stillingen som byfogd hadde han hatt kontakt med ekspedisjonssjef Karl Otto Emil Olsen, leder av Brannforsikringskontoret, og sørget for brannforsikring for mange eiendommer i Arendal. Som byfogd hadde han videre pålegg om å avlegge regnskap for Revisjonsdepartementet, og Schrøder var derfor personlig kjent med representanter for både Finansdepartementet og Arbeidsdepartementet. Byfogden oppfattet neppe dette som sammenblanding av roller. Sett fra vår egen tid kan det sies at grensene er uklare mellom alminnelig hjelpsomhet og spørsmål om en persons habilitet.

Planen til Herlofson var å benytte Schrøder som døråpner for Brønlund, overfor Arbeidsdepartementet. Hvis parhestene Brønlund og Schrøder fikk overbevist ekspedisjonssjef Karl Otto Emil Olsen i dette departementet om at Arendals Privatbank burde få et innskudd, ville nok statsråd Hans Rasmus Astrup i samme departement gi sitt samtykke i saken. Schrøder tok derfor kontakt med Brannforsikringskontoret i Arbeidsdepartementet og fikk satt opp et møte med departementets ledelse. Deretter faset Herlofson i realiteten ut Schrøder fra saken.⁴³² Herlofson ønsket ikke at Schrøder skulle få vite hvordan han hadde tenkt å bruke pengene.

Avtale var oppnådd om at Brønlund skulle få besøke Arbeidsdepartementet. Statsråden, Hans Rasmus Astrup, var den andre statsråden i Sverdrupregjeringen som ikke var akademiker.⁴³³ Den svært selvstendige ekspedisjonssjef Karl Olsen bisto statsråden i kontakten med Brønlund.

Forhandlingene med Arbeidsdepartementet og senere Finansdepartementet skulle [etter Herlofsons plan] gjøres på en diskret måte. For Heftye, som var den som skulle motta midlene [i realiteten Herlofsons gjeld til Protector og diverse gjeld direkte til Heftye], måtte heller ikke få kjennskap til hvor pengene kom fra. Finansdepartementet på sin side ønsket også diskresjon for å unngå at det ble pisket opp til en bankuro.⁴³⁴

I løpet av 9 dager, mellom 20. mai og 29. mai 1886 klarte Brønlund å få de to departementene til å overføre til sammen 300 000 kroner som innskudd i Aren-

431 Blichfeldt (1887): 49–50, bilag 5h og 5i i revisjonsrapporten.

432 Blichfeldt (1887): side 46, bilag 5 b.

433 Sevåg (1967): 120 Den første ikke-akademiker, som ble statsråd, var finansminister Baard Madsen Haugland. Haugland og Astrup var begge to svært lojale til statsminister Johan Sverdrup, og de ble gode venner i regjeringen.

434 Blichfeldt (1887): 47: telegram fra Herlofson til Brønlund av 29. mai 1886 som avsluttes med «Discretion forbeholdt».

dals Privatbank, fordelt med 200 000 kroner fra Finansdepartementet og 100 000 kroner fra Brannkassen.

Hendelsesforløpet er detaljert beskrevet i revisjonsberetningen om Arendals Privatbanks konkursbo av Fredrik Emil Blichfeldt. Han var en dyktig og mye benyttet revisor. Han var også sterkt interessert i flere seilskipsrederier. I 1861 var han direktør i Christiania Handelsforening (senere Christiania Handelsstands forening, etter sammenslåing med «Handelens venner»).435

Deler av revisjonsberetningen er basert på de brev og telegrammer som ble sendt mellom Herlofson og Brønlund. Revisjonsrapporten til Blichfeldt lar oss lese historien om Brønlunds travle dager. Størstedelen av opplaget av denne rapporten ble kjøpt opp av Herlofsonfamilien og brent. Heldigvis finnes noen få eksemplarer som ikke ble ødelagt. Et eksemplar ble gitt til universitetsbiblioteket i Oslo, som nå inngår i Nasjonalbiblioteket; rapporten er i dag digitalisert og tilgjengeliggjort.

Parhestene Brønlund og Schrøder var på plass i hovedstaden 20. mai 1886. Dagen må ha vært travel, for Brønlund sendte hele fire telegrammer til Herlofson. De forteller oss hvordan Brønlund og Schrøder så å si skrittvis nærmet seg statsråd Astrup i Arbeidsdepartementet. Det siste telegrammet antydte møte med statsråden klokken åtte dagen etter. Brønlund skulle rette en henvendelse fra banksjef Herlofson til statsråden om å få et innskudd fra Brannkassen til Arendals Privatbank.⁴³⁶

Statsråd Astrup var forpliktet til å følge opp Stortingets vedtak, selv om ekspedisjonssjef Karl Olsen kan ha vært negativ. Karl Olsen hadde kalt Arendals Privatbank for «Heftyes filial» og hadde i tydelige ordelag latt statsråden forstå at Heftye ikke var i hans gunst.⁴³⁷ Dette stemmer med ekspedisjonssjefens generelle negative vilje til å følge opp Stortingets vedtak fra 1877; han forsøkte å finne motargumenter for å gi generelle innskudd til banker i hele Norge.

Statsråd Astrup sa til slutt ja til å gi Arendals Privatbank et innskudd på 100 000 kroner fra Brannkassen. Innskuddet var dobbelt så stort som det Brannkassen ellers hadde satt inn i banker i 1886. I et telegram av 25. mai orienterte Herlofson, Brønlund, om at han hadde gitt ekspedisjonssjef Karl Olsen fullmakt til å utbetale beløpet til Brønlund.⁴³⁸ Brønlund skulle få nærmere beskjed om hvordan midlene skulle anvendes, i et brev som Herlofson oppga

435 Blichfeldt, Ragnar (1969): 34.

436 Blichfeldts revisjonsberetning har en omfattende gjennomgang av brevveksling og telegrammer som viser den arbeidsmetoden Herlofson, Brønlund og Schrøder benyttet for å få støtte fra Arbeidsdepartementet.

437 Blichfeldt (1887): 52–53: Bilag 5 p, brev fra Brønlund til Herlofson av 26. mai 1886.

438 Den almindelige Brannkasseforsikringsindretning, Regnskapsbog for 1886 og 1887.

å ha sendt med «Nordlandsbaaden». Telegrammet til Brønlund var holdt i en formell form. Dette var nødvendig, fordi det senere skulle brukes som dokumentasjon på at Brønlund hadde hatt fullmakt fra Herlofson til å motta pengene.

Det omtalte brevet fra Herlofson, som Brønlund fikk hånd om senere på dagen, ga både informasjon og instruksjer. Brevet inneholdt en anvisning på 49 166,67 kroner som lån fra Arendals Sparebank. Pengene skulle heves i en bank og betales kontant til Heftye. I et nytt telegram senere samme dag ga Herlofson derfor nøye beskjed om hvordan Brønlund skulle anvende de mottatte midler fra Brannkassen samt lånet fra Arendals Sparebank, på til sammen 149 166,67 kroner. Herlofson ba Brønlund betale 112 166,67 kroner til firmaet Heftye & Søn og restbeløpet på 37 000 kroner skulle leveres til skipsmegler Isak Kobro.

I et brev til Herlofson 26. mai 1886 gir Brønlund en detaljert beskrivelse av hvordan han hadde gjennomført oppdraget. Han klarte å få ut ca. 150 000 kroner i kontanter, og deretter kjørte han rundt i Christiania for å betale gjeld for Herlofson. At Brønlund fikk utbetalt pengene ved å signere på baksiden av et telegram, forteller mye om hvor vi befinner oss i tid, både i bruk av telegram og pengeomsetning.⁴³⁹

Bakgrunnen for at det var svært viktig å betale Heftye med kontanter, var Heftyes brev av 13. mai 1886 om «vekselrytteri» og Herlofsons bruk av vekslere som «Moscus». Herlofson ville vise overfor Heftye at han hadde rikelig med penger. Når pengene skulle avleveres uten kommentarer, var det trolig for å skjule hvor den store kontantsummen hadde sitt utspring. Den 29. mai 1886 sendte Herlofson et brev til Arbeidsdepartementet med tittel «Den Kongelige Norske Regjeringens Departement for de offentlige arbeider», hvor han bekreftet at Arendals Privatbank hadde mottatt 100 000 kroner fra Brannkassen.⁴⁴⁰ Først 28. september 1886 ble dette beløpet ført inn i bøkene til Arendals Privatbank.

Fremstøtet mot Finansdepartementet

Selv etter Brønlunds hektiske aktivitet den 25. mai 1886 for å få betalt Herlofsons gjeld til «Protector», var det ikke mulig å få en pust i bakken. Vi skal nå følge Brønlund i de neste fire dagene, inntil Finansdepartementet ga sitt samtykke til å overføre 200 000 kroner som innskudd i Arendals Privatbank.

Allerede samme kveld, altså 25. mai, fikk Brønlund besøk av en person på sitt hotell, som han i telegrammet til Herolfsen kaller «Staatsraaden». Stats-

439 Blichfeldt (1887) 52–53.

440 Brev fra Axel Herlofson til Arbeidsdepartementet, datert 26. mai 1886. Eier: Statsarkivet i Kristiansand.

råden antydde overfor Brønlund at det også kunne komme ytterligere midler fra sentraladministrasjonen. I et telegram dagen etter redegjør Brønlund for Herlofson om det som skjedde i møtet han hadde hatt med statsråden. Brønlund fikk først en del strenge spørsmål om Heftyes engasjement i Arendals Privatbank, som i samtalen ble benevnt som Heftyes Filial. Han ble deretter bedt om å oversende regnskapene til Arendals Sparebank for 1885. Brønlund ba derfor Herlofson om å skaffe disse.⁴⁴¹

Brønlund forteller ikke i telegrammet hvem som besøkte ham på hotellet. Det kan ha vært arbeidsminister Hans Rasmus Astrup, fordi han viser til Karl Olsens negative oppfatning av Heftye. Muligens kan det ellers ha vært finansminister Baard Madsen Haugland som satt på hotellrommet. Det var en kjent sak at Heftye ofte ga statskassen lån, og Haugland kunne derfor ønske å vite mer om Heftyes engasjement i Arendals Privatbank, og om bankens stilling, før finansministeren samtykket til et innskudd i banken.

Den videre utviklingen i saken forteller kanskje mest om Brønlunds overtalingssevne. For i brevet til Herlofson gir Brønlund, tross negative kommentarer om Heftye fra statsråden, inntrykk av at han var nær ved å oppnå målet om et ytterligere innskudd i Arendals Privatbank. Dette var en løfterik melding for Herlofson. Mer penger kunne være i sikte.

Blichfeldts revisjonsberetning gir oss her en beskrivelse av en statsråd som sitter på et hotellrom, og samtaler med en lokal aktør fra Arendal om etablering av et innskudd i Arendals Privatbank. Statsråden ønsket utdrag av årsregnskapene for 1885 for Arendals Privatbank og Arendals Sparebank. Finansdepartementet skulle bruke disse utdragene blant annet til saksforberedelse for eventuelt innskudd i Arendals Privatbank.

Men Brønlund og Herlofson hadde ikke fullmakt fra Arendals Sparebank til å gi en utvidet regnskapsinformasjon til departementet. Ingenting tyder på at ledelsen av Arendals Sparebank var informert om at bankens regnskap skulle forelegges finansministeren som et forhandlingskort for Arendals Privatbank.

Den 27. mai kom et nytt telegram fra Brønlund til Herlofson. Brønlund hadde nå gjennomgått med statsråd Haugland i Finansdepartementet utdragene av årsregnskapene for Arendals Privatbank og Arendals Sparebank. Telegrammet viser også at statsråden kan ha sett et behov for å konferere med kolleger i regjeringen om saken. Statskassen hadde allerede utbetalt til sammen 250 000 kroner til Bergen og Skien. Brannkassen hadde utbetalt 100 000 kroner til Arendals Privatbank. Dersom Finansdepartementet skulle utbetalt ytter-

441 Blichfeldt (1887): 52–53.

ligere 200 000 kroner, ville utbetalingene i 1886 være på til sammen 550 000 kroner. Av dette ville Arendals Privatbank motta 300 000 kroner. Alle utbetalinger skulle gis som innskudd i bankene og med 3 måneders oppsigelse. Lengre oppsigelsestid måtte behandles av regjeringen.

Dette kan tyde på at statsapparatet så på Arendals Sparebank og Arendals Privatbank nærmest som siamesiske tvillinger. Regnskapsutdragene for 1885 ville jo vise at Arendals Sparebank hadde et betydelig innskudd i Arendals Privatbank. Dersom Arendals Sparebank krevet beløpet tilbakebetalt, ville dette mest sannsynlig ha ført til økonomiske vanskeligheter for Arendals Privatbank.

Finansminister Haugland hadde neppe mistanke om at regnskapet han fikk seg forelagt om Arendals Privatbank, var et falsum fra ende til annet og fabrikkert av Herlofson. De aktuelle protokollene for både Arbeidsdepartementet og Finansdepartementet i 1886 er gjennomgått under arbeidet med denne boken. Ingen av disse protokollene har nedtegnelser om drøfting av statlige innskudd til bankene i Arendal. Det er all grunn til å kunne konkludere med at finansminister Haugland ble grundig lurt.

Saken skulle i tillegg dysses ned. Det hele ser ut til å være bygget på diskrete, konfidensielle drøftinger, noe som skulle hindre offentligheten fra å få informasjon om Arendals Privatbanks stilling og om statens engasjement. Dette var ønskelig fra begge parter. Offentlighet om saken kunne føre til uønsket stor pågang fra innskyterne om uttak av innskudd, noe som kunne true Arendals Privatbanks stilling. Finansministeren ville hindre bankuro og bankkonkurser.

Det fremgår heller ikke av statsrådsprotokollen hvorvidt bankens finansielle stilling har vært vurdert. Arendals Privatbanks raderte regnskap for 1885 og distriktpolitiske argumenter fra Brønlund ser ut til å ha overbevist finansministeren. Ministeren kunne neppe vite at banken faktisk var insolvent på det tidspunkt departementet satte et innskudd på 200 000 kroner inn i Arendals Privatbank.

Kort tid etter 27. mai møtte Brønlund på nytt statsråd Haugland, og han klargjorde i nytt telegram til Herlofson samme ettermiddag resultatet av møtet.⁴⁴² Telegrammet forteller om imøtekommenhet fra statsråden. Statsråd Haugland ville gi de samme betingelser til Arendals Privatbank som til privatbankene i Bergen og Skien. Disse innskuddene hadde tre måneders oppsigelse; innskudd med lengre oppsigelse måtte unngås. Slike måtte behandles i statsråd og godkjennes ved kongelig resolusjon, noe som ville bety full offentlighet.

442 Blichfeldt (1887): 54–55 Telegram fra Brønlund til Herlofson 28. mai 1886.

	konto	Indtægt	Udgift
200000			200000
26	Årsmødet i Arendals Privatbank per Søren Grønlund og med en Rente af 3 1/2 p. a.	Arendals Privatbank 13/	
	27		99 36
	28		170 76
	29		46 88
	30		73 20
			138 80

Utsnitt av kassedagboken fra Finansdepartementet der beløpet på 200 000 kroner er innført øverst i høyre hjørne. Kopi av original fra Riksarkivet.

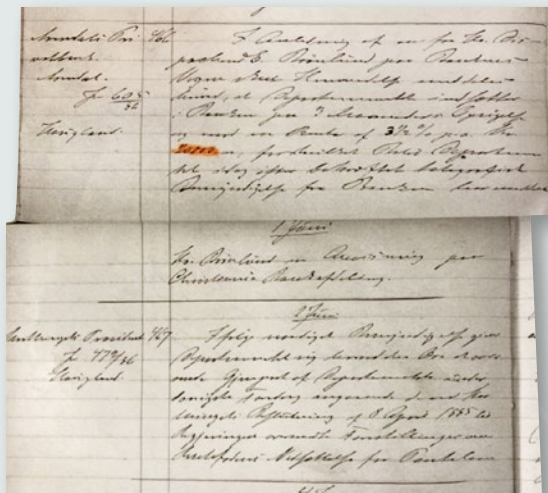
For Brønlund var det viktig å få beroliget Herlofson. Han hadde derfor på Herlofsons vegne bedt om streng diskresjon: Ingen utenforstående måtte få vite at Arendals Privatbank hadde behov for statlige innskudd. Den 29. mai telegraferte Herlofson et svar til Brønlund som kunne forevises i Finansdepartementet.⁴⁴³ Brønlund hadde lyktes med sitt oppdrag.

Det hører med til historien at det i Finansdepartementets kassedagbok er ført inn 200 000 kroner som utbetaling. Statsrådsjournalen med Hauglands signatur oppgir underlig nok et annet beløp, nemlig 20 000 kroner.

Her er det to muligheter: Hadde den ansatte i Finansdepartementet skrevet feil, bevisst eller ubevisst? Og hadde statsråden bare signert i kopiboken uten å lese teksten? Den andre muligheten antyder mer alvorlige forhold. Skulle handlingsgangen i overførselen av penger til Arendals Privatbank dekkes over og være konfidensiell? Var statsrådets ønske om minst mulig blest om saken så sterk, at han var villig til å skrive under på en falsk opplysning?

Ingen andre protokoller fra Finansdepartementet, den håndskrevne protokollen inkludert, ei eller statsrådsprotokollene – verken de trykte eller de håndskrevne – nevner et ord om innskuddet. Herlofsons sterke ønske om diskresjon var med andre ord til fulle imøtekommet.

⁴⁴³ Blichfeldt (1887): Telegram fra Herlofson til Brønlund 28. mai 1886 «Behag andrage Finantsdepartementet om Inskud Arendals Privatbank, i Lighed med Skiens og Bergens Bankerne af Statskassens contante Beholdning, paa lang Opsigelse og til saa lav Rente, som Forholdene tillate. Discretion forbeholdt. Telegrafer».

Utsnitt av Finansdepartementets journalbok med Hauglands signatur og beløpet 20 000 kroner. Mangelen på samsvar med det reelle beløpet som ble utbetalt, 200 000 kroner, kan skyldes feilskrivning. Det kan også røpe et forsøk på «fordekning». Teksten i journalboken inneholder ord og uttrykk fra 1800-tallet som er ukjente i dag. Enkeltvis og til sammen gir de innsikter i hva dette faktisk handlet om. Kilde: Riksarkivet.⁴⁴⁶

Den 1. juni 1886 kunne han telegrafere om sin suksess nummer to i departementene: «Forhaabning om yderligere Brandpenge senere»⁴⁴⁴. Brønlund må i forbindelse med innskuddet fra Finansdepartementet ha fått de opplysningene fra Herlofson som saken krevde.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Blichfeldt (1887): Telegram fra Brønlund til Herlofson 29 mai 1886: «Erholdelig i dag 200 Mille, senere sandsynligt mere om ønskes. Renten fastslaaet 3½, hvilken samtlige øvrige Banker vedtaget. Telegrafer Instructioner. Forhaabning yderligere Brandpenge senere. Brønlund».

⁴⁴⁵ Protokoll fra «Statsbogholderkontoret 1885/86 L No 26» har følgende notert 1. juni 1886: «Sum indsat i Arendals Privatbank 200 000 paa 3 Mdrs. Opsigelse med en Rente af 3½ % p.a.. Beløpet ble deretter gitt som innskudd til Christiania Bank og Kredittkasse.

⁴⁴⁶ Arendals Privatbank
Arendal Jnr. 605 86
Haugland

I Anledning af en fra Hr. Dis-
pacheur E. Brønlund paa Bankens
Vegne skeet Henvendelse meddeles
herved, at Departementet indsætter
i Banken paa 3 Maaneders Opsigelse
og mod en Rente af 3 ½ % p.a. Kroner
20000,00, for hvilket Beløb Departemen-
tet idag efter bekræftet telegrafisk
Bemyndigelse fra Banken har meddelt
(ny side)
Hr. Brønlund en Anvisning paa
Christiania Bankafdeling.

Arkivreferanse: Finansd Jnr. = journalnummer

Departementets ekspedisjonskontor C (RA/S-1061) Kopibok C 1886, nr. 466 (1. juni 1886

«skæet» betyr skjedd, «paa» (på) på nest siste linje er vel datidens bankspråk – vi ville vel i dag si til?

Den 6. juni 1886 fikk Brønlund i oppdrag å ta ut beløpet i kontanter fra Christiania Bank og Kreditkasse og deretter fysisk håndtransportere pengene og gi det til Heftye på hans kontor.⁴⁴⁷ Beløpet skulle dekke Herlofsons øvrige gjeld til Heftye. Noe av beløpet gikk også til betaling av andre private regninger Herlofson hadde i Christiania. Brønlund er for øvrig nevnt i statsrådsjournalen.

Optimisme om flere innskudd fra offentlige midler, som Brønlund hadde fått etter sine runder i de to departementene, fikk Herlofson til å gripe aktivt inn. Han tok kontakt med direksjonene i Grimstad Sparebank, Tromø Sogns Sparebank og Arendal Haandværkeres Laaneindretning om felles søknad til Finansdepartementet om innskuddsmidler. Direksjonene i disse bankene gikk inn for forslaget. På vegne av de fire bankene leverte Brønlund den 10. juni 1886 en søknad til Finansdepartementet.⁴⁴⁸

Representantene for bankene fikk ikke delta i oversendelsen av søknaden i Finansdepartementet. Brønlund fikk avslag samme dag. Ifølge brevkopiboken hevdet Brønlund at departementet favoriserte innskudd til bankene i Kristiania.

Herlofson ga seg ikke. Så sent som 24. juli stilte Brønlund på ny i Finansdepartementet. Han hadde nå med en søknad fra Arendals Privatbank om «yderligere Indskud i Arendals Privatbank». Finansdepartementet avsto begge søknadene 5. august. Begge disse søknadene er journalført av departementet. Etter disse avslagene hadde banksjef Axel Herlofson i Arendals Privatbank få muligheter for å overleve en konkurs.

Krise og panikk

På tross av innskuddene fra staten var krisen i Arendals Privatbank ikke til å unngå. Herlofson hadde brukt innskuddene fra departementene til private formål. Dette reddet ham midlertidig fra personlig konkurs og utsatte konkurser i Arendals Privatbank i vel tre måneder.

Den 19. juni 1886 meddelte Herlofson til Geelmuyden at han hadde kjøpt aksjene i Arendals Privatbank av Heftye. Samtidig tilbød Herlofson å kjøpe ut også Geelmuyden. Det ble enighet om dette i begynnelsen av juli 1886, men salget ble først avsluttet den 28. august 1886.⁴⁴⁹

447 Telegram av 6. Juni 1886 fra Herlofson til Brønlund: Brønlund, «Remitter hertil 20 mille røde, grønne Sedler, – Indbetal 20 Handelsbanken, 100, Heftye 's, 60 Creditbanken, alt Regning Arendals Privatbank. Discretion som før. Anbefaler Hjemreise onsdag Aften, forsøge arrangere Møde Bankrepresentanter Kragerø, Risør, Tvedestrand under Anløbene, anbefalende indsende Adragende».

448 Brev arkivert i Statsarkivet i Kristiansand.

449 Norsk Retstidende (1893–12).

Det fremgår av høyesterettsdommen for Axel Herlofson at Geelmuyden hadde vitnet i saken mot Herlofson.⁴⁵⁰ Geelmuyden hadde vist til at han i slutten av august 1886 hadde kommet inn i Arendals Privatbanks kontor før Herlofson hadde ankommet. Her fant Geelmuyden månedsutdraget av regnskapet for juli i en ulåst pult. Utdraget viste en debitorliste, og denne hadde de mer korrekte tallene på utlånsiden enn de raderte tallene Herlofson hadde presentert for finansminister Haugland. Geelmuyden forklarte deretter at han ble meget forbauset over innholdet i utdraget.⁴⁵¹ Når Geelmuyden var på kontoret i slutten av august 1886, var det nok for å slutføre aksjesalget.

Den 6. september skriver Heftye til direksjonen i Arendals Privatbank at han ønsker å få opplyst om han var slettet som direktør i banken. Samtidig retter han nok en gang sterk kritikk av driften av banken. På direksjonsmøtet mellom Herlofson, Geelmuyden og Hammer den 8. september 1886 opplyste Herlofson at Geelmuyden og Heftye hadde solgt aksjene i banken. Salget ble godkjent. På representantskapsmøtet 13. september 1886 ble det redegjort for aksjesalget, og nye direktører – Joseph Hammer og O.B. Sørensen – ble samtidig valgt. Begge forhold ble samme dag meddelt Arendals firmaregister.⁴⁵²

Den 10. september 1886 kom Oscar Herlofson inn på kontoret til sin svoger, Jens Thommesen. Han fremmet et spørsmål fra sin bror Axel: Om Jens kunne hjelpe til med å innfri papirer på 145 000 kroner som var til forfall for Axel Herlofson i Stavanger? Thommesen gikk til sin svoger Julius Smith, som var byens rikeste mann, og orienterte ham. Sammen gikk de to til Axel Herlofsons kontor. Axel Herlofson skulle få lånet mot sikkerhet. Herlofson aksepterte å stille den nødvendige sikkerhet, men han måtte finne dokumentene først. Etter et kvarter var Axel Herlofson på Thommesens kontor. Han hadde med verdipapirer pålydende 240 290,83 kroner. Disse overtok Thommesen.⁴⁵³ Deretter fikk Herlofson penger til å innfri vekselen. Det Herlofson ikke fortalte, var at verdipapirene var tatt fra Arendals Privatbanks portefølje, verdipapirbeholdningen, for å dekke egen gjeld.

Herlofson hadde fortsatt behov for kapital. Den 25. september 1886 stilte Axel Herlofson i møte med direksjonen i Arendals Sparebank. I møtet ba han den konkurrerende banken, Arendals Sparebank, om et privat lån på 100 000 kroner. Han hadde med seg 30 aksjer i Arendals Privatbank som garanti. I pari kurs var disse verdt 60 000 kroner. Men direksjonen ville ikke godta bank-

450 Norsk Retstidende (1887–84).

451 Norsk Retstidende (1887–84): 811, siste avsnitt.

452 Ramm og Nicolaysen (1888): 35.

453 Fra rettslig avhør referert i Den vestlandske Tidende 17. oktober 1886.

aksjene hans som garanti, og han fikk avslag. Senere på dagen fikk han beskjed fra Arendals Sparebank om at han kunne få lånet om svigerfaren hans, den tidligere nevnte Peter Lund, garanterte. Lund var uvillig til å garantere med mindre han fikk garanti fra svigersønnen. Axel Herlofson leverte da en bankbok med et falskt innskudd på 50 000 kroner, fikk Lunds underskrift og i neste omgang 100 000 kroner i lån fra Arendals Sparebank.⁴⁵⁴

Men byen var liten. Snart kom det ut rykte om at Herlofson var i pengeforlegenhet. Mange innskyttere tok signalet og ville straks sikre sine innskudd. Kontantmangelen i banken var i september 1886 urovekkende. Den 28. september 1886 innstilte Arendals Privatbank utbetalingene. Da var stemningen i køen fremfor disken amper. Arendals Privatbank var raskt blitt tømt for kontanter. De som ikke fikk utbetalt pengene sine, måtte gå, selv om mange viftet med bankboken og protesterte med høye og sterke ord. Engstelige småsparere så bankfolk med stramme ansikter låse utgangsdøren. Spørsmål om neste åpning fikk bare hoderisting og himling med øynene som svar.

Herlofsons forsvinningsnummer

På kort tid fikk leder av representantskapet i Arendals Privatbank, Chr. Th. Boe, samlet direksjonen. Etter press måtte direktør og banksjef Axel Herlofson innrømme at han hadde tatt mer enn 900 000 kroner fra bankbeholdningen til egne bedrifter og forretningstiltak. Skandalen var et faktum, og Herlofson måtte fratre på dagen.

Direksjonen innkalte til ekstraordinært representantskapsmøte neste dag. Dens medlemmer bestemte seg også for å kalle inn to uavhengige personer for å gå gjennom bøkene til banken. På representantskapsmøtet 29. september 1886 ble politimester Holmboe og sakfører C. A. Moe valgt til å gå gjennom bøkene til Arendals Privatbank. Saken hastet. Nytt møte ble berammet til om morgenen den 1. oktober 1886; da skulle Herlofson gi en forklaring på sine disposisjoner. Politimester Holmboe og sakfører C. A. Moe skulle også legge frem en oversikt, så langt mulig, over bankens status.⁴⁵⁵

Men i kveldingen den 30. september 1886 forsvant Herlofson i sin firehjuls kalesjevogn, en såkalt landauer, sammen med kone og eldste datter. Møtet den første oktober måtte derfor holdes uten at den tidligere bankdirektøren dukket opp. Resultat av dette møtet var negativt for Arendals Privatbank. Politimesteren og sakføreren konkluderte med at banken var konkurs. Det beste innsky-

454 Torstveit (2012): 111.

455 Torstveit (2012): 113.

terne kunne håpe på, var en dividende på ca. 33 prosent. Det vil si at man regnet med at bankkundene i beste fall kunne få tilbake en tredjedel av sine innskudd. Politimester Holmboe hadde nå med egne øyne sett deler av Axel Herlofsons svindelaffærer. Møtet vedtok å anmelde Herlofson. Politimesteren sørget selv for telegrafisk etterlysning.

Den 2. oktober 1886 ble Axel Herlofson arrestert av politiet i Christiansand. Han var da i ferd med å gå ombord i et større passasjerskip. Skipet skulle til USA, men hadde først rute innom europeiske havner, som Hamburg, Le Havre og London. Saken fikk store oppslag, også i hovedstadspressen.

Dagbladet hadde den 3. oktober 1886 en noe spesiell opplysning sammen med skandalestoffet fra Arendal: «Expeditionssekretær i Finansdepartementet, Olaj Johan Olsen, har vært der borte i 4 Dage og er der fremdeles på Departementets Vegne». Hva var det Olaj Johan Olsen skulle gjøre i Arendal?

Finansdepartementet kommer på banen

Stengingen av Arendals Privatbank den 28. september 1886 må ha vakt sterk uro i Finansdepartementet. Finansminister Haugland og regjeringen risikerte å få en «varm potet i fanget». Ekspedisjonssekretær Olaj Johan Olsen ankom Arendal allerede den 30. september 1886 for å følge begivenhetene. Statskassens innskudd på 200 000 kroner sto i fare. Det samme gjorde Brannkassens innskudd på 100 000 kroner. Det er uklart hvorvidt Olaj Johan Olsen representerte både Finansdepartementet og Arbeidsdepartementet, men han hadde stor tyngde og hadde både evner og ambisjoner; han var venstremann og stod politisk på samme side som finansminister i tiden det her handler om, Baard Madsen Haugland.

Den 4. oktober 1886 opplyste avisen Den vestlandske Tidende, som kom ut i Arendal, om årsaken til Olaj Johan Olsens besøk. «Af offentlige Midler henstaar 300 000 kroner i Arendals Privatbank. I den Anledning er Expedisjonssekretær i Finansdepartementet, Hr. Olaj Johan Olsen, for nogle Dage siden ankommet hertil for at varetage det Offentlige Tarv».⁴⁵⁶

I annonse i Den vestlandske Tidende den 1. oktober hadde formannen i Arendals Privatbanks representantskap, Chr. Th. Boe, kalt aksjeeierne inn til ekstraordinær generalforsamling 11. oktober 1886. Møtet ble holdt i Arendals Privatbanks lokale, og 34 aksjeeiere deltok. Aksjeeierne drøftet situasjonen og valgte til slutt en komite «til Sikrelse av Aktieiernes Retigheder og Interesser». Tre personer ble valgt: Ordfører Christensen, bankdirektør i Arendals Spare-

456 Den vestlandske Tidende den 4. oktober 1886.

bank Johan Lange Hanssen og doktor Fredrik Kittel. Disse tre nøt stor offentlig tillit og sto helt utenfor kretsen av store aksjeeiere i Arendals Privatbank.

Når det kan synes som det trakk ut med den ekstraordinære generalforsamlingen i banken, hadde dette sine grunner. Innskytere i banken, som hadde innsidekontakter, brukte tidsrommet helt eller delvis til å sikre egne innskudd noe som bankens bøker dokumenterer.⁴⁵⁷ I dette spillet var statens representant holdt utenfor.

Olsen stilte på departementets vegne som kreditor i møtet den 12. oktober. Her møtte ifølge referat ca. 200 personer.⁴⁵⁸ Politimester Holmboe i Arendal ledet møtet. Han refererte først fra sin egen og Chr. Th. Boes gjennomgang av Arendals Privatbanks status. Uprioriterte kreditorer ville få en dividende på ca. 33 prosent; mere kunne forventes om ansvar kunne gjøres gjeldende overfor Geelmuyden og konsul Heftyes bo. På vegne av komiteen satte Holmboe frem tre alternativ for banken:

1. Fortsette virksomheten.
2. Likvidere banken under administrasjon.
3. Sette banken under konkurs.

Det første alternativet ble ansett som ikke aktuelt, i og med at en ikke ubetydelig del av bankens uprioriterte passiva var i Axel og Oscar Herlofsons konkursboer, og brødrenes gjeld viste at banken kunne hente lite tilbake der. Flere andre store bo som var dratt inn i konkursraset, hadde også store uprioriterte passiva med tvilsom verdi. På møtet kom det derfor ikke frem forslag om å videreføre bankens drift. Statens representant, Olaj J. Olsen, ga ingen signaler om videreføring av banken.

Holmboe og Boe var mest stemt for alternativ to. Holmboe hevdet imidlertid at kapital kunne komme til å forsvinne ved at fordringer ble transportert over på aksjeeiere, som da fikk rett til å likvidere, det vil si slette, fordringen. Alternativ to kom derfor ikke opp til votering.

Et flertall på kreditormøtet stemte for forslaget fra statens representant, ekspedisjonssekretær Olaj Johan Olsen, om å dra flere av de større boene inn under felles styre. Banksjef Kielland-Torkildsen stilte på vegne av Skiensfjordens Kreditbank. Han satte frem et forslag som sterkt modererte Olaj J. Olsens forslag. Han foreslo også at Arendals Privatbank ble satt under konkurs.

⁴⁵⁷ Ramm og Nicolaysen (1888): 36–37.

⁴⁵⁸ Den vestlandske Tidende 14. oktober 1886.

Forslaget ble begrunnet med at en konkurs måtte følge lover og regler stramt, og for interessenter i banken var dette den sikreste vei: Alternativene bar i seg for mange usikre problemstillinger.

Kielland-Torkildsen mente videre at et konkursbo kunne gå til sak mot direksjonen i Arendals Privatbank. En rettssak var eneste farbare vei for å gjøre et ansvar gjeldende overfor de opprinnelige storaksjonærene og direktørene Heftye og Geelmuyden. Ekspedisjonssekretær Olsen støttet dette forslaget.⁴⁵⁹ Begge storaksjonærene hadde sviktet i sine roller som direktører av banken. Det var heller ikke tvil om at Heftye måtte ha hatt en viss kjennskap til Herlofsons dårlige bankdrift, da han godtok salg av aksjene i banken.⁴⁶⁰ Det samme kunne hevdes overfor Geelmuyden. Senere kom det imidlertid frem i Blichfeldts revisjonsrapport at han mente Heftye var blitt ført bak lyset av Herlofson gjennom feilaktige statusrapporter om bankens regnskaper.⁴⁶¹

Kielland-Torkildsen hadde bare noen måneder tidligere forhandlet med Finansdepartementet om et statlig innskudd i Skiensfjordens Kreditbank, noe han fikk. Dette innskuddet var på linje med de statlige innskuddene i Arendals Privatbank i mai–juni 1886. Olsen og Kielland-Torkildsen må derfor antakelig ha kjent hverandre. Kielland-Torkildsen hadde vært ansatt i bankierfirmaet til Heftye og hadde fått sin bankopplæring der. Han hadde også hatt personlig kontakt med Heftye gjennom Den norske Turistforening. Nå var hans tidligere sjef død bare få dager tidligere, noe som kanskje gjorde det lettere for ham å trekke firmaet for retten. Også Olsen hadde hatt nær kontakt med Heftye. De hadde begge vært medlemmer av kommisjonen av 1884 som skulle utrede et nytt lovverk for Norges Bank.

Flertallet i salen forsto at forslaget til Kielland-Torkildsen kunne åpne for mer kapital til boet. Kielland-Torkildsen fikk derfor lite motbør. Hans neste innspill fikk en annen mottakelse, da han foreslo at grosserer Fritjof Plathe, kontorsjef Nicolaysen i bankierfirmaet Jacob E. Dybwad samt advokat Johnny Ramm skulle forvalte boet til Arendals Privatbank. Alle tre var fra Kristiania. Mange i salen hevdet at dette var en mistillit til Arendal. Departementets representant, Olaj J. Olsen, støttet på sin side ivrig opp om forslaget til Kielland-Torkildsen. Ifølge Den vestlandske Tidende begrunnet han sitt standpunkt med at den

459 Den vestlandske Tidende, 14. oktober 1886.

460 Norsk Retstidende (1893–12) hvor det redegjøres for at Heftye sender et brev til Arendals Privatbank datert 13. mai 1886 og retter sterke anklager mot bankens drift. Heftye gjentar sine anklager i et brev av 6. september 1886.

461 Blichfeldt (1887) 12.

videre behandlingen av konkursen ble best ivaretatt om man valgte Plathe, Nicolaysen og Ramm til å forvalte boet.⁴⁶²

Et nytt representantskapsmøte ble gjennomført den 13. oktober 1886. Her ble det besluttet å overlevere banken til skifterettens behandling som konkursbo. Det skjedde samme dag. Til midlertidig ledelse av Arendals Privatbanks konkursbo ble valgt grosserer Plathe, banksjef Nicolaysen og advokat Ramm. Plathe fratrådte bostyret i slutten av januar 1887, og det var Ramm og Nicolaysen som på vegne av bostyret som la frem for skifteretten Arendals Privatbanks konkursbo den 3. august 1888.⁴⁶³ Bostyret fant ikke grunn til å følge opp forslaget fra Olsen om å dra flere av de større bo inn under felles styre, derfor avviste bostyret for Arendals Privatbank forslaget i neste omgang. Olsens forslag virket lite gjennomtenkt og fikk altså ingen lokal støtte.

Bobestyrerne bestemte at innskuddene fra staten skulle behandles som andre uprioriterte bankinnskudd i Arendals Privatbank. Dividenden skulle også være som for ordinære innskudd i banken og utbetales i samme rater; dividenden var 33,84 prosent. Første utbetaling til Finansdepartementet er notert i Finansdepartementets kassedagbok den 2. mai 1887 og var på 10 308,19 kroner, det vil si 5 prosent.

Saken om innskuddene i Arendals Privatbank var ikke oppe i stortingsdebattene 1886–87. En gjennomgang av Stortingsreferatene viser at saken var nærmest fraværende. Den ble likevel noe omtalt i debatten om ny sparebanklov i slutten av juni 1887. Men også da valgte opposisjonen å overse muligheten til å ramme regjeringen. Fremfor alt ville ikke opposisjonen kaste skygge over Heftyes minne ved å ta saken opp. Sannsynligheten var stor for at dette i så fall ville skade dem selv og Høyres posisjon. Arendal var en kjent høyrebastion, og flere på høyresiden hadde vært involvert i de kritikkverdige forholdene rundt Arendals Privatbank.

Heftyes sykdom

Heftye hadde i flere år vært plaget av diabetes. På møtedagene i banklovkomiteen, fra 23. august til 11. september 1886, ble han imidlertid ikke registrert

⁴⁶² Den vestlandske Tidende, 14. oktober 1886.

⁴⁶³ Ramm og Nicolaysen (1888): 38–41. Den observante leser vil se at tittelen til Nicolaysen har gått fra kontorsjef i bankierfirmaet Jacob E. Dybwad til banksjef i løpet av en dag. Vi antar at dette skyldes at revisjonsrapporten til Ramm og Nicolaysen er skrevet nesten 2 år senere. I løpet av denne tiden har Nicolaysen tiltrådt ny stilling som banksjef, sannsynligvis i Agdesidens Bank som allerede i november 1886 ble planlagt opprettet med ny kapital i Arendal helt uavhengig av booppjøret i den konkursrammede Arendals Privatbank. Dette var også kapital som kunne ha reddet sparebanken i Arendal. Banken ble opprettet i mars 1887. Banken gikk konkurs 14. november 1921 under bankkrisen etter 1. verdenskrig, jf. Hoffstad (1928): 204.

som fraværende. Han hadde kunnet delta i den utredningen om ny lov om Norges Bank som ble ferdig etter det siste møtet.

Men mot slutten av september slo sykdommen til på ny, verre enn noen gang tidligere. Det var altså mens Heftye lå dødssyk at nyheten kom om bankstansing og krakk i Arendal.

En særlig oppmerksomhet ble ham til del den siste tiden Heftye levde. Kong Oscar II kom med ekstratog til Christiania for å gå på sykebesøk til sin venn. I hele unionstiden med Sverige kan vi knapt finne maken til kongelig oppmerksomhet overfor en syk nordmann.

Svigersønn til Heftye, Fritz Hansen, som var bosatt i Stavanger, skrev senere til en venn at han 30. september hadde reist til Kristiania på grunn Heftyes sykdom. Han skrev også at familien var enig om å hindre den syke fra å få opplysninger om hendelsene i Arendal. Slik informasjon kunne forverre sykdommen, mente de. Han avsluttet med å fortelle at familien lyktes i å holde den ulykksalige informasjonen tilbake: «Heftye døde uden at faa vide noget om dette krakket. Han havde ingen Anelse om at Herlofson var en Bedrager».⁴⁶⁴

Thomas Heftye døde den 4. oktober 1886, og begravelsen fant sted fire dager senere. Referat fra begravelsen fikk spalteplass i mange aviser, også utenfor hovedstaden. Hedemarkens Amtstidende skrev for eksempel den 12. oktober 1886:

I Kirken var fremmødt mange af Regjeringens-, Høiesterets- og Formandskabets Medlemmer, samt størstedelen af Byens Forretningsmænd. H.M. Kongen lod sig representere ved Hr. General Næser. Sølvkranser var der også, og statsministerne Selmer, Schweigaard, Løvenskiold og Sverdrup meddelte «sin Sorg ved Kranser».⁴⁶⁵

Når vi her har sett Heftyes posisjoner og status i samfunnet, er det for å sette kun en sak i relieff: Hans forhold til Arendals Privatbank. Heftye ble utvilsomt sett på som hovedpersonen bak etableringen av banken. Dagbladet skrev at han hadde et stort juridisk og moralsk ansvar for bankens fall. Han hadde forsømt sentrale oppgaver som medlem av direksjonen. For mange av dem som kjente til krakket i Arendal, og som også kjente til Heftyes øvrige arbeid, sto konkursen i Arendals Privatbank bare som en ripe på en skinnende bauta.

⁴⁶⁴ Brevet til Christopher Bruun finnes i Riksarkivet.

⁴⁶⁵ Hedemarkens Amtstidende, 12. oktober 1886.

Avsluttende kommentarer

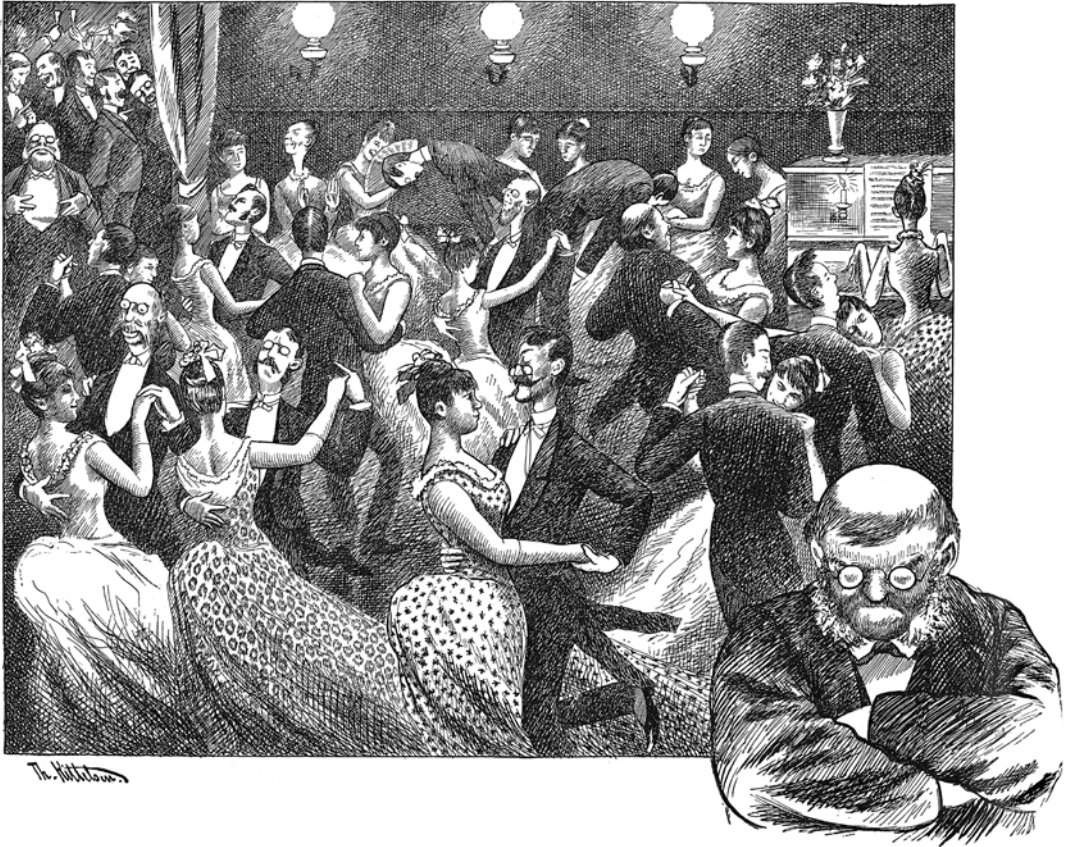
Arendals Privatbanks og Arendals Sparebanks ødeleggende konkurranse seg imellom trer frem som en viktig forklaring på årsaken til krakket, men det forklarer ikke hele bakgrunnen for krakket. Både internasjonal og nasjonal økonomisk utvikling må vektlegges, og seilskutene ble gradvis mindre konkurranse-dyktige i forhold til dampskip. Konkurransen førte til uheldige administrative endringer som igjen medførte at bankene lånte ut penger basert på ensidig personlig sikkerhet. Den betydelige størrelsen på bankene krevde også at ledelsen av bankene burde ha hatt en god faglig bakgrunn. Slik var det ikke i Arendal. Aschehoug mente at dette var mangelvare for flere av sparebankene på den tiden.⁴⁶⁶

Det var ikke uvanlig med høy omsetning av veksler på denne tiden, skriver Rygg i historiebøkene til Norges Bank. Flere steder var det en lettsindig forretningsførsel, en usunn overspekulasjon og en slapp moral. Med trykkende konjunkturer for skipsfarten, prisfall og tap av eksportartikler som fisk og verdiforringelse av skip, fremkalte dette en økonomisk krise.⁴⁶⁷ Rygg forteller her at den økonomiske krisen flere steder i landet var sammensatt av flere forhold, og dette var ikke ulikt de forhold som danner grunnlaget for bankkrisen i Arendal.

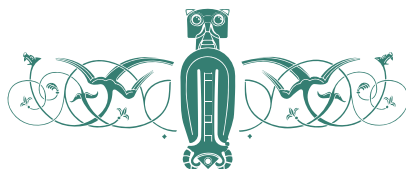
Det foreligger ikke grunnlag for å si noe sikkert om Heftyes viten om detaljene i Herlofsons bankdrift og hans personlige forretningsdrift. Men som vi har hørt, kritiserte han Herlofsons vekselrytteri kraftig. Så sent som i begynnelsen av september 1886 kritiserte Heftye bankdriften. Det kan synes overraskende at en så markant bankmann som Heftye ikke stusset mer over at han fikk så mye kontanter inn døren bare få dager etter sin flengende kritikk om vekselrytteri i sitt brev til direksjonen i Arendals Privatbank.

⁴⁶⁶ Aschehoug (1890) 6.

⁴⁶⁷ Rygg (1954): 176.

Theodor Kittelsen: Stort ball hos grosserer Abrahamsen

KAPITTEL 8

Konkursen i Arendals Sparebank i 1886

Høsten 1886 sto Johan Lange Hanssen overfor sin største utfordring som formann for direksjonen i Arendals Sparebank. Det var uro i Arendal og i bygdene rundt. Tilliten til bankene i byen var svekket, og det bygget seg opp til store problemer for næringslivet. Arendals Privatbank sto på randen av stupet og stengte til slutt dørene den 28. september 1886.

Konkursen i Arendals Privatbank kom overraskende på mange. Ordfører Thorvald Christensen i Arendal kom raskt på banen og sendte allerede 29. september 1886 et brev til Arendals Sparebank og ba om opplysninger om situasjonen for banken. Både ordføreren og mange andre var redde for at Arendals Sparebank ville få de samme problemene som Arendals Privatbank. Lange Hanssen handlet raskt og kalte direksjonen inn til møte 1. oktober 1886. Situasjonen var ganske riktig blitt kritisk også for Arendals Sparebank. Det ble et sjokk for mange at byens sparebank var kommet i slike vanskeligheter.

Opptakten til konkursen i Arendals Sparebank

Johan Lange Hanssen⁴⁶⁸ hadde vært direktør i banken fra 1884, da han overtok etter Ole Schrøder. Schrøder hadde tidligere også vært byens ordfører og var nå blitt den nye byfogden i Arendal. Lange Hanssen ble sett på som en god mann

⁴⁶⁸ Johan Lange Hanssen (1821–1889) var jurist og var av kjent embetsmannsslekt. Han var gift med sin kusine Lovise Jacobine Lange, barnebarnet til Jacob Aall. Hun var datter av finansminister Otto Vincent Lange.

for banken. Etter juridisk embetseksamen i 1844 hadde Hanssen arbeidet i tollvesenet før han inntok ledende stillinger i sjøforsikringsselskaper i Arendal. Han hadde fra 1851 vært kasserer og senere direktør i Arendal Skibsassuranceforening. Han fikk fra 1860 samme rollen i Arendal Sjøforsikringsselskab. Bankdirektøren hadde også vært stortingsrepresentant for Arendal og Grimstad i to perioder og hadde vært medlem av både kommunestyret og formannskapet i Arendal kommune.⁴⁶⁹ Han ble derfor ansett som godt kvalifisert for stillingen.

Lange Hanssen og Schrøder hadde hatt sine feider om Arendals Sparebank mens Lange Hanssen satt i bankens forstanderskap. Da Schrøder hadde ledet Arendals Sparebank i ett år, stod Lange Hanssen opp og talte bankledelsen midt imot. I møtet i forstanderskapet den 25. januar 1876 hadde han pekt på at de fleste endringene som var vedtatt på møtet den 11. november 1874, hadde vært i strid med Arendals Sparebanks plan.⁴⁷⁰

Lange Hanssen hadde hatt godt underbygde argumenter, men saken endte likevel med et klart nederlag. På tross av påpekninger av brudd på planen, viste regnskapene for banken gode resultater, og Lange Hanssens kritikk prellet av på møtedeltakerne. Schrøder hadde full kontroll med direksjonen og forstanderskapet. Ett år etter, i 1877, overtok Ole Schrøder stortingsplassen til Lange Hanssen. Det var neppe tvil om at konflikten med Schrøder om driften av Arendals Sparebank var medvirkende årsak til at Lange Hanssen ble byttet ut som stortingsrepresentant.

I Schrøders tid hadde det utviklet seg en tvilsom ordning ved valg av medlemmer til forstanderskapet i Arendals Sparebank – sannsynligvis for å sikre maktposisjonen til Schrøder. Forstanderskapet ble fylt opp av store låntakere i og rundt Arendal. Dette var i strid med bankens plan, og på sikt var det også uklokt å utfordre distriktene rundt Arendal på denne måten. Dette brydde Schrøder seg lite om, og da Lange Hanssen påpekte forholdet i 1883, ble forslaget hans avvist av bankens styrende organer.

I konkurransen som oppsto med Arendals Privatbank, begynte Schrøder og Nicolay Benjamin Herlofson (Axel Herlofsons far) å bevilge store lån over skranken. Arendals Sparebank favoriserte kjøpmenn, skipsredere og brukseiere i og rundt byen. Schrøder og Herlofson rådførte seg sjelden med den øvrige direksjonen på i alt fem medlemmer, til tross for at bankplanens §12 slo fast at det var dét de skulle: «Direktionen bevilger Pengelaan». Denne endringen av bank-

469 Klem (1923): 709–711.

470 Indberetning for Bestyrelsen i Arendals Sparebanks Konkursbo (1887): 18.

Stortingsmannen Johan L. Hanssen (1821–1889). Maleri av P. N. Arbo. Foto: Bjørn Hoff. Aust-Agder museum og arkiv, KUBEN.

driften ga grobunn for en økende misnøye med Arendals Sparebank i distriktene rundt Arendal.

Johan Lange Hanssen tok flere ganger opp samme spørsmål. Så lenge banken leverte solide overskudd var det ingen som støttet Lange Hanssen. I 1885 fikk han imidlertid medhold av tollinspektør Christensen som rettet en kraftig appel til forstanderskapet. Dette må samtidig også kunne oppfattes kritikk av Lange Hanssen som nå hadde blitt direktør i banken. Thorvald Christensen hadde påvist at regnskapet pr. 1. januar 1884 viste at sparebanken var nummer 37 i rekken av bysparebankers formue i forhold til forvaltningskapitalen. Hele 94,5% av forvaltningskapitalen var utlån mot vekslar og vekselobligasjoner.⁴⁷¹

Regnskapet den 30. september 1886 viste at 30 personer hadde lånt i overkant av 2,5 millioner kroner. Av dette beløpet hadde 7 personer kausjonert for 1,5 millioner kroner.⁴⁷² Dette viser at Arendals Sparebanks virksomhet ikke ble

⁴⁷¹ Tvedt-Gundersen (1962): 13.

⁴⁷² Indberetning for Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo (1887): 14.

gjennomført med den forsiktighet, innsikt og bedømmelsesevne som måtte kunne forventes av en av Norges største sparebanker på den tiden.⁴⁷³

Arendals Sparebank hadde i alle år vært en bunnsolid bank i Arendal og hadde hatt et godt rykte. Da krisen kom, hadde ikke Lange Hanssen klart å komme langt nok i oppryddingsarbeidet. Arendals Sparebank gikk inn i den turbulente høsten 1886 med en låneportefølje fordelt på for få hender og med svak sikkerhet, konkluderte bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo året etter:

Uden Hensyn til disse gjensidige Endossementsforpliktelse, er det en af
Fagmænd erkjendt forkastelig Fremgangsmaade at udlaaene saa ufor-
holdsmæssig store Dele af Dispositions-Kapitalen til et indskrænket Antal
Spekulanter.⁴⁷⁴

I Schrøders direktørperiode ble ikke Arendals Sparebanks reservefond prioritert. Bare åtte prosent av forvaltningskapitalen var plassert i innskudd, pantobligasjoner og verdipapirer i andre kredittinstitusjoner. Dette var i hovedsak «sikre papirer». Til sammenligning hadde de fire største sparebankene i landet i 1878 plassert hele 32 prosent av forvaltningskapitalen sin i «sikre papirer».⁴⁷⁵ Johan Lange Hanssen påpekte dette, men for døve ører. I en proposisjon om sparebanklovgivningen i 1887, påpekte Finansdepartementet overfor Stortinget at bankdriften i Arendal led av sorgløshet og mangel på kontroll.⁴⁷⁶ Takket være god vekst i inntektene fra seilskutene, økte innskuddene i banken mellom 1875 og 1885 med 69 prosent.⁴⁷⁷ I nedgangstider var en slik utlånsstrategi risikofylt. Da ville det være behov for å kunne ha en tilstrekkelig disponibel kapital for å kunne oppfylle sine forpliktelser på dagen. Schrøder fikk allikevel gjennomslag for å føre Arendals Sparebank inn på det som var en usikker og risikofylt vei.

Banken reduserte krav til sikkerhet på utlån, og uforsvarlig store beløp ble gitt som lån på få hender med bare personlig sikkerhet.⁴⁷⁸ For Arendals Sparebank ble det viktig å opprettholde et godt kundeforhold til de som sto for de mest risikofylte investeringsprosjektene i byen. Arendals Sparebank og Arendals Privatbank konkurrerte sterkt om kundene, hvor risiko og sikkerhet ble negli-

⁴⁷³ Smith (1923): 594–595.

⁴⁷⁴ Indberetning for Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo (1887): 14.

⁴⁷⁵ ,Norsk Retstidende(1881–9): 138. Bredo Morgenstjerne viser til hvordan bankene hadde plassert forvaltningskapitalen (65% i vekslar og vekselobligasjoner, 32 % i pantobligasjoner og verdipapirer samt 3% i kon-
tanter, foliomidler og fasteiendom/inventar).

⁴⁷⁶ Oth. Prp. No. 15. (1887) Ang. Udfærdigelse af en Lov om Sparebanker: 1.

⁴⁷⁷ Indberetning fra Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo (1887): 7.

⁴⁷⁸ Rygg (1954): 186.

sjert. Det ga mulighet for en vidtdreven spekulasjon fra investorer som Arendals Sparebank burde ha tatt sine forholdsregler mot.

Det ble en tung oppgave for Johan Lange Hanssen å endre bankdriften, da han overtok som direktør i 1884. I 1885 og 1886 ble banken imidlertid administrert i samsvar med planen, og det ble gjennomført forføyninger som skulle redusere bankens samlede forpliktelser.⁴⁷⁹ Lange Hanssen bygde gradvis opp reservefondet, men det var ikke tilstrekkelig for å kunne stå imot de lavere konjunktorene som inntraff fra 1886. Finansdepartementet skrev i proposisjonen om sparebanklovgivningen at mangelen på sikkerhet i driften av Arendals Sparebank hadde sin årsak i at den konkurrerte med Arendals Privatbank. Mangelen på kontroll skyldtes, slik departementet så det, at banken hadde hatt uforsvarlig store beløp utestående på få hender uten annen sikkerhet enn den personlige.⁴⁸⁰

I Arendals Sparebanks årsberetning for 1885 går det frem at banken per 31. desember 1885 hadde et innskudd i Arendals Privatbank på 286 988,37 kroner. Et innskudd på 236 576,39 kroner var plassert i Den norske Creditbank (DnC). I løpet av 1886 opplevde Arendals Sparebank at de dårlige konjunktorene slo inn over næringslivet. Arendals Sparebank måtte derfor trekke i overkant av to hundre tusen kroner ut fra DnC og nær sytti tusen ut fra Arendals Privatbank.⁴⁸¹ Mot slutten av september 1886 sto banken i fare for å gå mot konkurs. Bankens problemer med å oppfylle sine daglige forpliktelser, som følge av at det som skulle ha vært disponibel kapital var bundet opp i utlån.

En historisk utstilling om krakket i Arendal vises i Kuben i Arendal. På Kuben finner man også digitaliserte dokumenter og protokoller etter brødrene Herlofson og Revisjonsrapporten til Arendal Privatbanks konkursbo av 2. august 1888 skrevet av Nicolaysen og Ramm. Teksten i sitatet under er hentet fra utstillingen. Den fyller ut bildet av konkursforløpet i Arendals Sparebank gjennom å belyse tillitskrisen som oppsto mellom bygdefolk og byborgere:

Bankkrakket hadde også gjort det synlig for alle som bodde utenfor byen at arendalsborgerne ikke var til å stole på. Det var vel kjent at småsparerne ute på bygdene tapte penger på Arendals Privatbanks utlånspolitikk som prioriterte direktørene og deres slekt og venner. Men det viste seg også at Arendals Sparebank favoriserte kjøpmenn, skipsredere og brukseiere i og rundt byen. Folk i bygdene var nok velkomne med spare-

⁴⁷⁹ Indberetning for Bestyrelsen i Arendals Sparebanks Konkursbo (1887): 14.

⁴⁸⁰ Oth. Prp. No. 15. (1887): 1.

⁴⁸¹ Nøyaktige tall er 202 033 kroner og 69 911 kroner.

pengene sine, men de sto ikke fremst i køen for å få lån. De hadde heller ikke noe de skulle ha sagt i Arendals Sparebanks styrende organer. Derfor var det vanskelig å etablere et samarbeid mellom innskyterne fra distriktene og byborgerne. Folk fra bygdene stolte, tross alle forsikringer, ikke lenger på Arendals Sparebank.⁴⁸²

Det var urolige tider for flere sparebanker og privatbanker i Norge på 1880-tallet. Nicolai Rygg har en grundig gjennomgang av 1880-årene i bind 2 av bokserien om Norges Bank. Et gjennomgående tema er sterk ekspansjon, vidt dreven spekulasjon og endossementskjeder, og påfølgende tilbakeslag. Rygg viser til Aleksander Kiellands bok *Fortuna*, som ble utgitt i 1884. Der får leseren et inntrykk av krakket 1882–83, hvor nettopp spekulasjonsfeberen skildres: Den lette adgangen til å oppnå kreditt, all omsetning basert på veksler, strømmen av papirer som stadig ble fornyet, og til slutt: Elendigheten da det brast.⁴⁸³ Det er ikke vanskelig å kjenne seg igjen i dette når historien om hendelsene i Arendal skal fortelles. Den dårlige administrative ordningen i Arendals Privatbank gjorde det i tillegg mulig for banksjefen å bedrive svindel, som ledet til påtale og straff.

Familien Herlofson var sterkt engasjert i Arendals Sparebank i over 50 år. Axel Herlofsons bestefar, Peter Herlofson (1777–1842), hadde vært med på å stifte banken og ble da valgt til formann i direksjonen. Deretter var Axel Herlofsons far, Nicolai Benjamin Aall Herlofson (1807–1884), samtidig kasserer og direktør i banken fra september 1866 til desember 1879.⁴⁸⁴ Nicolai Benjamin Herlofsons posisjon gjorde at både direksjon og forstanderskap så bort fra denne svært spesielle ordningen. Han sluttet i Arendals Sparebank i 1879. Sønnen Axel fikk ta opp lån helt inntil konkurstidspunktet for Arendals Privatbank. Det var vanskelig å nekte en Herlofson lån, selv i svært urolige tider.

I boken om slekten Herlofson heter det at de unge forretningsfolkene måtte holde sammen. Gikk én ut av kretsen, ville alle de andre falle. Bjørnstjerne Bjørnsons internasjonalt berømte skuespill, «En fallitt», forteller ikke bare om hvordan frykten for å gå konkurs hjemsøkte forretningsmennene på den tiden, men like mye om hvilken grenseløs skam som fulgte med en konkurs. Det gjaldt å holde ut lengst mulig og håpe på at det skulle gå bra.⁴⁸⁵

482 www.Kubenarendal.no, utstillingen om krakket i Arendal i 1886: Sparebank på vaklende grunn.

483 Rygg (1954): 167–190.

484 Diesen (1973): 141.

485 Diesen (1973): 174.

Bergenseren Olaf Johan Olsen (1851–1920) tok juridisk embetseksamen i 1877 og fikk i 1879 stilling som «Kgl. Fuldmægtig» i Finansdepartementet. Han avanserte raskt til byråsjef og ble leder av «Andet Oppebørselskontor» i Finansdepartementet i 1880. I 1882 fulgte et nytt trinn oppover karrierestigen, nå til leder av ekspedisjonskontoret i Finansdepartementet. Enda et opprykk førte ham i 1884 til stilling som ekspedisjonssekretær og leder for finansavdelingen i Finansdepartementet. Olsen ble finansminister i 1888. Foto tilhører Finansdepartementet.

Arendals Sparebank vakler

Da Arendals Privatbank stengte dørene 28. september 1886, opplevde Arendals Sparebank en stor pågang av innskyttere som ville ta ut innskudd. Arendals Privatbank var den første private banken i Norge som gikk fallitt. Tapet for Arendals Sparebank var på 151 954 kroner. Banken hadde i tillegg gitt et lån som Herlofson hadde fått utbetalt i mai 1886 og nok et lån til Herlofson fra slutten av september 1886, på til sammen 150 000 kroner. Arendals Sparebanks stilling ble ytterligere utsatt ved at en rekke av dens innskyttere og låntakere hadde kausjonsansvar overfor Herlofson og overfor andre i Herlofsons krets av forretningsfolk.

Da konkursen i Arendals Privatbank var et faktum, innkalte direktør Lange Hanssen allerede 1. oktober 1886 Arendals Sparebanks direksjon for å drøfte saken. Direksjonen ble orientert om at Arendals Sparebank ikke hadde tilstrekkelig dekning i reservefondet til å møte tap på lån til Herlofson og hans krets av forretningsfolk. Det store uttaket av innskudd tæret også kraftig på reservefondet. Banken måtte få kapital utenfra, men hvordan?

På møtet kom det opp flere forslag for å berge Arendals Sparebank, men bare ett ble vedtatt. Bankens utlånsportefølje ble sett på som en svært kritisk faktor. Forslaget gikk ut på at utenforstående fagfolk måtte få i oppdrag å gå

igjennom bankens portefølje. Fagfolkenes gjennomgang og forslag til tiltak ville så bli brukt som underlagsmateriale ved en søknad om støtte fra kommunen.⁴⁸⁶

Arendals Sparebank var landets fjerde største sparebank og en viktig økonomisk kraft for landsdelen. Ekspedisjonssekretær i Finansdepartementet, Olaj Johan Olsen, som nå befant seg i Arendal på grunn av konkursen i Arendals Privatbank, viste derfor stor interesse for Arendals Sparebanks økonomi. Direksjonen oppnevnte Olsen som et av medlemmene i fagkomitéen, og på den måten kom Olsen i en fremskutt posisjon for å rydde opp i det som nå så ut til å bli et bankkrakk i Arendal.

Konsul Ferdinand Reinhardt fra Kristiansand ble også oppnevnt som komitémedlem. Reinhardt hadde vært ordfører i Kristiansand fra 1877 til 1882, og fra 1870 til 1882 var han formann for Christianssands Børs.⁴⁸⁷ Den tredje var Johannes Westergaard fra Arendal, skipsreder og kjøpmann og tidligere ordfører i Arendal i 1862. Han var den første skipsrederen i Arendal som hadde anskaffet et dampskip.⁴⁸⁸

I samme tidsrom skjedde flere lekkasjer til pressen. Vi kjenner ikke til hvem som var informant, men det er tydelig at det må ha vært en person med omfattende innsikt i Arendals Sparebanks vanskelige stilling og direksjonens arbeid med fremtidige vedtak. Tre personer kan hver på sin måte ha hatt interesse av å plante informasjon. Avisen Agderposten var venstreavis, og redaktør Svendsen kan ha hatt kontakt med Finansdepartementets representant, Olaj J. Olsen. Den nyvalgte ordføreren i Arendal, Thorvald Christensen, hadde en tid vært ansatt i Finansdepartementet og kjente dermed Olaj J. Olsen. Kildene forteller lite som tyder på at de to hadde private samtaler om Arendals Privatbanks fall. Men Arendal var en liten by, og det er nesten umulig å tro at de ikke møtte hverandre. Likevel hadde de forskjellige ståsteder både politisk og i offentlige posisjoner.

Ordfører Christensen, ekspedisjonssekretær Olsen og redaktør Svendsen samarbeidet om et felles mål – en kommunal garanti for å redde Arendals Sparebank. Men departementets representant hadde med seg i kofferten fra departementet en forutsetning om å holde tilbake 10 prosent av innskuddskapitalen i banken som et garantifond.

Christensen kom til Arendal som tollinspektør i 1881. Faren var byfogd i Stavanger og hadde vært innvalgt på Stortinget. Farfaren hadde vært med på

486 Den vestlandske Tidende 2. oktober 1887.

487 Ole Dommerud, Christianssands Børs 1870–1970, (1970): 84.

488 Arendal bys historie (1923), artikkel av Klem: 726.

Eidsvoll i 1814. Christensen var også kammerherre ved kongens hoff og ble beskrevet som begavet, slagkraftig, omgjengelig – en kjent herre i Christianias selskapsliv, men som kunne opptre noe uberegnelig.⁴⁸⁹ Han var ansatt som «Kongelig fuldmægtig» Finansdepartementet fra 1865 til 1872. Da ble han byråsjef i «Hoved- og kontrabogholderkontoret», en stilling han hadde til han reiste til Arendal. I 1867 var Christensen norsk kommisær ved verdensutstillingen i Paris, hvor han samarbeidet med Heftye. Oppgaven må han ha utført på en god måte; på bakgrunn av den ble han utnevnt til ridder av St. Olavs orden.

Ordfører Christensen holdt seg godt orientert om Arendals Sparebanks situasjon. Etter at han fikk kjennskap til vedtaket i bankens direksjon, kalte han straks formannskapet inn til møte 5. oktober 1886. Ifølge formannsprotokollen vedtok Arendals formannskap å stille garanti på inntil 600 000 kroner for banken, uten noen betingelser.

Samme dag skrev Agderposten at ordfører Christensen hadde meddelt Arendals Sparebanks forstanderskap at kommunens formannskap kunne gi banken en garanti på inntil 600 000 kroner. Kommunen ville i tillegg sende en søknad til Norges Bank om opprettelse av en midlertidig eller fast bankavdeling i Arendal.⁴⁹⁰ Forslaget om en egen bankavdeling i Arendal ble avslått av Norges Bank, men Norges Bank stilte umiddelbart 500 000 kroner til disposisjon for bankens avdeling i Kristiansand.⁴⁹¹

Det går ikke direkte frem av avisreferatene hvorvidt departementets representant, Olaj J. Olsen, var invitert til møtet i kommunen. Men lokale avisinnlegg har flere henvisninger til ham og regjeringens syn på bankkrisen, noe som kan tyde på at han var til stede. Avisreferatene opplyste om at Sparebanken kom til å miste en million kroner hvis Arendals Privatbank falt. Arendals Sparebanks reservefond ville bare dekke 600 000 kroner av beløpet.

I tiden mellom Arendal kommunes vedtak av 5. oktober 1886 om kommunal garanti og et nytt vedtak i kommunen av 9. oktober 1886, var det full aktivitet i både Arendals Sparebank, i kommunens ledelse og i pressen.⁴⁹² Departementets representant, Olaj J. Olsen, var en aktiv deltaker. Han formidlet til kommunens sentrale organer at de ikke kunne binde seg til en økonomisk garanti til Arendals Sparebank, med mindre departementet godkjente dette. Fordi Olsen var medlem av den oppnevnte fagkomitéen som gikk igjennom regnskapet til

489 Norsk Biografisk Leksikon 1999–2005 S. H. Finne-Grønn: biografi i NBL1, bind. 2, 1925.

490 Agderposten, 11. oktober 1886.

491 Rygg (1954): 186.

492 Kilde er Formannsprotokollen for Arendal By 9. oktober 1886. På denne tiden ble Formannskapet brukt mye mer enn kommunestyret, slik at det er noe usikkert om dette vedtaket ble fattet i kommunestyret.

Arendals Sparebank, fikk han detaljkunnskap om saken. Dermed la han premisene for saksgangen i kommunen, og til slutt kunne han gi statsråden en tilråding.

Olsen hadde neppe betenkeligheter med å påta seg oppgaven som den ene av de tre fagpersonene for Arendals Sparebank. I hvilken grad han som fagmann for Arendals Sparebank kom i konflikt med den aktive rollen han inntok overfor beslutninger i kommunens sentrale organer, kan nok diskuteres. Hans primæroppgave var allikevel å gi statsråden en orientering om utviklingen av banksaken i Arendal og komme med en tilrådning. Deretter ville han pliktoppfyllende følge opp statsrådets beslutning.

Fagkomitéens gjennomgang av Arendals Sparebanks regnskaper ble avsluttet 6. oktober 1886. Den la til grunn at banken ville kunne få et tap på én million kroner. Grunnfondet var på 600 000 kroner, og banken måtte derfor få tilført 400 000 kroner. Dette var hovedinnholdet i et brev komitémedlem Ferdinand Reinhardt sendte til Arendals Sparebank 7. oktober 1886.

Agderposten fikk umiddelbart tilgang til brevet og offentliggjorde hovedinnholdet. Der kom det frem et krav om midlertidig binding av 10 prosent av innskyternes innskudd inntil økonomien i banken hadde bedret seg. Forslaget var fremmet av departementets representant i faggruppen, Olaj J. Olsen, og i brevet ba Reinhardt bankens direksjon om å imøtekomme dette. Reinhardt mente at dette var den beste måten man kunne fremme et samvirke på – mellom bank, publikum, kommune og staten.⁴⁹³

Det er tydelig at fagkomitéen ikke hadde målt temperaturen hos innskyterne i banken. Innskyterne i distriktene stolte ikke lenger på Arendals Sparebank, noe som kan ha virket imot gjennomføring av forslaget. Direktør Lange Hanssen fryktet at om man fulgte denne tilrådingen, kunne det oppstå ytterligere press på å ta ut innskuddsmidler. I tillegg hadde mange frivillige organisasjoner innskudd i banken. Det tok tid for disse å gjennomføre årsmøter og gi sine styrever fullmakter.

Ny rolle ved bankkriser for staten, kommunene og Norges Bank

Norge hadde ikke hatt noen bankkrise siden 1857. Dette skyldes nok at den norske økonomien var i god vekst, og at de lokale bankenes styrende organer i alt vesentlig førte en forsiktig utlånspolitikk. Men for Arendals Sparebanks del

⁴⁹³ Brevet er i en pakke på Aust-Agder-Arkivet. Konsul Peder Ferdinand Reinholdt var fra Kristiansand. Der drev han et større handelshus, skipsverft og rederi. Han var ordfører i byen i årene 1874–1880 og stortingsmann 1877–1882. Fra 1870 og til 1884 var han leder av byens børskomisjon.

ble aktiviteten dreid mer og mer mot forretningsmessig drift. Da ble også sikkerheten ved utlånspolitikken utfordret. Lån ble gitt uten annen sikkerhet enn den personlige – dette skjedde ikke bare i Arendal, men i en rekke banker i Norge.

Myndighetene hadde antakelig ikke laget noen «verktøykasse» for å møte den utfordringen som varierende internasjonale konjunkturer for sjøfart, trelast og fiskerier førte med seg. Noe slikt passet heller ikke inn i en liberalistisk økonomisk politikk, selv om staten flere ganger etter 1848 hadde grepet inn med tiltak for å redde næringslivet i urolige økonomiske tider.

Endringer i lovgivningen for Norges Bank og i sparebanklovgivningen var imidlertid under arbeid. Her arbeidet man med de langsiktige prinsippene for å videreutvikle norsk bankvesen. Professor Bredo Morgenstjerne hadde i flere avhandlinger pekt på at sparebanklovgivningen måtte revideres.⁴⁹⁴ Thomas Heftye hadde også vært en sterk pådriver for å endre lovgivningen til Norges Bank, og den nye Venstre-regjeringen fra 1884, ledet av Johan Sverdrup, ønsket nye reformer for Norges Bank.

Det ble gjennomført en større personsanering i Norges Bank, og i november 1884 ble det nedsatt en kommisjon under ledelse av Johannes Steen, Venstres leder i Stortinget, som fikk i oppgave å utrede og komme med forslag til ny lov om Norges Bank.⁴⁹⁵ Men under krisen i 1886 var tiden altså ennå ikke moden for å gjøre Norges Bank til «bankenes bank».

De kortsiktige løsningene i «verktøykassen» var nok vanskeligere å arbeide med. Hva skulle være statens og kommunenes oppgaver når de lokale bankene ble satt under et økonomisk press? Staten hadde på sin side ikke stor erfaring med bankkriser, og ved tidligere kriser for næringslivet hadde staten foretatt låneopptak og fått god faglig hjelp fra bankierne. Nå var bankvesenet såpass godt utbygd at bankene hadde overtatt statens rolle i krisetider for næringslivet.

Men hvilke tiltak skulle settes inn dersom bankene fikk økonomiske problemer? Det kunne virke som en noe enkel løsning hvis staten skulle gi økonomisk støtte gjennom innskudd på 3 måneders oppsigelse. Dette hadde neppe vært i Stortingets tanker da de i 1877 vedtok at Brannkassen skulle tilføre lokale banker i hele Norge innskudd for å bidra til økt aktivitet for bankene. Det er lett å forstå at ekspedisjonssjefen for Brannkassen i Arbeidsdepartementet, Karl Olsen, hadde vegret seg den gangen for å gjennomføre Stortingets vilje. Og ekspedisjonssjefen fikk rett, da Brannkassen fikk et reelt tap på innskuddet

494 Se kapittel 4.

495 Lie, Kobberrød, Thomassen og Forfang Rongved (2016): 142.

i Arendals Privatbank. Verre ble det da Finansdepartementet måtte erkjenne at også departementets innskudd i Arendals Privatbank kunne gå tapt.

Finansdepartementets protokoller viser at en rekke banker, herunder Flekkefjord Sparebank, Oddernes Sparebank, Christianssand Spareskillingsbank, Grimstad Sparebank, Fjære Sparebank og Laurvigs Sparebank fikk godkjent kommunal garanti uten krav til binding. Flere av disse bankene fikk problemer med likviditeten etter Arendals Privatbanks konkurs. Bobehandlingen medførte at bankenes innskudd ble redusert til en tredjedel; 33,84 prosent.

Med forslaget om å fryse ti prosent av innskuddsmassen, opplevde Arendals Sparebank at staten krevde at innskyterne skulle være med i et spleiselag for å redde banken, uten tanke for hvordan bankens ledelse skulle håndtere et slikt krav overfor de nesten åtte tusen innskyterne. Det var en uvanlig fremgangsmåte at private innskytere på denne måten skulle bære en felles risiko for å få en skadeskutt bank tilbake i ordnede former.

Det var også uvanlig at statlige organer (Statskassen, Brannkassen eller Norges Bank) skulle gi direkte økonomisk støtte i form av innskudd eller lån til banker som var i en krise. Et slikt virkemiddel ville bryte med stortingsdebatten fra 1878, hvor det ble vedtatt at offentlige fondsmidler skulle plasseres i banker på en slik måte at de kom de forskjellige landsdeler til gode. Denne debatten og odelstingets vedtak sa ingenting om at offentlige fondsmidler skulle kunne benyttes som krisetiltak om lokale banker kom i vanskeligheter.

Norges Bank kunne gi økonomisk støtte til sine avdelinger, noe som særlig ble gjennomført for avdelingene i Kristiansand og Stavanger i 1886.⁴⁹⁶ Dette kunne gjøres innenfor rammen av gjeldende regelverk uten at Norges Bank ble sett på som «bankenes bank». Det var ennå ikke allment akseptert at en spesialisering og arbeidsdeling innenfor bankvesenet var nødvendig. Liberalismen var fortsatt den bærende filosofi, og direkte statsstøtte til private banker som hadde økonomiske problemer var derfor ikke et ønskelig tiltak. Særlig ikke til banker hvor det hadde vært kritikkverdig bankdrift med store utlån uten annen sikkerhet enn den personlige.⁴⁹⁷

Det videre hendelsesforløpet høsten 1886

Allerede 6. oktober 1886 hadde Agderposten trykket et anonymt innlegg i saken. Innlegget viste til en mulig regjeringsgaranti til Arendals Sparebank.

⁴⁹⁶ Rygg (1954) 177.

⁴⁹⁷ I historien om Norges Bank har Nikolai Rygg foretatt en omfattende gjennomgang av de bankene som fikk problemer på 1880-tallet. Rygg (1954) 142–198.

Innsenderen tvilte på om regjeringen ville gi full garanti, men derimot kanskje en mulig garanti med krav også til «Opofrelse fra Indskydernes Side». Redaktør Svendsen i Agderposten kommenterte innlegget og skrev at avisen tvilte på den praktiske gjennomførbarheten av tiltaket, selv om det var «mulig teoretisk korrekt».

Brevet fra fagkomitémedlem Reinhardt var, som vi husker, skrevet 7. oktober, og Agderposten fikk tilgang på dette. Den 8. oktober 1886 gikk så redaktør Svendsen ut med et nytt, klart standpunkt. Nå var han sikker på at regjeringen ville fremme et krav overfor innskyterne og mente regjeringen ville oppfordre innskyterne til å vise en lojal holdning til dette tiltaket. «Viljen til at styrke Bankens fremtidige Virksomhed gennem en Garanti i den Form, at de indrømmer Banken en vis Del af sine Inskud som uopsigelige en Tid». Deretter foreslo redaktør Svendsen at 10 prosent av innskuddene i Arendals Sparebank skulle stå som en garanti. Redaktøren argumenterte altså for at forslaget som var fremmet av statens representant i fagkomitéen, Olaj J. Olsen, burde vedtas.

I direksjonsmøtet 6. oktober 1886 hadde Arendals Sparebank avvist forslaget om denne type binding. I realiteten var det bare Arendals Sparebanks direksjon som forsto konsekvensene av et slikt garantiforslag: At det ville ha stikk motsatt effekt av hva som var intensjonen til de oppnevnte fagfolkene, kommunens styrende organer og deler av pressens holdninger. Mest sannsynlig ville flere ta ut sitt innskudd fra banken.

Da ordfører Christensen fikk informasjon om Arendals Sparebanks vedtak av 6. oktober 1886, skrev han et brev til banken. Her viste ordføreren til forslaget fra fagkomitéen og oppfordret Arendals Sparebank til å gi det sin støtte. Han viste til at planen var fremmet av «utenbys og upartiske» menn, én av dem var altså Finansdepartementets ekspedisjonssekretær og «Befuldmegtigede».⁴⁹⁸

Arendals Sparebanks direksjon og forstanderskap fikk i realiteten kniven på strupen. Enten måtte man godta binding av 10 prosent av innskuddene i banken, eller få bankens situasjon skjøvet ut i det uvisse uten hjelp fra offentlige instanser. Utpå kvelden 8. oktober 1886 kom direksjonen sammen på nytt. Til dette direksjonsmøtet var overraskende nok også tidligere direktør Ole Schrøder innkalt, nå i kraft av sin stilling som byfogd. Han skulle se til at alt foregikk på lovmessig og korrekt måte. Det er ukjent hvem som hadde invitert ham.

Bankdirektør Lange Hanssen hadde gjentatte ganger kritisert Schrøder for hans lettvinne og ubekymrede holdning til størrelsen av reservefondet og til

498 Thorvald Christensen, brev av 7. oktober 1886.

bankdriften ellers. Lange Hanssen hadde måttet finne løsninger på de uansvarlige disposisjoner som Schrøder hadde gjennomført. For Lange Hanssen, og trolig for resten av direksjonen, må det ha hvilt en tung ironi over Schrøders tilstedeværelse. Direksjonsmøtet måtte nå akseptere statens krav, om det skulle bli mulig å få en kommunal garanti. Direksjonen valgte dermed å følge fagkomitéens tilråding, tross innvendingene man hadde.⁴⁹⁹

Nå var saken kommet inn i et spor som departementets mann, Olsen, hadde ønsket seg. Han hadde fått med seg både ordfører Christensen og redaktør Svendsen. Alt neste dag, 9. oktober, kunne Arendal kommune ta saken opp til behandling.⁵⁰⁰ Det ble fattet følgende vedtak: «At den af Arendals Kommune-Bestyrelse i Møde den 9. oktober 1886 fattede Beslutning om betinget Garanti for indtil 600.000 kr af Arendals Forpligtelser naadigst approberes i henhold til Lov om Formandskaber. Den kan ikke blive effektiv før den samme betingede Vedtagelse fra Indskyderne foreligger».⁵⁰¹ Ifølge Finansdepartementets kassedagbok, datert 15. oktober 1886, hadde Olsen vært tilbake i Kristiania (samme dag) og orientert finansministeren.⁵⁰² Kravet om binding av 10 prosent av innskuddene i Arendals Sparebank hadde derfor finansministerens støtte. Kommunestyrevedtaket av 9. oktober hadde allerede vært behandlet i statsråd 14. oktober 1886.

I Arendal utviklet krisen seg videre. Den 20. oktober 1886 sendte ordfører Christensen og byfogd Schrøder et brev til Kong Oscar II (i brevet kaller Schrøder seg «magistrat»). I brevet til kongen ber de «naadigst» om en midlertidig «Laanekommission i Arendal med Midler af Statskassen». Om de to herrene i Arendal ønsket å tirre Sverdrupregjeringen, kunne de neppe funnet på noe bedre. Sverdrupregjeringen hadde et anstrengt forhold til kongen, noe som var vel kjent. Det sterkt underdanige brevet til Kong Oscar II kunne neppe utløse annet enn motvilje fra regjeringen – særlig fordi dét herrene ba om, ville medføre økte statlige utgifter.

Arendals Sparebanks vei mot konkurs

Den 18. oktober 1886 søkte Arendal kommune regjeringen om en midlertidig lånekommisjon for Arendal med midler fra statskassen. I sitt svarbrev av 29. oktober 1886 avsto ikke Finansdepartementet søknaden, men viste til at betingelsen for kommunal garanti var at også innskyterne foreløpig stilte 10 prosent av sine innskudd til bankens disposisjon.⁵⁰³

499 Agderposten 11. oktober 1886.

500 Formannskapsprotokoll Arendal kommune.

501 Finansdepartementets journal 1886, sak 1076.

502 Finansdepartementets journal 1886, sak 1256.

503 Finansdepartementets journal 1886, sak 1097.

Direksjonen i Arendals Sparebank sendte også en søknad til Finansdepartementet om 300 000 kroner som innskudd til banken.⁵⁰⁴ I svarbrev av 13. november 1886 viste departementet til samme begrunnelse som i brevet av 29. oktober: Binding av 10 prosent av innskuddskapitalen måtte gjennomføres. For å redde Arendals Sparebank måtte hver enkelt innskyter akseptere en binding, før kommunen eller staten var villig til å gi hjelp.⁵⁰⁵

Det viste seg umulig for Arendals Sparebank å få alle innskyterne med på bindingskravet. Det ble heller ikke gjort noe alvorlig forsøk på å få bankens innskytere med på dette kravet.⁵⁰⁶ En gjennomgang foretatt av Johs. G. Torstveit viste at banken per 14. desember 1886 hadde hele 7 993 innskuddsbøker.⁵⁰⁷ Direksjonen valgte derfor å ikke fremme forslaget overfor innskyterne. Direksjonen mente at den ikke hadde annet valg enn å sitte i ro og håpe at likviditetskrisen ville drive over.

Fortsatt fantes mange pengesterke borgere i Arendal. De lot seg imidlertid ikke friste til å sette inn penger i banken, og mange valgte i stedet å være med på å bygge opp en ny privatbank, Agdesidens Bank. Tilliten til Arendals Sparebank var så svekket, at innskytere heller tok sine sparepenger ut enn å la dem bli stående i banken. I et avisoppslag mot slutten av november 1886 kom det frem at Arendals Sparebank fremdeles stod uten garanti fra kommune og stat. Dette førte til en stor pågang mot banken fra innskytere utenbys fra. Mellom 1. oktober 1886 og 14. desember 1886 ble 76 prosent av uttakene gjort av utenbygds innskytere.⁵⁰⁸ Den 14. desember 1886 valgte direksjonen så å stenge banken. Direksjonen leverte boet til konkursbehandling.

Saken var ikke avgjort med dette. Mange, særlig fra bygdene, ønsket banken gjenreist ved tvangsakkord. Stortingsrepresentant Fløystad, som var med i bostyret, tok saken opp blant annet i brev til Finansdepartementet av 23. februar 1887. Statsråd Haugland og ekspedisjonssjef Olaj Johan Olsen sto på sitt tidligere standpunkt. 10 prosent av innskyternes kapital måtte bindes. De begrunnet dette med at ellers ville ikke Arendal kommunes garanti stå ved lag. De pekte for øvrig på at punkter i akkordforslaget som tok sikte på å sikre innskyterne, ikke kunne ventes approbert i statsråd. Både statsråden og ekspedi-

504 Finansdepartementets journal 1886, sak 1177.

505 Finansdepartementets journal 1886, sak 1178.

506 Tvedt-Gundersen (1962): 15.

507 En protokoll i statsarkivet i Kristiansand har nummerert oversikt over alle som hadde innskuddsbøker i banken pr. 14. 12 1886.

508 Indberetning av Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo.

sjonssjefen mente at alle parter var best tjent med bankens fullstendige avvikling ved konkurs.⁵⁰⁹

Kunne Arendals Sparebank ha vært reddet?

Da ekspedisjonssekretær Olaj Johan Olsen dro til Arendal for å rydde opp i bankkaoset tidlig i oktober 1886, hadde han neppe i tankene å bidra til at Arendals Sparebank gikk konkurs. Det var naturlig å legge ansvaret for at banken var kommet i problemer på bankens ledelse, fordi den ikke i tilstrekkelig grad hadde forvaltet innskytternes midler på en robust og forsiktig måte. Departementet særbehandlet Arendals Sparebank ved å fremme et krav om binding av 10 prosent av innskuddene. Da Olsen på vegne av regjering og Finansdepartementet fremmet forslag om bindingskrav i Arendals Sparebanks fagkomite, ble situasjonen fastlåst. Bankens administrasjon gjorde et forsøk på å mobilisere innskytterne, men dette lyktes de ikke med.

I ettertid viste det seg at Arendals Sparebank ville hatt reell mulighet til å overleve med en kommunal garanti på 600 000 kroner, slik garantien ble utformet i kommunens styrende organer 5. oktober 1886. Det var ikke mye kapital som manglet for at banken skulle overleve. Og til tross for lange og kostbare rettsprosesser som boet førte etter stengningen av banken, kom dividenden opp i hele 90,9 prosent. Det vil si, at dersom man hadde et innskudd på 100 kroner, fikk man tilbake 90,90 kroner. Tapet var altså ikke så stort som fagkomiteen hadde anslått⁵¹⁰. I ettertid ser vi at Arendals Sparebank kunne vært reddet med større smidighet fra statens side, og med politisk kløkt og evne til å formidle situasjonen til befolkningen i arendalsområdet på en god måte.

Ser vi på hva avisene formidlet av informasjon og egne betraktninger fra redaktørene i de hektiske dagene i oktober 1886, kan det synes som om tiltakene for å redde Arendals Sparebank ble formidlet på en usedvanlig klønete måte. Redaktør Svendsen, ekspedisjonssekretær Olsen og ordfører Christensen samarbeidet nok godt, men de glemte formidlingens kunst overfor befolkningen. Å skrive anonymt i avisene eller å fremsette ryktespredning fra redaktøren, var neppe måten å møte lokalbefolkningen på.

Ikke minst burde man sett nødvendigheten av å gi et korrekt bilde av situasjonen til den menige mann i gata, som ikke hadde skapt krakket, men som allikevel ble pålagt å gjøre store ofre. Klanen av spekulanter som samarbeidet

⁵⁰⁹ Tvedt-Gundersen (1962): 18.

⁵¹⁰ Sluttføring av Arendals Sparebanks konkursbo 19. desember 1896 og dividendeoppgjøret til Arnt Speilberg og andre. Arkiv: Kuben i Arendal.

innbyrdes, med Herlofson i spissen, ga blaffen i konsekvensene for resten av befolkningen, og de fleste slapp billig unna – dog ikke uten skam. Mange av byborgerne satt også stille på pengesekken sin; de kunne i stedet ha deltatt aktivt i en felles dugnad. Men som vi har hørt, planla de opprettelsen av en ny privatbank, mens Arendals Sparebank måtte blø på vei mot konkurs.

«Offeret» innskyterne ble bedt om å gjøre, gikk ikke hjem i samfunnet i og rundt Arendal i 1886. Arendals Sparebank hadde selv brakt ved til bålet ved bare å prioritere byborgerne i Arendal fremfor hele kundemassen.

Dersom Olaj Johan Olsen hadde møtt mannen i gata på en bedre måte, kan det være at forslaget hans kunne fått grobunn. Men han valgte å opptre som viktig myndighetsperson utsendt fra regjeringen for å løse floken som hadde oppstått i Arendal. Alternativet kunne vært å argumentere for en felles dugnadsånd. Ordføreren i Arendal glemte også formidlingssiden av saken, og direksjonen i Arendals Sparebank ga opp å komme i kontakt med kundemassen sin. Resultatet ble at den menige mann gikk i banken og tok ut sparepengene sine.

Det tok tid å meisle ut en politikk for en banksektor i rask utvikling. Men banksektoren var kommet for å bli, og bankene ble motoren i den økonomiske utviklingen. I 1885 fantes kun 33 private forretningsbanker i Norge, og mange var svært små. Sparebankene spilte fortsatt en overordnet rolle i forhold til forretningsbankene. Det var først etter 1890 at forretningsbankene passerte sparebankene i forvaltningskapital.⁵¹¹

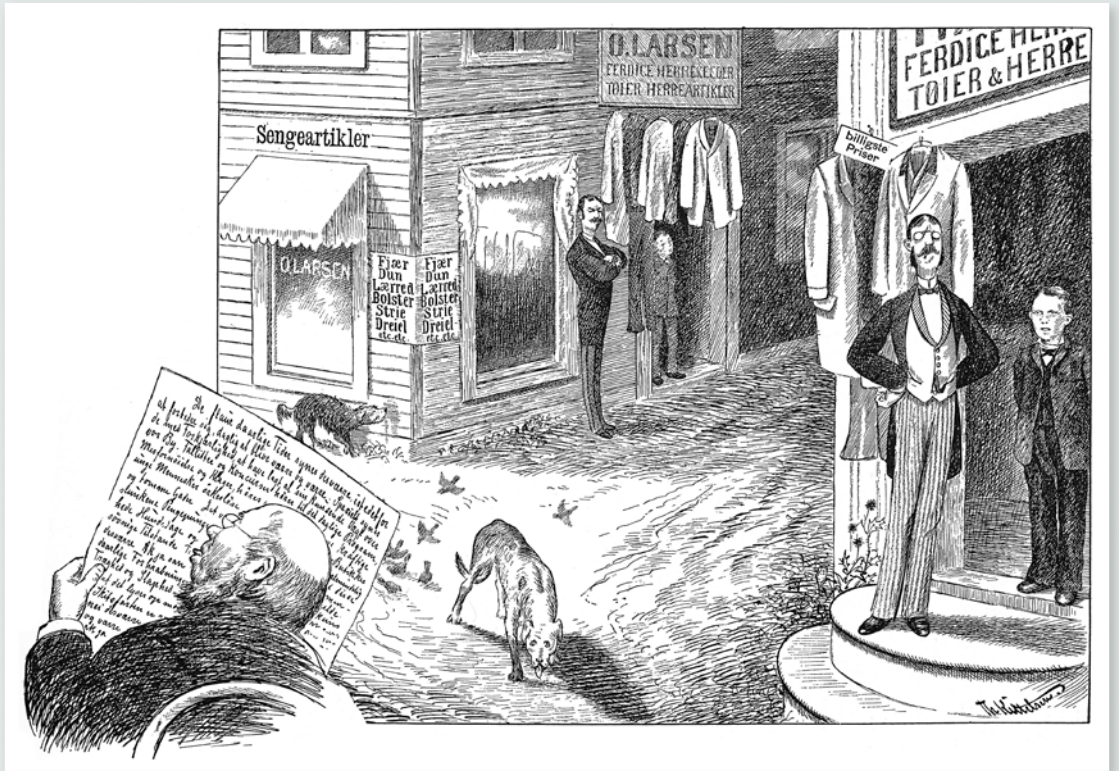
Det var dermed viktig at regelverket og helhetstenkingen ble utviklet slik at det ga økt samfunnsmessig produktivitet. Bankene måtte i større grad være en innovativ kraft for omstilling og etablering av nye arbeidsplasser. Statens rolle var fortsatt å legge forholdene til rette for stabil økonomisk utvikling, men det var ikke statens oppgave å gripe regulerende inn i forhold til konjunkturbevegelser i økonomien.⁵¹²

Hele Europa var på denne tiden i gang med etablering av bankvesenet. Norge holdt stort sett tritt, og samarbeidet i Skandinavia, med gullstandard og felles krone, bidro en tid positivt. Til og med en felles nordisk veksellov ble vedtatt.

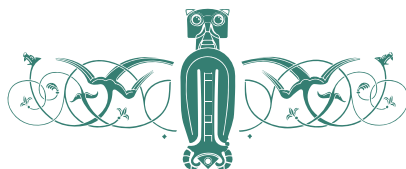
I løpet av 1800-tallet var Norges bankvesen blitt del av et banksystem som opererte også utenfor landets grenser. En trend i utviklingen var at bankierne ble erstattet med banksystem og bankvesen. På veien mot det moderne bankvesen kom det flere krakk før man fikk utviklet tilstrekkelig regelverk og kompetanse.

511 Knutsen (1994): 50.

512 Einar Lie, *Norsk økonomisk politikk etter 1905* (2012): 10. Lie kommenterer synspunkter til konjunkturteoretikeren Einar Einarsen, som i sin kjente bok fra 1904, «Gode og dårlige tide» skrev at oppgangstider og krisetider fulgte hverandre, slik som sol fulgte regn.

Theodor Kittelsen: Hverdagsstemning. Dårlige tider og konkurrence

KAPITTEL 9

Sorgløshetens tid er over – rettsoppjørene etter krakket

I tiden etter krakket i Arendal høsten 1886 ble det gjennomført en rekke rettsaker knyttet til konkursen i Arendals Privatbank og den senere konkursen i Arendals Sparebank. Straffesaken mot banksjef Axel Herlofson i Arendals Privatbank var den første som kom opp. Den startet i byretten i Arendal 15. januar 1887. Saken ble senere behandlet av stiftsverretten i Kristiansand og deretter i Høyesterett. I tillegg fremmet bostyret for Arendals Privatbank rettsaker mot Marie Heftye, enken etter Thomas Heftye, og mot den tidligere direktøren i Arendals Privatbank, Anders Dedekam Geelmuyden. Dom i Arendal byrett mot direksjonen i Arendals Sparebank falt 4. januar 1888. Denne saken ble også anket til Høyesterett.

Byfogd Ole Schrøder – en nøkkelperson i Arendal

En hovedoppgave for byfogden var å være dommer i byretten i Arendal. Byfogden skulle legge til rette for saksgang, bevisførsel og vitneinnkalling i rettsaker. Byfogd Ole Schrøder fikk en viktig oppgave med å lede rettsakene i forbindelse med konkursene både i Arendals Privatbank og i Arendals Sparebank.

Ole Schrøder ble født i Tønsberg. Han tok cand.jur. eksamen ved Universitetet i Christiania bare 22 år gammel. I tillegg til sine gode evner hadde han også ambisjoner. Den unge Schrøder reiste til Arendal og etablerte seg som sakfører i 1859. Han kom fort inn i det gode selskap i byen, noe som ble styrket gjennom ekteskapet med Dorothea Kallevig. Hun var fra en av de gamle, rike familene

*Byfogd Ole Schrøder (1834–1892).
Maleri av P. N. Arbo. Foto: Bjørn Hoff.
Aust-Agder museum og arkiv, KUBEN*

i Arendal. Men ekteskapet varte ikke lenge; Dorothea døde etter en vanskelig fødsel i 1863.

Politisk var Schrøder solid plassert på den konservative siden. I tre perioder, fra 1872–78 og fra 1880–84, var han ordfører i Arendal. Den politiske karrieren stanset ikke lokalt: I tre perioder, fra 1877–79, 1880–82 og 1883–85 var Schrøder stortingsrepresentant fra byene Arendal og Grimstad. Schrøder stilte også til stortingsvalget i 1885, men denne gangen oppnådde han ikke tilstrekkelig med stemmer. Schrøder endte som «1. suppleant» – første varamann.

På Stortinget ble Schrøder del av det konservative miljøet. Fra første dag var han med i partiet Høyre. Schrøder visste å komme seg inn i «riktige» posisjoner, og som mange andre finansfolk var han medlem av Norske Selskab. Her kunne han treffe Henrik Helliesen, som var finansminister inntil 1884, tidligere finansminister og høyreleder Fredrik Stang, samt bankierne Thomas Heftye og Nicolay August Andresen.

Schrøder ble personlig rammet av konkursen i Arendals Privatbank: Han hadde kausjonert for relativt store summer. Som kausjonist var han fullt ansvarlig for den aktuelle kausjonssummen, som kunne føre til personlig konkurs og ruin. En personlig konkurs ville kunne påvirke hans rolle som dommer. Schrøder ble imidlertid reddet fra en slik nedverdiggende konkurs ved at sønnen

og juristen Hans Daniel Schrøder trådte til. Den unge juristen ble gjort oppmerksom på farens problemer av sin onkel, teatersjef Hans Ludvig Schrøder. Unge Schrøders morfar, Emil Kallevig, var en av byens rikeste menn. Hans Daniel skrev derfor til faren og spurte om han skulle be «Bedstefar endossere for Dig det nødvendige Beløb, mod at jeg refunderer de mulige Tab af den Arv, der maatte engang tilfalde mig».⁵¹³ Ole Schrøder fikk pengene som reddet ham fra konkurs. Han ble selv offer for sin ukyndige bankdrift og feilvurdering av seilskipsfartens dalende konjunkturer.

I Finansdepartementets proposisjon om endringer av sparebanklovgivningen, Oth. Prop No 15 av 10. februar 1887, kritiseres Ole Schrøders lederskap av Arendals Sparebank. Selv om Schrøder ikke ble navngitt i proposisjonen, het det « – Trods Planens (Arendals Sparebanks plan, forf. anm.) utrykkelige Bud – en af Direktørene gjennom lange Tider – paa egen Haand for den vesentligste Del har besørget Udlaansvirksomheden».⁵¹⁴

Rettsakene mot banksjef Axel Herlofson i Arendals Privatbank

Gjennomgang av status for Arendals Privatbank ble foretatt av politimester Leonard Elisar Holmboe og konsul Christian Theodor Boe. Den avslørte flere lovbrudd begått av bankdirektør og banksjef Axel Herlofson. Konklusjonen var at amtmannen i Nedenes Amt skulle sette Herlofson under tiltale, og Herlofson satt i arrest i Arendal fra 2. oktober 1886.⁵¹⁵

I tiden frem til rettsaken skrev Herlofson flere brev til byfogd Schrøder.⁵¹⁶ Gjennom brevene forsøkte han å gi sitt bilde av hvordan Arendals Privatbank var blitt drevet. Alt vekselrytteri og pengeoverføringer til ham selv var til syvende og sist gjort for å sikre Arendals Privatbank, bedyret Herlofson. Til sitt forsvar hevdet han videre at uttraderingene av beløp i bankens bøker hadde vært til bankens beste.

Ved konkursene hadde brødrene Axel og Oscar Herlofson en samlet gjeld på 12,5 millioner kroner. Professor Sverre Steen skriver at i Kristiansand by var samlet formue i 1886 på rundt 12 millioner kroner.⁵¹⁷ Disse tallene alene dokumenterer dimensjonene av krakket i Arendal.

Det var byfogd Schrøders oppgave å dømme i saken mot Axel Herlofson. Schrøder hadde hatt et tett personlig forhold til familien Herlofson; Ikke minst

⁵¹³ Ringdal (2018): 15.

⁵¹⁴ Oth. Prp. No. 15 (1887): 1.

⁵¹⁵ Blichfeldt (1887): 107.

⁵¹⁶ Brevene finnes i en mappe på Statsarkivet i Kristiansand.

⁵¹⁷ Steen (1948): 347.

hadde han i mange år arbeidet tett sammen med faren til Axel Herlofson i Arendals Sparebank. Byfogden hadde ansvar for å oppnevne forsvarsadvokat for Herlofson. Lokale advokater ble prioritert for å unngå store utgifter til reise- og opphold, og i tur og orden oppnevnte Schrøder tre advokater som forsvarere. Etter at de var orientert om tiltalen i saken, bad de seg imidlertid fritatt for oppgaven. De hevdet å ha fått andre gjøremål i forbindelse med konkursene, som de måtte prioritere.

Bankierfirmaet Heftye ved Jørgen Heftye fremmet da forslag om en forsvarsadvokat for Herlofson. Schrøder avlo i første omgang under henvisning til kostnadene ved å få en advokat fra Christiania. Men i neste fase ga han seg. For den foreslåtte advokaten, Arendt Schiander, forsikret at han kunne bo i Arendal under rettssaken, og dermed ble reise- og oppholdskostnadene redusert. Tross svindel og bankkrakk, som rammet både omdømmet til bankierfirmaet Thomas Joh. Heftye & Søn og Thomas Heftye spesielt, ønsket altså Jørgen Heftye, broren til Thomas Heftye, på vegne av bankierfirmaet en god forsvarsadvokat for Herlofson. Herlofson måtte sikres korrekt behandling i rettsforhandlingene. Det var viktig både for firmaet Heftye, og ikke minst for ettermålet til Thomas Heftye, at dennes engasjement i Arendals Privatbank ble fremstilt på en korrekt måte.

Advokat Schiander kom til Arendal tidlig i desember. Med friskt mot gikk han gikk i gang med sitt forsvar av Axel Herlofson. Før rettssaken begynte den 15. januar, leverte han et svært forsvarskompendium til byfogd Schrøder.⁵¹⁸ Alt tydet på at Schiander har vært lydhør overfor alle de fantasifulle påstandene til Herlofson. Forsvarsadvokaten hevdet nemlig med kraft at om noen i denne saken skulle tiltales, var det Herlofsons meddirektører Geelmuyden og Heftye. Disse to erfarne kapitalforvalterne hadde latt den unge og relativt uerfarne Herlofson stå alene med ansvaret for alle avgjørelser i banken. I sine mange forretningsmessige handlinger hadde ikke Herlofson prioritert egne økonomiske forhold, men bankens. Han hadde til tider brukt av egen kapital for å redde Arendals Privatbank ut av økonomisk problemer, hevdet Schiander. Schiander mente at kronargumentet for Herlofsons uskyld var at han ikke hadde brukt av bankens penger til sin private husholdning. Dette mente forsvarsadvokaten å kunne dokumentere.

518 Statsarkivet i Kristiansand.

Rettsaken mot Axel Herlofson startet altså i Arendal byrett den 15. januar 1887. Ifølge Blichfeldts revisjonsrapport hadde amtmannen i Nedenes fremmet tiltale med fire punkter:⁵¹⁹

- 1 Han hadde bedragersk benyttet sin stilling.
- 2 Han hadde skjult størrelsen på kassakreditt og forfalsket regnskaper.
- 3 Han hadde 10. september 1886 tatt fra bankens portefølje (bankens egne verdipapirer mv., forf. anm.) 240 290,83 kroner og brukt pengene som sikring for personlige lån.
- 4 Axel Herlofsons forfalskninger av månedsutdragene.

Byretten i Arendal dømte Axel Herlofson til tap av sine ombud, offentlige tillitsverv i Barbu kommune, dernest til seks års straffarbeid. Etter anke kom saken opp på ny i stiftsoverretten i Kristiansand. Dommen falt den 11. mars 1887 med i hovedsak samme resultat som i underretten.

Saken ble da anket til Høyesterett, som 3. juni 1887 likeledes dømte Herlofson til seks års straffarbeid. Høyesterett delte imidlertid tiltale og dom i to. De to første anklagepunktene ble vurdert og dømt for seg, og dommen lød her på tap av ombud og tre års straffarbeid. Det alvorligste tiltalepunktet var etter rettens mening Herlofsons radering med pennekniv, i det øyemed å redusere egen gjeld – raderinger i bankens protokoller. Det tredje anklagepunktet gav også dom på tre års straffarbeid. Tiltale og dom var etter straffeloven: Herlofson hadde tatt av bankens portefølje og omsatt papirene til egen vinning. Samlet ble dommen altså stående med seks års straffarbeid.

Etter dommen i byretten i januar 1887 var nye svindelaffærer og lovbrudd kommet for dagen. Videre avsløringer kom etter stiftsoverrettens dom av 11. mars 1887. Selv etter dommen i Høyesterett 3. juni samme år, kom det nye dokumentasjoner på Herlofsons mange lovbrudd som bankdirektør/banksjef.

Ett forhold springer i øynene: Rettsakene mot Axel Herlofson klarte ikke å dokumentere et «svinn» på mellom 300 000 og 500 000 kroner fra Arendals Privatbank. Revisor i prosessen påpekte at dette store beløpet hadde Axel

519 Blichfeldt (1887) 107–108. Banksjef Herlofson hadde ihht. til bankens vedtekter ikke adgang til å åpne kassekreditt hverken for seg selv eller sin bror Oscar Herlofson. Han må derfor allikevel ha innført en slik ordning for seg og sin bror (Firma Herlofson). Kassekreditt var på denne tiden i liten grad benyttet, men det nevnes i debatten etter Aschehougs foredrag i Økonomisk Forening 27. januar 1890 at flere omtalte fordelene ved bruk av kassekreditt i stedet for vekselobligasjoner. Aschehoug viste til, jf. på side 39 i Statsøkonomisk tidsskrift 1890, at Drammens Privatbank hadde gitt kassekreditt i betydelig utstrekning og han viste til regnskapstall for 1888. Drammen Privatbank var på dette tidspunkt den eneste privatbanken i Norge som hadde offentliggjort i bankens balanse at den benyttet kassekreditt.

Familien Herlofson utenfor Strømsbo gård i 1884. Axel Herlofson stående til venstre, Oscar Herlofson i midten og Didrik Herlofson til høyre. Fra Aust-Agder museum, KUBEN

Herlofson «forstukket».⁵²⁰ Rettsinstansene avviste imidlertid påstandene fra revisor som «ikke bevist». Til dags dato har det derfor stått som et åpent spørsmål hvor disse pengene ble av.

I kjølvannet av krakket fulgte som nevnt flere rettsaker. En av disse var konsul Peter Lunds prosess mot Didrik Herlofson (en bror av Axel Herlofson) for medvirkning til svindel. Axel Herlofsons svigerfar, Peter Lund, tapte rettsaken mot Didrik Herlofson. Dommeren konkluderte med at påstanden om svindel hverken kunne dokumenteres eller bevises. Saken er nærmere omtalt i kapittel 7.

Bankierfirmaet Heftye tar ansvar

Bankierfirmaet Heftye ble involvert i to saker da Arendals Privatbank gikk konkurs. Den ene saken var at boet i Arendals Privatbank reiste sak mot boet etter

520 Blichfeldt (1887) 9 og 34.

Thomas Heftye. Den andre saken gjaldt firmaet Heftyes tilbakebetaling til staten, både ved Finansdepartementet og Arbeidsdepartementet (Brannkassen), for deler av det innskutte beløpet på 300 000 kroner i Arendals Privatbank.

Innskytermøtet i Arendals Privatbank 12. oktober 1886 hadde vedtatt at banken skulle slås konkurs. Begrunnelsen for vedtaket var at et konkursbo ville gjøre det lettere å fremme krav mot boet etter Thomas Heftye. Arendals Privatbanks bo førte derfor to store og langdryge prosesser, den ene mot Marie Heftye, enken etter Thomas Heftye, og den andre mot Anders Dedekam Geelmuyden. I begge tilfeller gjaldt det anklager mot Heftye og Geelmuyden for ikke å ha kontrollert Axel Herlofsons virke som direktør for Arendals Privatbank godt nok.⁵²¹ I begge tilfeller godtok rettsinstansene forklaringen om at Herlofsons forfalskede måneds- og årsmeldinger var troverdige og ikke ga grunn til mistanke.

I søksmålet mot boet etter Thomas Heftye, som ble reist av boet i Arendals Privatbank ved advokat Johnny Ramm, viste Jørgen Heftye til at Firmaet Heftyes advokater skulle ta seg av de rettslige kravene som økonomisk var rettet mot boet etter Thomas Heftye. I byretten i Christiania ble firmaet Heftye dømt til å betale tilbake til Arendals Privatbanks bo et beløp på 108 000 kroner pluss renter, for salg av Thomas Heftyes aksjer i Arendals Privatbank. Retten var delt i avgjørelsen, og saken ble anket til Høyesterett.

Enken Marie Heftye valgte imidlertid å betale det aktuelle beløpet til boet i Arendals Privatbank. Marie Heftyes advokat, August Bonnevie, skrev 20. november 1891 et brev til advokat Ramm (advokat for Arendals Privatbanks bo) om innbetalingen av 110 828,74 kroner, og Ramm svarte i et brev av 30. november 1891 at alle krav nå «er bortfallne».⁵²²

I den påfølgende høyesterettssaken mellom boet i Arendals Privatbank og boet etter Thomas Heftye, ble et sentralt punkt drøftet. Det var i hvilken grad Heftye burde ha kjent til at Arendals Privatbank var insolvent på det tidspunktet i juni 1886, da aksjekjøpet hadde funnet sted. I rettsaken sa Geelmuyden at Heftye hadde sendt flere brev til Arendals Privatbank hvor det ble advart mot overdreven kreditt. Men, sa han, det fantes ikke bevis for at Heftye i juni 1886 skulle ha ansett bankens stilling som så dårlig at det var grunnlag for konkurs.

Den 9. mars 1893 ble boet til firmaet Heftye frifunnet.⁵²³ Firmaet Heftye krevde ikke tilbakebetalt beløpet som Marie Heftye hadde betalt etter dommen

⁵²¹ Referat fra kreditor møte 21. oktober 1886 som ble referert i Den vestlandske Tidende dagen etterpå.

⁵²² Brev som finnes i Rolf Erik Heftyes private samling.

⁵²³ Publisert i Retstidende 1893–186.

i Christiania byrett, og boet i Arendals Privatbank foretok heller ikke noen tilbakebetaling. Høyesterettsdommen var imidlertid en klar oppreising av Thomas Heftyes minne.

Retts sakene mot Anders Dedekam Geelmuyden gikk også til Høyesterett, hvor han i dom den 23. oktober 1890 ble frifunnet.

I tillegg til at boet etter Thomas Heftye måtte føre en lang rettsprosess om aksjesalget i Arendals Privatbank, foretok firmaet Heftye en rekke innbetalinger til Finansdepartementets konto i statskassen.

Selv om staten, ved Finansdepartementet, ikke fikk gjennomslag for sitt krav om høyere dividende ved bobehandlingen etter konkursen i Arendals Privatbank, kan dette allikevel ha påvirket bankierfirmaets vilje til å foreta innbetalinger til Finansdepartementet.

Firmaet Heftye hadde et utstrakt kundeforhold til Finansdepartementet. Finansdepartementet fulgte derfor retts sakene tett. I departementets protokoll fra januar 1892 ble det anført at firmaet Heftye hadde betalt inn det aktuelle beløpet til boet i Arendals Privatbank, jf. retts saken i Christiania byrett.⁵²⁴ Firmaet Heftye valgte å innbetale deler av det beløpet som Finansdepartementet og Arbeidsdepartementet (Brannkassen) hadde satt inn som innskudd i Arendals Privatbank.

Finansdepartementets kassedagbok viser at den 5. januar 1887 ble det overført 40 000 kroner fra bankierfirmaet Heftye til Finansdepartementet. Dagen etter, den 6. januar, overførte firmaet ytterligere 20 000 kroner, og 13. april ble det overført «Rente for 1886 af statlige Midler 6 757 kr». Det ser derfor ut som at Jørgen Heftye betalte staten rente for de 300 000 kronene som i mai-juni var satt inn i Arendals Privatbank som innskudd.

Den 8. oktober 1887 overførte bankierfirmaet Heftye 20 965,96 kroner til Finansdepartementet, hvorav 965,96 kroner var «Renter 1/1 – 6/10 1887 af de – indbetalte Midler». Firmaet Heftye & Søn betalte altså i 1887 tilbake til Finansdepartementet 80 000 kroner med renter. Staten tapte dermed «bare» 118 480 kroner. Disse innbetalingene viser at den nye firmaledelsen erkjente delansvaret som Heftye personlig hadde hatt i forbindelse med miseren med Arendals Privatbank.

524 Alnæs (2018): 220.

Rettsaker mot direksjonen i Arendals Sparebank

Konkursboet i Arendals Sparebank reiste sak mot direksjonen i banken. Bostyret mente at direksjonen hadde gjennomført en uansvarlig drift og ledelse av banken de siste årene. Saken skulle opp til doms i Arendal byrett, der retten skulle vurdere hvorvidt direktør Johan Lange Hanssen og direksjonen hadde vist manglende skjønn, eller om de hadde gjort noe straffbart de to årene Hanssen hadde ledet banken. Byrettsdommen i saken mot Lange Hanssen og direksjonen falt 4. januar 1888. Direktør Hanssen og direksjonen ble frikjent på alle punkter.

Saken ble imidlertid anket. Et kobbelt med advokater, engasjert av konkursboet til Arendals Sparebank, fikk rikelig med arbeid. Først 9. mai 1896 falt den endelige dommen i Høyesterett – også høyesterettsdommen endte med full friinnelse. Men verken Johan L. Hanssen eller Ole Schrøder fikk oppleve domsavgjørelsen. De var begge gått bort. Etter høyesterettsdommen sluttførte bostyret oppgjøret, og dividenden til innskyterne ble 90,9 prosent.

Arendal – det lokale perspektivet – en oppsummering

Konkursen i Arendals Privatbank, med påfølgende kollaps av Arendals Sparebank, skapte en konkursbølge i hele Nedenes amt. I løpet av de siste månedene av 1886 og 1887 kom 137 bo i amtet under konkursbehandling. Aldri tidligere i Norge hadde det vært så mange bo til skiftebehandling som i årene etter krakket. Dessuten sank verdien på både eiendommer og skip, noe som bidro til at mange skip ble kjøpt opp til en fjerdedel av opprinnelig verdi.

De mange konkursene førte til at flere tusen mennesker mistet arbeidet sitt. En nød som man ikke hadde sett maken til siden årene før 1814, bredte seg i arendalsområdet. Den økonomiske situasjonen var trykkende, og kommunestyret måtte foreta omfattende innsparinger. Krisen førte til et mer sparsommelig levesett for de fleste, og mange måtte ta til takke med dårligere boforhold. Mange reiste også vekk fra området.⁵²⁵ Høyt kvalifiserte fagfolk og fagarbeidere var de som reiste først, og i størst omfang. Mangel på fagfolk og fagarbeidere ble i neste omgang et betydelig hinder for innovasjon i området.

Krakket rammet altså Arendal, så vel som distriktet rundt, hardt. Ifølge ligningskommisjonen gikk samlet formue ned fra 15 146 000 kroner i 1886 til 10 759 000 kroner i 1888, og samlet inntekt gikk ned fra 1 831 145 kroner til 1 342 150 kroner i samme periode. Nedgangen i formue var på 29 prosent, og i inntekt på 27 prosent. På tross av denne nedgangen, var Arendal i 1890 frem-

525 Smith (1925): 596–597.

deles landets rikeste by, med gjennomsnittlig formue per innbygger på 2 346 kroner og inntekt på 459 kroner per innbygger. Porsgrunn kom nærmest Arendal i inntekt per person og Christiania i formue. Borgere i Porsgrunn hadde 83 prosent av gjennomsnittsinntekten til arendalittene; borgere i Christiania kun 63 prosent av arendalittenes gjennomsnittsformue.

Formuen i Arendal var fremdeles i første rekke knyttet til skip. Hvordan den enkelte reder kom gjennom krakket, hang sammen med hvordan rederen var innviklet i den utlåns- og kausjonskarusellen som de to store bankene i byen hadde åpnet opp for. Ser vi på de 10 personene med størst formue i 1888, og sammenligner med deres formue 1886, finner vi at disse ti hadde fått redusert sin formue med 22 prosent.

Flere av rederne ble ikke rammet. Den store rederen, og senere statsminister, Gunnar Knudsen, skrev 6. november 1886 i Den vestlandske Tidende: «Nye Skibe, første klasse, bringer Udbytte selv i disse Tider, naar ikke særegne Uheld støder til og en kyndig og sparsommelig Haand er ved Roret.» Disse «Nye Skibe» han viser til, var nye skip i tiden før de ble nedklassifisert av Veritas.

Flere redere hadde gått gjennom kriseårene 1884–1886 uten reduksjon av sin formue; to av disse var kvinnelige redere. Én reder hadde økt sin formue med 9,1 prosent i toårsperioden, den andre sto med uendret formue. Johan Lange Hanssen hadde økt formuen med 40 000 kroner, noe som var en økning på 12,5 prosent.

Hele 9 av de 10 rikeste personene i Arendal var gamle mennesker etter datidens forhold. Deres krefter og ønske om innovasjon i skipsfarten var i ferd med å ebbe ut. De holdt seg til det de hadde erfaring med og kunne mye om, nemlig seilskip. Tall fra Norges offisielle statistikk viser hvordan skipsflåten som kom fra Arendal endret seg fra 1884 til 1900.⁵²⁶ Flåten i Arendal ble gradvis redusert.

Årstall	Tall på skip	Prosentvis nedgang siden
1884	412	
1886	360	12,6
1890	299	16
1895	230	23
1900	192	16,5

526 NOS, tall for perioden 1884–1900.

Bankkraket i 1886 slår lite ut på skipsstatistikken 1886–1900. Det kan se ut som om gode skip fortsatte i fart, mens skip som Veritas hadde nedklassifisert til fart på Nord- og Østersjøen, ble faset ut. I langfart var det fremdeles fortjeneste å hente i noen nisjer.

Flere kapitaleiere hadde i mindre grad eller helt unngått katastrofen. Fra 1887 grodde nye banker opp. Innskuddene økte overraskende fort. Ved utgangen av 1890 var samlet innskudd i arendalsbankene 9,1 millioner kroner, ca. 400 000 kroner mer enn samlet innskudd i Arendals Sparebank og Arendals Privatbank ved utgangen av 1885. De nye sikkerhetskravene til disse bankene begrenset utlånene. Flere av bankene plasserte for eksempel en del av sin kapital i banker i Christiania.

Arendalsbankene satt i 1890-årene med betydelig kapital, samtidig som hovednæringen, skipsflåten, gikk sterkt tilbake. Den mindre risikofylte bankdriften var en hovedgrunn til at et nytt bankkrakk ikke inntraff. Dette kan også delvis forklare at lokal innovasjon ikke ble prioritert, og nye arbeidsplasser av betydning ble ikke etablert i arendalsområdet. Etter som arbeidsplasser gikk tapt i skipsfartsnæringen gjennom flere tiår etter kraket, måtte en stor andel av arbeidskraften søke arbeid utenfor amtet.

Amund Helland skrev i 1904 et tobindsverk om Nedenes Amt. Han påpekte at amtet hadde mer sykdom (for eksempel tuberkulose og sinnssykdom) og større dødelighet enn resten av landet. Helland viste til den store utvandringen fra amtet som fremste årsak: Det var de unge som reiste.⁵²⁷

Frem til 1970 måtte det meste av fødselsoverskuddet dra bort for å søke arbeid. Først i 1970 kom folketallet i Aust-Agder opp på samme nivå som i 1890. Det hadde tatt tid å få redusert de fysiske og psykiske problemene i befolkningen som Helland beskrev i 1904.

Arendal i et bredere historisk perspektiv – en oppsummering

Ifølge både Worm-Müllers bok om norsk skipsfart og nyere forskning, varte de gylne årene for norsk seilskutefart til midten av 1870-tallet.⁵²⁸ Da snudde vinden. Det hadde blant annet å gjøre med at de første store dampskipsrutene fra Europa til Nord-Amerika, Vestindia og Sør-Amerika kom i gang. Skipene som ble satt inn i denne handelsfarten, hadde store lasterom, og de overtok mer og mer av frakten av trelast, korn, fisk, frukt og maskiner. Dampskipene utfordret seilskipene både fordi de brukte kortere tid på overfarten, og fordi de

⁵²⁷ Helland (1904): 516.

⁵²⁸ Worm-Müller 1935): 1–151.

kunne tilby lavere frakter og mindre risiko for havari – og dermed mindre tap av last og menneskeliv.

Flere sjøfartsbyer, blant annet Kristiansund, innrettet seg etter dette og sluttet å bygge treskip. Andre byer, som Stavanger, Grimstad og Arendal, fortsatte å bygge seilskip og holdt skipsbyggeriene i gang, samtidig som de furnerte rederne med skip som fra nå av seilte med skrumpende fortjeneste. Fremtidskartet var tegnet allerede da, men arendalsrederne forsto ikke å lese det. En kort og heftig oppgangstid i 1888–1891 fikk enkelte til å tro at seilskutefarten fortsatt kunne vokse, men ti år senere var det slutt. Som nevnt, var inntjenings- evnen til dampskipene stor langs norskekysten, Nordsjøen og Østersjøen. Seilskipene hadde omkring 1890 fortsatt størst lønnsomhet på de store verdenshavene, men dette avtok mot år 1900.

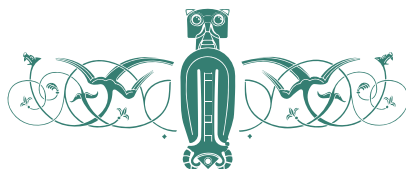
Arendals nedgangstid etter 1884 ble ødeleggende forsterket av bankkrisen som ble utløst av banksjef Axel Herlofson i Arendals Privatbank. Krisen hadde sakte, men sikkert, utviklet seg over tid. Mangelen på vilje til omstilling til nye typer skip på havet, og tapte markeder og lavere rater internasjonalt, rammet Arendal.

Den økonomiske krisen var egentlig nasjonal, idet den rammet banker i mange andre norske byer som Stavanger, Ålesund, Tromsø, Trondheim, Kristiansund og flere andre. Det store hamskiftet i bondenæringen, industrioppblomstringen i byene og en ny kommunikasjonsrevolusjon i form av telegraf og telefon, skapte enorme folkeforflytninger fra landsbygda og fra mellomstore og mindre byer til Christiania, Bergen og Trondheim. Samtidig skjedde stor utvandring fra Norge til Amerika: Årene 1882–1886 var selve gullalderen for utvandringen.

Da sjøfarten avtok langs hele kysten, overførte de som hadde tjent seg opp et overskudd, midlene sine til andre virksomheter, som fiske, fiskeforedling, cellulosefabrikker, storgardsdrift med korn og poteter, mekaniske verksteder og annet. I Arendal var viljen til kreativ satsing etter krakket svak og famlende. Arendalittene hadde i gullalderen ensidig satset på hvite seil på verdenshavene. De brukte opp sine overskudd på en forfølgelig drøm. Regionen mistet både kapital og mennesker – pengepungen ble slunken og tønna tom.

Theodor Kittelsen: Følgende av uforsiktig kjørsel

KAPITTEL 10

Ny sparebanklov

I en artikkel publisert i 1881 la professor Bredo Morgenstjerne frem statistisk materiale om de norske sparebankene. Han baserte seg på Finansdepartementets offisielt utgitte sparebankstatistikk for perioden 1873–1880: En omfattende og grundig statistikk som Morgenstjerne presenterte for å beskrive utvikling, omfang og virkemåte for sparebankene. Materialet kunne også brukes til å sammenligne tilsvarende statistiske tall fra Sverige og Danmark. Artikkelen er en primærkilde for å kunne se utviklingstrekk ved sparebankene i perioden fra 1822 og frem til 1881. I artikkelen slo Morgenstjerne fast at Norge trengte en ny sparebanklov.

Morgenstjerne var en dyktig jurist og ansatt i Justisdepartementet, først som kopist i 1878, og deretter som byråsjef allerede i 1882. Grunnlaget for artikkelen var en kritisk artikkelserie han i oktober 1879 hadde skrevet i Aftenbladet i Kristiania, om sparebanker og postsparebanker. Denne ble trykket som en særskilt publikasjon i 1879 og het: «Om Postsparekasser og om vore Sparebankforhold».

I 1882 avviste Stortinget et forslag fra regjeringen om å bevilge midler til å nedsette en kommisjon som skulle utarbeide forslag til ny sparebanklov. Dette var åpenbart et dårlig tidspunkt for å fremme et slikt forslag, fordi Stortinget i sin kamp mot regjeringen både i 1882 og 1883 nektet enhver bevilgning til nye regjeringskommisjoner.

Først da Johan Sverdrup dannet regjering, kom det fortgang i saken. I mai 1886 la hans regjering frem en odelstingsproposisjon med forslag til en ny lov. Proposisjonen understreket generelt den manglende kontrollen med sparebankene, og pekte på det uheldige ved at en stor del av utlånene var i veksler og

Norsk Retstidende.

Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi,
udgivet af den norske Sogfereforening.

No. 9.

Onsdagen den 2den Mars.

1881.

Litt norsk Sparebankstatistik. af Svends Morgenstjerne.

Jævnfides med den høje Udvikling, hvortil Sparebankinstitutionen næsten overalt i Europa i de senere Tider er naaet gjennem Indretningsernes Forøgelse i Antal og Besættningens stadig stigende Bemærtselse af dem, har der ogsaa i de fleste Lande gaaet Bestrebelse for Statens Side for at fuldstændiggjøre og værne om denne for et fuldt Udnyttelse af dens vigtige Institution. Disse Bestrebelse har dels — saaledes som i. Ex. i England, Tyskland, Frankrig, Holland og Italien — væsentlig været rettet paa ved henfættede Fremfærdigheder som ogsaa Oprettelsen af Post- og Skolepædagogiske, Friværtskolepædagogiske og lignende end yderligere at lette Udgangen til Opbevaring for Befolkningens senere Aar, dels som i vore Nabolande Sverige og Danmark væsentlig paa gjennem Lovregler og offentlig Kontrol at værne om den ubetingede Sikkerhed for de betroede Beløb, der er en af de første Betingelser for disse Indretningsens Gode til at udbyrde sin Opgave. Ligningstet for disse Indretningsens Gode til at udbyrde sin Opgave. Ligningstet for disse Indretningsens Gode til at udbyrde sin Opgave. Ligningstet for disse Indretningsens Gode til at udbyrde sin Opgave.

Det er imidlertid ikke min Hensigt at optage dette Spørgsmaal til Diskussion her. Derimod har jeg troet at kunne bidrage mit til at levere det nødvendige færdige Grundlag for en saadan Diskussion gennem en Bearbejdelse af de omrørdte vedrørende statistiske Data, der kunde give en saavelværdig klar Overblik over naar Sparebankens Udvikling, Omfang og Virksomhed samtidig med, at der ved enkelte vigtigere Punkter antydes en Sammenligning med de tilsvarende Forhold i Sverige og Danmark. Grundlaget for de følgende Beregninger er i det væsentlige den af Hønskjold og

mentet udgivne officielle Sparebankstatistik for Aarene 1873, 74 og 75 (udf. i 1878) og for Aarene 1876, 77 og 78 (udf. i Decbr. 1880). Tabelserne give imidlertid ikke alle de Oplysninger, som kunde være af Interesse for Bestemelsen af Sparebankforholdene i vort Land. Særlig saanes helt Udgaver, der kunde vedlede ved en Klassifikation af Indbyrderne, et Punkt, der er af den største Betydning for Bestemelsen af Institutionens Betydning for de forskellige Samfundsklasser. Heller ikke kan man ved Hjælp af Tabelserne naa til en Klassifikation af selve Sparebankerne uden gjennem et Arbejde, hvortil Resultatet ikke vilde staa i noget rimeligt Forhold. Det kan i denne Hensigt ogsaa bemærkes, at den betydelige Sparebankforhold, der drives af vore Kreditbanker, ikke er inddraget under Sparebankstatistik og derfor heller ikke er taget Hensyn til i nedenstående Beregninger. De Beregninger, der vedkomme svenske og danske Sparebanker, er byggede paa Udgaver i svensk „Statistisk Tidsskrift“ for 1880 Nr. 3 og „Danmarks Statistik“ Nr. 8, udgivet i 1880.

I. Sparebankernes Antal.

Red Udsagnet af følgende Aar fandtes der i vort Land af Sparebanker:

1840	—	24	Sparebanker
1850	—	90	—
1855	—	115	eller 1 Sparebank paa 12,861 af Landets Indboaanr.
1860	—	174	—
1865	—	233	—
1870	—	280	—
1875	—	277	—
1876	—	287	—
1877	—	294	—
1878	—	301	—

Forskjellet til Befolkningen er beregnet efter den kalkulerede Folkemængde ved Midten af de respektive Aar. Efter den kalkulerede Folkemængde ved Udgangen af 1878 som der ved dette Tidspunkt 1 Sparebank paa 6,280 af Landets Indboaanr. Forskjellet til Befolkningen stiller sig noget, men ikke særdeles meget forskjelligt for By og Land. I Sverige fandtes der nemlig i 1875 57 Sparebanker eller 1 paa 5,831 Indboaanr., i Landdistrikterne derimod 220 Sparebanker, hvad der giver 1 saadan Indretning paa 6,732 Indboaanr.

Sparebankernes Antal er

inden 1860	steget med	127
— 1865	—	68
— 1870	—	41
— 1875	—	24

Uf disse 24 Sparebanker, hvormed Antallet er forøget i Treaaret 31 Decbr. 1875 til 31 Decbr. 1878, falder de 5 paa Byerne og de 19 paa Landdistrikterne.

Morgenstjernes artikkel ble trykket i Norsk Retstidende — et ukeblad for Lovkyndighet, Statistikk og Statsøkonomi onsdag 2. mars 1881 og het: «Litt norsk sparebankstatistikk».

vekselobligasjoner. Lovgivningen manglet bestemmelser som kunne hindre uforvarselig drift. Regjeringen foreslo derfor at:

- Sparebankene skulle avsette et minstepeløp som grunnfond.
- Direktør og kasserer kunne bare få lån mot pant i fast eiendom eller deponerte papirer.
- Ikke mer enn 3/4 av forvaltningskapitalen kunne lånes ut mot vekslar eller vekselobligasjoner uten full sikkerhet i fast eiendom.

I § 13 foreslo regjeringen at det skulle tilsettes en offentlig tilsynsman for sparebankene. Både Sverige og Danmark hadde en slik ordning. Tilsynsmanen skulle ikke bare føre kontroll; Han skulle også ha en veiledende funksjon for god bankdrift.

Stortinget lot saken ligge i hele høstsesjonen 1886. Begivenhetene i deler av norsk bankvesen var urovekkende. Spesielt kom uroen og krisen etter at Arendals Privatbank måtte stanse 28. september. Krisen førte til at en rekke sparebanker måtte ha kommunal garanti med godkjenning fra regjeringen for å kunne fortsette. Og i desember stengte alle de tre sparebankene i Arendal.

Debatten i Odelstinget og Lagtinget

Den 10. februar 1887 la Sverdrupregjeringen frem en odelstingsproposisjon til lov om sparebanker.⁵²⁹ Først 27. juni 1887 kom saken opp til behandling i Odelstinget. Før det hadde proposisjonen vært behandlet i Næringskomite nr. 1, som del av underlagsmaterialet Odelstinget fikk til behandling i saken. Ingen av odelstingsrepresentantene ga uttrykk for at ny lov var unødvendig. Imidlertid ville flere stortingsrepresentanter utsette debatten, fordi de mente at det ikke umiddelbart var behov for en ny lov.

Finansminister Baard Madsen Haugland grep ordet i debatten og redegjorde grundig og lenge for at loven måtte vedtas. Han tok utgangspunkt i de to store konkursene i Arendal, og viste til at det hadde vært svak kontroll med bankenes forvaltning av innskuddskapitalen. Han viste også til at Arendals Sparebank og Arendals Privatbank hadde drevet omfattende konkurranse seg imellom, og gitt lån med kun personlig sikkerhet. Bankene hadde også slurvet med krav til tilbakebetaling av lån. Han sa blant annet:

Under den Krise, der som ovenfor berørt førte flere af Bankerne i Arendal til Konkurs, blev der umiddelbart paa Konkursens Aabning af flere af Bankernes Indskydere i ikke ringe Udstrækning foretaget Transaktioner i Hensigt at sikre sig fuld Dækning for sin Fordring. Disse Transaktioner gik ud paa at overdrage Fordringer paa vedkommende Bank til Personer, der stod i Gjæld til Banken, saaledes at Fordringen med fuldt Beløb kunde afkortes i Bankens Tilgodehavende. Efter Konkurslovens § 119 kan enhver, der skylder penge i et Konkursbo, deri afkorte, hvad han har at fordre i Boet uden hensyn til Fordringens og Modfordringens Beskaffenhed forøvrigt, saafremt Fordringen enten af Fordringshaveren selv eller af den, eller hvem han ved Arv er kommen i Besiddelse av, samme var erhvervet inden Konkursens Aabning.⁵³⁰

529 Oth. Prp. No. 15 (1887):1.

530 Odelstingets forhandlinger 27. juni 1887: 1645–1684.

*Baard Madsen Haugland
(1835–1896), finansminister
1884–1888. Foto tilhører
Finansdepartementet.*

Videre, hevdet Haugland: «... finder Departementet det at være utilbørligt, at enkelte i en insolvent Sparebank paa den anførte Maade skal kunne skaffe sig fuld Dækning til skade for andre Indskydere ...». Et hull i loven som tillot slikt å skjje, måtte tettes – Haugland foreslo et tillegg i § 18. Konkursloven skulle i dette tilfelle ikke gjelde for konkursrammede sparebankers bo. Debatten fortsatte, og til slutt måtte også statsminister Johan Sverdrup ta ordet. Han hevdet at saken om lovforslaget straks måtte tas videre:

Erfaring har vist at Forholderne er saa ødeleggende, at der ikke paa nogen Maade er muligt at utsætte Sagen længre. Loven indeholder paa en Gang baade et Varsel og en Veiledning. Loven vil fjerne Uheld og Ulykke for mange Familier. Jeg har ikke hørt andet end at en saadan Lov er ønskelig. For flere Steder er man i ferd med at ordne sig med sine Sparebankstatuter saa godt som fra nyt af.⁵³¹

Statsminister Johan Sverdrup hadde nok sett at Odelstinget var delt i saken, og ikke minst hans eget parti. Han måtte derfor ta ordet for å legge press på sine

531 Ibid.

egne representanter slik at loven kunne vedtas. Ved voteringen stemte 45 representanter for at proposisjonen skulle behandles, mens 31 representanter stemte imot. Deretter startet Odelstinget behandlingen av lovforslaget. Stortinget sluttet seg i all hovedsak til regjeringens forslag til lov.

Ved Odelstingets behandling av tilsynsmannsordningen, § 13, fremholdt finansminister Baard Madsen Haugland at han anså paragrafen som et hovedpunkt og et springende punkt i hele lovforslaget. Han poengterte derfor at «det er nødvendig at der bliver øvet en mere effektiv Indseende med vore Sparebanker.» Ordningen skulle likevel ikke «inndrage den frie Selvvirksomhed og det frie Selvstyre ind under Staten.»⁵³²

Finansminister Haugland begrunnet videre forslaget med at tilsynsmannen skulle påse at sparebankene fulgte planen. Tilsynsmannen skulle også være veileder for sparebankene, samt en betryggelse for allmenheten. Danmark hadde en slik ordning, og der var man overordentlig tilfreds. Senere i debatten skjøttet finansminister Haugland formuleringen i forslaget og la det frem med denne ordlyden: «Af Kongen ansættes, dog ikke som Embedsmann, en Tilsynsmand for Sparebankerne. Han staar direkte under Finansdepartementet og opebærer saadan Løn af Statskassen som Storthinget bevilger».⁵³³ Paragrafen ble til slutt vedtatt i en slik form. Finansminister Haugland foreslo også to nye paragrafer som definerte tilsynsmannens område nærmere, og også disse ble vedtatt.

Da lovforslaget kom til Lagtinget, ble imidlertid Regjeringen nedstemt ved behandlingen av forslaget om ny sparebankinspektør. Representanten Walter Scott Dahl mente at man ikke måtte gi slipp på den frie utviklingen for sparebankene, og i sterke ord stilte han spørsmål ved hvorfor staten skulle blande seg inn i alle forhold ved bankdriften. Scott Dahl ønsket derfor ikke at staten skulle føre tilsyn med bankene, og hevdet til slutt at det ikke var behov for å ta etter Danmark. Der ble «i fremtreden grad» alt bestemt fra sentralmakten, og en slik danskinspirert ordning ville være et fremmedelement i det frie Norge.

Representanten spilte i hovedsak på frihet, selvstendighet og nasjonalisme, alt med en liberalistisk overtone. Stortinget hadde vedtatt både en revisjonsordning og et krav om at sparebankene skulle ha en kontrollkomite med tre medlemmer. Mer trengte man ikke, hevdet Scott Dahl med sterk røst: En tilsynsmannsordning var unødvendig. Innlegget hans var sterkt preget av samtidens nasjonale strømninger. Det hadde oppslutning blant Lagtingets medlemmer.

532 Odelstingets forhandlinger 27. juni 1887:1645–1684.

533 Ibid.

Ved avstemningen falt lovforslaget med 21 mot 5 stemmer.⁵³⁴ De resterende paragrafene fikk enstemmig tilslutning uten merknader. Den nye sparebankloven trådte i kraft 6. juli 1887.

En undersøkelse gjennomført av Åsmund Egge i 1972, viser at daværende storting hadde ikke mindre enn 25 representanter som var direkte knyttet til sparebanker.⁵³⁵ Av disse var 24 venstremenn. Dahl hadde derfor en gruppe i eget parti han kunne spille på. Scott Dahl hadde senere ministerposter i Johan Sverdrups regjering fra 5. mars 1888 til 12. juli 1889.⁵³⁶ Saken kom opp igjen, to år senere, uten at det skjedde endringer. I 1900 vedtok Stortinget endelig en tilsynsmannsordning for sparebankene. Finansminister Hauglands prinsipper hadde endelig vunnet frem.

De viktigste endringene i den nye sparebankloven

I § 3 ble det vedtatt en bestemmelse som fratok medlemmene i bankens forstanderskap mulighet til selv å bestemme sin etterfølger. Dette ble begrunnet med at «ikke sjelden dannes en «Ring», og slikt leder til «Urimeligheter og Ubilligheter mod dem der er Indskydere i Banken».⁵³⁷

I § 6 kom det en bestemmelse om å velge en uavhengig komite som hvert tredje år skulle gjennomgå bankens regnskaper: «Enhver Sparebanks Forstander- eller Representantskab har hvert Aar at velge 3 udenfor Direktionen og Revisionens staaende Mænd, der har at gennemgaa Bankens Bøger og Verdipapirer og derom afgive Indberetning til Forstander- eller Representantskabet».⁵³⁸ Finansministeren understreket at en slik utenforstående, uavhengig komité «vilde være et Vekkelsesmiddel, saaledes at Forstanderskaberne faar Bevissthed om at have en Gjerning at gjøre».⁵³⁹ Kontrollfunksjonen ville dermed bli styrket. Forslaget fikk enstemmig tilslutning.

Under behandlingen av § 7 oppsto det en lang debatt i tilknytning til forslaget om å begrense direktørens muligheter til å ta opp lån i egen bank. I lovforslaget het det at:

En Sparebanks Direktører eller Kasserer maa ikke antages som Kautionister eller Endossenter for nye Laan i Banken og som Laantagere kun mod

534 Lagtingets forhandlinger 30. juni 1887:246–265.

535 Egge (1972) Trekk ved sparebankvesenet og sparebanklovgivningen i slutten av forrige århundre», som er trykket i boken «Studier i sparing og sparebankvesen 1822–1972.

536 Krogh Steffens (1914): 369.

537 Odelstingets forhandlinger 27. juni 1887: 1645–1684.

538 Odelstingets forhandlinger 27. juni 1887: 1645–1684.

539 Odelstingets forhandlinger 27. juni 1887: 1645–1684.

Pant i fast Eiendom. Det tilbudte Pant maa af det i forrige foreskrevne Udvalg godkjennes som fuldt betryggende førinden Laan kan tilstaaes.⁵⁴⁰

Statsråd Haugland viste her til konkursen i Arendals Sparebank, og han understreket at hendelsene i Arendal hadde gitt grunnlag for at departementet på dette punktet ville skjerpe regelverket. Forslaget ble vedtatt med 71 mot 9 stemmer.

I § 8 fikk sparebankloven en bestemmelse som slo fast at minst 1/10 av en sparebanks forvaltningskapital skulle være plassert i sikre, lett realiserbare papirer. Sparebankenes sikkerhet og likviditet skulle bedres. Under behandlingen, både i Odelsting og Lagting, ble denne paragrafen enstemmig vedtatt uten debatt.

Imidlertid kom § 8 opp til ny debatt ved behandlingen av § 9, som hadde et forslag om at ikke mer enn $\frac{3}{4}$ av sparebankenes forvaltningskapital skulle kunne lånes ut mot veksler og vekselobligasjoner. Begge disse paragrafer skulle altså bidra til å bedre sparebankenes sikkerhet og likviditet.

Det var flere stortingsrepresentanter som hevdet at både § 8 og § 9 ville hemme små banker. Representanten Hans Saakvitne mente at § 8 måtte gå ut. De misligheter man hadde sett i bankvesenet, hadde vært størst i privatbankene. Man burde ikke la seg skremme til å fatte en beslutning som ville hemme sparebankene. Det var tydelig at motstanden mot begge paragrafer på Stortinget var stor. Flere mente at en ubalanse mellom en banks sikkerhet og en banks likviditet først og fremst var et storbyfenomen, mens det på landsbygda stort sett var god kontroll med sparebankenes utlånsmengde.

Flere støttet representanten Hans Saakvitne, og statsråd Haugland måtte presisere at sparebankene måtte ha en reserve å ty til når det eventuelt kom ny bankuro. Det ble ikke fremmet nytt lovforslag om å fjerne § 8, men § 8 ble aldri iverksatt. Det er påfallende at så viktige forslag som § 8 og § 9, som begge ville gi en større sikkerhet til innskyterne, fikk slik motstand.

Bruken av veksler og vekselobligasjoner i siste halvdel av 1800-tallet

Et forhold som ikke er direkte nevnt i sparebanklovgivningen, men som var en del av driften til de norske sparebankene, var bruken av veksler – både som betalingsmiddel og kredittmiddel. Veksler og vekselobligasjoner ble fra 1730-tallet utviklet og basert på internasjonal praksis, nærmest en form for standard. Bruken av veksler og vekselobligasjoner er en del av norske bankers og bankierers historie på 1800-tallet.

540 Oth. Prp. No. 15 (1887): 4.

I en lærebok om handelskunnskap, utgitt av Sigvard Emil Spärck i 1869, gis det en innføring for handlende og sjøfarende om temaer som penger, banker, statspapirer, aksjer og vekslar. Forfatteren underviste og reiste rundt og holdt foredrag om handelskunnskap.

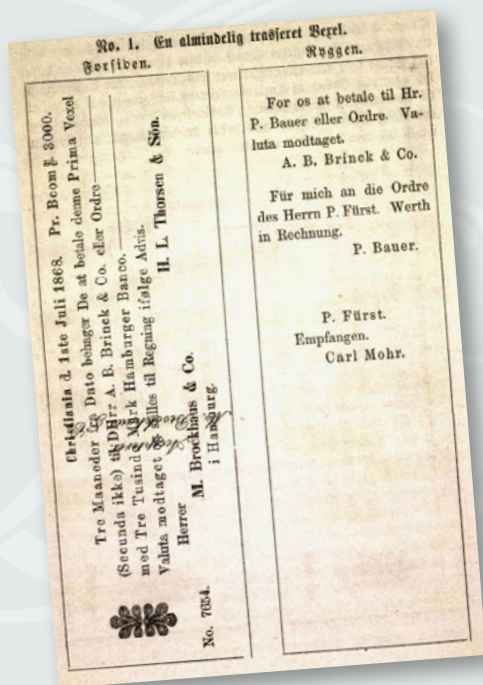
I fjerde kapittel i læreboken, som omhandler vekslar, mente Spärck at uten vekselen som det nødvendige «pulsslaget», ville verdenshandelen ikke bare blitt lammet, men den hadde faktisk gått i stå. Man vet ikke nøyaktig når vekselen ble til, skriver Spärck, men på 1200-tallet var det utviklet et anvisningssystem i den italienske byen Venezia, som var datidens mektigste handelsby. For Danmark og Norge utviklet bruken av vekslar seg – først ved at Amsterdam var kapi-talkilden, og senere ble Hamburg kapitalkilden omkring 1800. Hamburgkreditten ble mye brukt i perioden frem til 1860-årene og var frem til revolusjonen i 1848 helt dominerende i handelen med utlandet.⁵⁴¹

Vekselsens opprinnelige hensikt var å være et lett transportabelt og et pålite-lig *betalingsmiddel* hvor Hamburger banco ble benyttet som regneenhet. Etter 1816 var regneenheten og spesidaleren knyttet opp mot sølvstandarden, som hadde en 200 år gammel historie i Hamburg. Vekselen kunne benytte spesida-ler som valuta, i og med at Hamburg var den store kapitalkilden.

Etter hvert som bruken av vekslar utviklet seg, skrev Spärck, ble den også benyttet som *kredittmiddel* ved at den som mottok vekselen, kunne benytte den hos en tredjeperson for å skaffe seg kontanter. Dermed kunne tredjepersonen gjøre en ny forretning. På den tiden Spärck skrev læreboken (1869), var det blitt helt alminnelig å benytte vekslar både som betalingsmiddel og som kredittmiddel.

Spärck skrev at så lenge man benyttet vekselen som kredittmiddel på denne måten, kunne det ikke medføre noen fare for at det var et fingert forhold mellom kjøper og selger. Et fingert forhold oppsto derimot når kjøper og selger valgte å gjennomføre det Spärck definerte som «vekselrytteri». To personer, som ikke hadde noe tilgode hos hverandre, ble da enige om å skrive vekslar på hverandre og deretter gjennomføre et salg til en tredjemann. For å skaffe kontanter, ble det så laget ny veksel på gammelvekselen. Da oppsto det som kaltes vekselrytteri, som – foruten i høy grad å svekke kreditten – også medførte så store omkostnin-

541 Spärck (1869): 34_36. Spärck var utdannet Examinatus juris, fra Danmark og flyttet til Norge på midten av 1860-tallet. Boken gir en innføring i penger, banker, statspapirer og aksjer, samt en omfattende gjennomgang av bruken av vekslar. Spärck delte bankene inn i girobanker, despositobanker, sparebanker, seddelbanker og hypotekbanker. Norges Bank ble definert som en laane, giro og despositobank med enerett til å utstede papirpenger. Boken gir en tidsriktig beskrivelse av bruken av penger og verdipapirer som vekslar og vekselobligasjoner.

*En trassert veksel
som var i bruk
i 1868*

ger at vekselens verdi ville bli betydelig redusert. Ja, det kunne til og med føre til tap for den som var i besittelse av den siste vekselfornyelsen.⁵⁴²

Dersom kreditten (vekselen) ikke ble kalt for lån, men diskontering, kunne det tas en høyere rente.⁵⁴³ Det hersket en manglende forståelse av hvordan bankene praktiserte bruken av vekslere og vekselobligasjoner, hevdet Spärck i boken. Som en følge av dette ble en altfor stor del av forvaltningskapitalen lånt ut – noe som påvirket sparebankenes sikkerhet og likviditet.

Det var stor vekst i bankenes omsetning av vekselobligasjoner. Spärck definerte vekselobligasjonen som et gjeldsdokument basert på personlig sikkerhet. Gjeldens løpetid var på inntil seks måneder, men det var også vanlig med tre måneder. Et vesentlig poeng her var at rentefoten på slike gjeldsbrev var fri, men sparebankene tok sjelden mer enn opp mot 6 prosent rente. Det var den store bruken av vekslere og vekselobligasjoner som Thomas Heftye kritiserte i et brev

⁵⁴² Spärck (1869): 35–36.

⁵⁴³ Thue (2014): 88. Thue skriver at vekselobligasjonen var en måte for sparebankene å smugle forholdsvis langsiktige lån basert på personlig sikkerhet, inn i utlånsporteføljen, uten samtidig å bli rammet av rentelovgivningen.

til direksjonen i Arendals Privatbank, av 13. mai 1886. Han mente at bruken av vekslers og vekselobligasjoner hadde gått over til å bli nettopp vekselrytteri.

Forholdene i sparebankene og privatbankene ved inngangen til 1890

Som nevnt innledningsvis i kapittel fem, holdt sosialøkonom og politiker, professor Torkild Halvorsen Aschehoug den 29. januar 1890 et lengre foredrag om forholdene i sparebankene og privatbankene i Statsøkonomisk Forening. Den nye sparebankloven hadde da virket siden 6. juni 1887. Foredraget ble etterfulgt av debatt, og begge deler ble siden trykket i Statsøkonomisk Tidsskrift i 1890. Her fylte det 54 sider, og i det følgende gir vi et kort resymé av de viktigste elementene fra foredraget; avslutningsvis med et innspill fra debatten.

Aschehoug redegjorde først for på hvilke måter den nye loven hadde hatt virkning på driften av sparebankene.⁵⁴⁴ Den 7. november 1887 hadde Finansdepartementet offentliggjort en normalplan for sparebankene, som skulle benyttes når nye sparebanker ble opprettet. De gamle sparebankene fikk inntil 5 år med å bringe sin virksomhet i samsvar med den nye sparebanklovens viktigste organisasjonsforskrifter.⁵⁴⁵

Aschehoug innledet gjennomgangen med en generell beskrivelse av sparebankenes virksomhet. Nettoutbyttet fra sparebankene ble utelukkende benyttet til allmenntilgode formål. Norge hadde 341 sparebanker, hvor de aller fleste ble styrt av menn som ikke fikk noen godtgjørelse for vervet de satt i. Han sa videre:

Kun de største sparebanker have lønnede direktører. Deres administrationsudgifter bestaar altsaa i almindelighed kun i løn til kasserer, leie af lokale (hvor dette ikke afgives gratis af kommunen), skrivematerialier osv. Deres administrationsudgifter ere saaledes smaa. Nettofortjenesten er vistnok ikke stor; thi, for at opmuntre til at gjøre indskud, have disse indretninger gjerne sat sin indlaansrente saavidt muligt høi, og, for at hjælpe de laantrængende, sin udlaansrente saavidt muligt lav, hvilke hensyn begge, naar de ikke overdrives, ere fuldt berettigede og samfundsgavnige. Navnlig have sparebankerne havt den store fortjeneste at lamme aagrøret, hvilket før i visse bygder var blevet en ren landeplage. Dette forhold er nærmere omtalt i betænkning fra den kommission, der udarbej-

⁵⁴⁴ Statsøkonomisk Tidsskrift 1890 Vol. 4: Torkild Halvorsen Aschehoug, Om sparebanker og privatbanker, navnlig om deres udlaansvirksomhet, diskussion om samme emne.

⁵⁴⁵ Aschehoug (1890): 20.

dede de nu gjældende love om fattigvæsenet, side 74. I modsætning til den skammelige egen nytte, som prægede denne laanevirksomhed, drives sparebankernes udlaan, saavidt vides, overalt paa en meget human maade. Fra et ethisk standpunkt betragtet er altsaa det princip, hvorpaa organisationen af vore sparebanker er bygget, meget tiltalende. At 200 millioner kroner, eller omtrent en tiendedel af nationalformuen, forvaltes uden løn, og at der er hundreder paa hundreder af dygtige og hæderlige mænd ere villige til at overtage dette hverv, er et træk i vort økonomiske samfundsliv, paa hvilket vi kunne se med glæde og stolthed.⁵⁴⁶

Professoren knyttet deretter noen kommentarer til lovens § 17. Paragrafen hadde en bestemmelse hvor sparebankledelsen eller bankens revisorer kunne straffes med bøter fastsatt av Finansdepartementet, dersom sparebanken tilsidesatte lovens eller sparebankplanens forskrifter. Politiet skulle inndrive bøtene. Aschehoug mente at loven på dette punktet allikevel kunne vært formulert strengere. Slik det nå var, skulle forstanderskapet velge bankens revisorer og tre kontrollører. Professoren mente det neppe ville være slik at disse kontrollorganene til enhver tid var i stand til å påse at sparebankens bokføring ble korrekt ført.

I tillegg hadde Finansdepartementet fått myndighet til å kontrollere sparebankene på den måten man fant nødvendig. I proposisjonen til Stortinget hadde Finansdepartementet, som vi hørte, foreslått å opprette en sparebankinspektør. Dette ble altså avvist av Stortinget, men Aschehoug mente at Finansdepartementet kunne påse at regnskapsekstrakter ble innsendt til departementet. Her kunne man da foreta en viss revisjon. Det var likevel ikke mulig å påse at bokførselen var i orden eller at bankens revisjon ble effektivt gjennomført.

Aschehoug gikk deretter over til å drøfte det offentliges kontroll med sparebankene – en kontroll for å forsikre seg om at de hadde tilstrekkelig disponibel kapital til å kunne oppfylle sine forpliktelser på dagen. Han viste til at loven i § 8 hadde en bestemmelse om at banken i alminnelighet skulle ha 10 prosent av forvaltningskapitalen plassert i lett realiserbare verdipapirer, som aksjer i Norges Bank eller hypotekbanks- eller kommuneobligasjoner. Dette kravet hadde imidlertid blitt møtt med uvilje flere steder i landet, særlig hos landssparebankene. De argumenterte med at et slikt krav ville binde opp for stor andel av kapitalen, som ellers skulle ha vært benyttet til lån for å dekke lokale behov. Aschehoug påpekte at man ikke hadde noen oversikt over hvor mange og hvilke sparebanker som på daværende tidspunkt hadde gått til grunne i Norge.

546 Aschehoug (1890):5–6.

Han viste også til at det heller ikke fantes tall for hvor store tap innskyterne hadde lidt. Professoren mente det var uheldig at man manglet slik oversikt, da dette var dyrekjøpte erfaringer med det rådende sparebanksystemet.⁵⁴⁷

Aschehoug viste videre til sparebanklovens § 9, som hadde en bestemmelse om at bankens utlån ikke måtte overstige 75 prosent av forvaltningskapitalen. Dette omfattet ikke bare vekslers og vekselobligasjoner med personlig sikkerhet, men også lån med sikkerhet i gjeldsbrev. Om innskyterne skulle slippe tap, var det viktig at ikke bare bankens interne kontrollorganer, men også samfunnets kontroller var slik at innskyterne slapp tap. Aschehoug uttrykte dette meget kraftig ved å hevde at:

Gar en sparebank overende, saa rammer dette en stor mængde smaa-folk, som have mindst evne til at vogte seg for tab og føle dette haardest. Det er af hensyn hertil, vi have anseet det magtpaaliggende at granske spørgsmaalene om disse indretningers organisation og udlaansvirkomhed saa utførlig, som vi her have gjort.⁵⁴⁸

Ser vi på debatten som fulgte etter at Aschehoug hadde holdt foredraget, var det åpenbart ikke alltid lett å skille mellom vekslers og vekselobligasjoner i bankdriften. I Statsøkonomisk Forening den 27. januar 1890 presiserte finansminister Evald Rygh følgende:

Vexelobligation er jo et rent laanepapir, medens vexlen representerer en omsetning, en værdi; men i vor bankkoutume slaaes de sammen under kategorien «korte papirer», og begge former bruges om hinanden. Man fornyer vexler ligesom vexelobligationer.⁵⁴⁹

På dette punktet konkluderte derfor Rygh med at:

Det nuværende forhold leder til, at bankerne selv har overmaade vanskeligt for at skjeldne mellem de reelle vexler og de gjorte vexler, fordi det er blevet koutume, at de gaar i et. Jeg er saaledes bestemt enig i, at man burde faa vexelobligasjonsformen afskaffet.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Aschehoug (1890): 27.

⁵⁴⁸ Aschehoug (1890): 30.

⁵⁴⁹ Aschehoug (1890): 49.

⁵⁵⁰ Aschehoug (1890): 49.

Sparebankene endrer gradvis sin praksis for bruk av vekslers og vekselobligasjoner

Departementet kviet seg i tiden etter at loven kom i 1887 med å forandre på bruken av vekslers og vekselobligasjonene hos sparebankene. Sparebankene hadde blitt en for viktig del av landets samlede kredittformidling. Bankene fikk selv finne ut når tiden var inne for å finne balansen mellom sikkerhet og likviditet. Bruken av vekslers og vekselobligasjoner avtok etter hvert og ble en gradvis mindre del av forvaltningskapitalen. Sparebankene økte også gradvis beholdningen av verdipapirer. Det var kassekreditt som overtok for vekselobligasjonene. Både vekselobligasjoner og kassekreditt ble mer og mer sikret gjennom pant i fast eiendom.⁵⁵¹

Motstanden mot sparebanklovens § 8 kan tyde på at mange av sparebankene, særlig på landsbygda, ikke så noe behov for å vurdere bankens sikkerhet opp mot bankens likviditet. Lokale sparebanker ønsket ikke å plassere verdipapirer hos det offentlige eller hos sentrale kredittinstitusjoner. Som følge av den sterke motstanden mot denne paragrafen i loven ble da også ikrafttredelse utsatt.

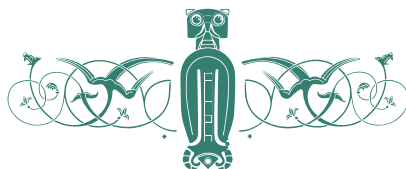
Mot slutten av 1894 fikk Stortinget så en henvendelse gjennom en aksjon fra sparebankhold. Mennene bak aksjonen anmodet om at § 8 skulle oppheves, eller at beløpet som ble krevd holdt i verdipapirer skulle settes ned. Stortinget på sin side ønsket ikke å oppheve paragrafen, men utsatte på nytt ikrafttredelsestidspunktet. Motstanden mot denne paragrafen fra sparebankinteressene på Stortinget hadde likevel vist seg så sterk at paragrafen til slutt ble opphevet.⁵⁵² Slik sluttet altså historien om § 8 og 10 prosentregelen for å sikre sparebankene sikkerhet. Denne regelen hadde ellers sin forhistorie i Finansdepartementets krav om å holde tilbake 10 prosent av innskuddene fra innskyterne i Arendals Sparebank, før konkursen i 1886 – som vi hørte om i kapittel 9. Selv om dette ville vært et godt tiltak for å sikre sparebankene god likviditet, var det sterk motstand mot slik sikring hos sparebankene på landsbygda.

551 Egge (1972):150.

552 Egge (1972): 144.

Theodor Kittelsen: Et politisk folkemøte

KAPITTEL 11

Sluttord

Denne boken har gitt en oversikt over utviklingen av norsk bank- og pengevesen i perioden 1816–1892, samt over lovverket og noen andre regler som ble utviklet på området. Det er perioden da Norges Bank var eneste bank til den ble bankenes bank. Sparebankene etablerer seg i hele landet og privatbankene kommer for fullt fra midten av 1800-tallet. Den norske kredittformidlingen hadde gjort store sprang i overgangen fra naturalhusholdningen til pengehusjoldningen. Camilla Brautaset skriver i boken *Finansdepartementet 200 år – Norsk økonomi fra bankerott til overskudd* i 2014 at overgangen til en pengebasert markedsøkonomi representerte en av de viktigste moderniseringsprosessene i Norge på 1800-tallet.⁵⁵³ Utviklingen av norsk bank- og pengevesen ble en viktig oppgave for å sikre norsk selvstendighet, og uten et bankvesen ville man ikke få økonomisk vekst og utvikling.

Historien om et pengevesen og banksystem startet egentlig ikke i 1816 med etableringen av Norges Bank. På 1700-tallet var det ennå ikke etablert et organisert kredittmarked i Norge. Det meste av kredittformidlingen foregikk gjennom et uorganisert marked mann og mann imellom. Bruken av veksler ble første gang regulert gjennom en dansk-norsk forordning av 16. april 1681.⁵⁵⁴ Den neste viktige hendelsen innenfor kredittformidlingen kom i 1731 – nærmere bestemt den 26. november 1731, da vekselobligasjonen ble innført

553 Brautaset (2014): 12

554 Aubert (1882): 27.

i Danmark-Norge.⁵⁵⁵ Vekselobligasjonen er blitt oppfattet som en del av danske-tidens finanslovgivning. Lånerenten var lovbestemt; i lange perioder var den på 4 prosent.⁵⁵⁶

Det var kun enkelte kongelige lånekasser og forløpere for en fremtidig nasjonalbank som lånte ut kapital. Nærmere 150 år senere var det utviklet et bredt organisert bankvesen i Norge, og den uorganiserte kredittformidlingen var på hell. La oss se litt på høydepunktene fra disse 150 årene med bankutvikling, og et vekselssystem som gradvis ble så forvirrende, at finansminister Rygh i januar 1890 mente at det hadde blitt kutyme at vekslere og vekselobligasjoner gikk i ett, og at begge former ble brukt om hverandre.

Den første dansk-norske seddelutstedende banken, Kurantbanken (Den Kjøbenhavnske Assignations-, Veksel- og Laanebank), ble overtatt av staten i 1773. Den var opprinnelig etablert som en privatbank ved kongelig forordning av 8. mars 1737.⁵⁵⁷ Den dansk-norske staten hadde altså gjennom en årrekke det faktiske ansvaret for de to landenes felles pengevesen.

Etter at krigen med England brøt ut i 1807, ble varelagrene gradvis tømt, eksporten stanset opp, og dermed sank seddelkursen. De store problemene i det dansk-norske pengestellet vedvarte til bruddet mellom landene i 1814.⁵⁵⁸ Over alt i Europa hadde Napoleons-krigene skapt problemer for penge- og kredittforholdene. At pengevesenet hadde blitt så grundig ødelagt, fikk følger for utviklingen av det europeiske kredittvesenet i årene helt frem til 1850.⁵⁵⁹ Det tok tid, også i Norge, før de uheldige virkningene av Napoleons-krigene var overvunnet i pengevesenet. Først i 1842 kom spesidaleren i pari kurs med sølvstandarden, og først da var det norske pengevesenet endelig helbredet fra krigens ettervirkninger.

Dette inntraff to år etter at landets første finansminister, Herman Wedel Jarlsberg, døde i 1840. Det var Wedel Jarlsbergs tredje etterfølger i sjefsstolen i Finansdepartementet, hans trofaste medarbeider Jørgen Herman Vogt, som fikk oppleve at spesidaleren ikke bare var kommet i pari kurs, men at all uten-

555 Haandbog i Den danske Veksel og Checklovgivning av Carl Rasting (1928) 14.

556 Rønning (1972):47 (se også kapittel 2 og kapittel 4) Ifølge Rønning kunne man i sparebankene i stedet for å kalle transaksjonen lån, men diskontering, ta en så høy rente, benevnt som diskonto, som man kunne oppnå. For sparebankene ble det gradvis alminnelig at selv langsiktige lån mot bare personlig sikkerhet, ble ordnet formelt sett som diskontering av vekselobligasjon. Vekselobligasjoner hadde to (mest alminnelig), men tre endosenter ble også mye brukt (selvskyldnerkausionister; de var like ansvarlig for låntageren for at hele beløpet ble tilbakebetalt).

557 Keilhau (1952):35. Keilhau påpeker i en fotnote at Rygg i bind 1 om Norges Bank side 16 feilaktig har skrevet 1736.

558 Hansen (1960): 61–72, Statsbankerot og valutareform.

559 Hansen (1960): 27–28.

landsgjeld også på det nærmeste var nedbetalt. Et felles livsverk var da endelig oppnådd. Arbeidet hadde startet i 1816, og det tok dermed 26 år å få stabilisert den norske økonomien som i 1816 på det nærmeste var bankerott.

Det tok ytterligere 32 år før Norge byttet fra sølvstandard til gullstandard, og samtidig ble spesidaleren byttet til kroner. Mange hadde tatt til orde for at gull var bedre enn sølv som standard. Ikke minst hadde en av hovedaktørene i denne boken, Thomas Heftye, lenge ivret for gullstandard og for en felles nordisk valuta i kroner. Norske økonomer ga i 2016 sin tilslutning til synet hans i boka *A Monetary History of Norway*.⁵⁶⁰ Overgangen til gullstandard dempet deflasjonen og integrerte Norge i verdensøkonomien på en bedre måte.

Da Herman Wedel Jarlsberg satt i Christiania vinteren og våren 1815 og arbeidet med landets økonomi, hadde han ikke svar på alle utfordringene landet sto overfor. Hvordan skulle man komme ut av den dyptgripende økonomiske krisen med kaos i pengevesenet, en eksportnæring som var lammet, og konkurstruete handelshus? Et stort spørsmål var også hvordan man skulle prioritere tiltakene.

Fire hovedstrategier ble utpekt: Statsfinansene måtte få et budsjett, Stortinget måtte vedta en ny skattelov, pengevesenet måtte saneres og en ny nasjonal bank måtte opprettes. Å få orden i pengevesenet ble høyt prioritert. På sikt skulle det nye økonomiske systemet også bidra til at landet ble kredittverdig i utlandet. Wedel Jarlsberg bestemte at sølvstandard måtte innføres gjennom valutaen spesidaler. Sølvstandard var basert på regneenheten Hamburger banco.

I statsbudsjettet fra 1816, som ble utarbeidet og fremmet overfor Stortinget i desember 1815, hadde finansministeren understreket hvor vanskelig det var å beregne statens utgifter og inntekter pålitelig. Det norske pengevesenet var ikke definitivt fastsatt midt i desember 1815, og seddelmassen var gjenstand for stadige endringer.⁵⁶¹ Men tempoet var høyt i arbeidet med å etablere grunnpilarene for et norsk økonomisk system, og statsbudsjett, skattelov og lov om Norges Bank ble vedtatt i de hektiske junidagene i 1816.

Finansdepartementet ble i særklasse det dominerende departementet. Finansdepartementet administrerte alene ca. 40 prosent av regjeringens saksmengde og hadde over halvparten av alle faste stillinger departementsapparatet. Det var allikevel en voldsom arbeidsbyrde på de ansatte i departementet, og Wedel Jarlsbergs aller nærmeste og fortrolige i departementet, Jørgen Herman

⁵⁶⁰ Øyvind Eitheim, Jan Tore Klovland, Lars Fredrik Øksendal (2016): 192.

⁵⁶¹ Norges første statsbudsjett, 1816–1818, en omsetting til moderne norsk og noteapparat 2016: 4.

Vogt, uttalte at: «Lykkelig den, der kunde slippe ud av det Slaverie, førende man bliver udslæpt».⁵⁶²

Det var tiden «da gode råd var dyre», skrev Camilla Brautaset i boken *Finansdepartementet 200 år – Norsk økonomi fra bankerott til overskudd*.⁵⁶³ Hvor hentet Wedel Jarlsberg de gode rådene? Wedel Jarlsberg hadde i sin ungdomstid i London fått opplæring av huslæreren – Friedrich August Nitsch. Nitsch hadde vært elev hos Immanuel Kant, som også hadde vært tilhenger av fri økonomisk utvikling.⁵⁶⁴ Som ung mann var Wedel Jarlsberg involvert i en sak om vekselfalskneri som endte svært dramatisk: Den førte til at familiens tidligere kamertjener ble henrettet i London. Også på andre måter fikk Wedel Jarlsberg erfaring med det engelske bankvesenets tidligste periode, inntil han som 20-åring i 1799 rømte fra sin forhatte far og kom til København.

I oktober 1801 gikk Wedel Jarlsberg opp til teoretisk embetseksamen i juss og fikk karakteren *Laudabilis*. Ifølge professor Yngvar Nielsen tok han aldri den praktiske eksamen.⁵⁶⁵ I København fikk han gjennom sitt arbeid for den dansk-norske finansministeren, Ernst Schimmelmann, erfaring med det dansk-norske pengevesenet. Han ble en betrodd sekretær for Schimmelmann.⁵⁶⁶ Som assessor i Finanskassedireksjonen fikk han også inngående kjennskap til bank, finans- og pengevesen.⁵⁶⁷ Wedel Jarlsberg var ikke mer enn i begynnelsen av 20-årene, da Schimmelmann også ba ham om å være sekretær i Finanskomiteen, under statsrådene Schimmelmann og Reventlow. Her ble alle sider av den dansk-norske innenrikspolitikken diskutert. Wedel Jarlsberg fikk her den best tenkelige statsmannsskolen i datidens Danmark-Norge.⁵⁶⁸

Stortinget vedtok altså i 1816 både sølvstandarden, spesidaleren og at Norges Bank skulle ha monopol på seddelutstedelse. Da var valutaen bestemt, og pengevesenet skulle stabiliseres gjennom en stram budsjettpolitikk: Bare helt nødvendige låneopptak i utlandet ble foretatt, for å dekke gjeld til Danmark og for å avhjelpe kriser i næringslivet.

Handelen kunne nå bruke spesidaler som kurs mot alle innkjøp fra Hamburg. Arven fra dansketiden var lenge at utenrikshandelen gikk gjennom Hamburg. Hamburg hadde en dominerende stilling for norsk handelsnæring den første

⁵⁶² Vogt (2014): 238.

⁵⁶³ Brautaset (2014): 9.

⁵⁶⁴ Vogt (2014): 37.

⁵⁶⁵ Nielsen (1901): 37.

⁵⁶⁶ Schimmelmann (1747–1831). Schimmelmann var finansminister i Danmark-Norge i perioden 1783–1813. Han ble senere statsminister i Danmark.

⁵⁶⁷ Vogt, Vogts biografi, : Biografien ble utgitt posthumt i 1871: 64.

⁵⁶⁸ Vogt (2014): 64.

tiden på 1800-tallet, akkurat som i Danmark. Ifølge den danske økonomen Svend Aage Hansen var Hamburg og København i 1814 noenlunde like store, med 100 000 innbyggere hver. Etter Napoleons-krigene vokste Hamburgs posisjon. I 1860 hadde folketallet i København vokst til ca. 155 000 innbyggere, mens Hamburgs hadde økt til 210 000 innbyggere.⁵⁶⁹ Det internasjonale betalingsystemet med bruk av vekselen var også en del av sølvsystemet til Hamburg. Dette forenklet både vekslingsforhold og oppgjør mellom valutaer. Slik ble valutaen Hamburger banco også den viktigste internasjonale regneenheten i tiden etter Napoleons-krigene.⁵⁷⁰

Mens både Norge og Danmark led under kravet om å nå pari kurs, kunne Hamburg straks etter krigens slutt utnytte de handelsmessige fordelene. Byen hadde et stabilt og grunnfestet pengesystem utviklet gjennom 200 års tradisjon, og i løpet av første halvdel av 1800-tallet styrket Hamburg sin posisjon og ble viktigste vekselplass for landene med sølvstandard. På tilsvarende måte utviklet London seg rundt 1875 til å bli pengepolitisk sentrum for landene med gullstandard.⁵⁷¹

Wedel Jarlsberg hadde en hånd med på rattet også etter at han gikk av som finansminister i 1822. Han ble deretter stortingsrepresentant, stortingspresident og til slutt stattholder i 1836. I Wedel Jarlsbergs virkeperiode som statsmann for Norge ble alle forsøk på å opprette flere private seddelproduserende banker avvist av Stortinget. Også etter Wedel Jarlsbergperioden ble det gjort noen iherdige forsøk på å få Stortinget til å vedta etablering av flere private seddelutstedende banker, men dette ble aldri en realitet i Norge.

Det var sterk motstand mot å ta vekk monopolet til Norges Bank. Wedel Jarlsberg kunne i diskusjonene om dette lene seg på erfaringene fra England, formidlet av George Warde Norman, medlem av Bank of England i en mannsalder. Trolig hadde også Wedel Jarlsberg kjennskap til de første bøkene til Thomas Tooke: *History of Prices and of the State of the Circulation during the Years 1793–1856*, i seks bind.

Thomas Tooke (1774–1858) var som George Warde Norman medlem av «The Political Economy Club» (se kapittel 1). Klubben ble dannet i 1821 og var kjent for å støtte frihandel. Tooke skal ha vært motstander av små, private og ukontrollerte seddelutstedende banker. England hadde dårlige erfaringer med disse bankene, særlig i krisetider. Bankvesenet i England var i begynnelsen

569 Hansen (1960): 124.

570 Forfang Rognved (2016): 30.

571 Hansen (1960): 125.

privat i ordets egentlige forstand. Å opprette aksjeselskaper med rett til seddelutstedelse samsvarte ikke med «Bank of Englands» privilegier fra 1742.

I overensstemmelse med liberalismens prinsipper hersket det dermed fullstendig bankfrihet i England, i den forstand at det sto enhver fritt å opprette en bank med rett til seddelutstedelse. Tooke skal engang ha spissformulert sin motstand mot systemet med følgende uttalelse:

Free trade in banking is synonymous with free trade in svindling.⁵⁷²

Selv om finansminister Wedel Jarlsberg hadde valgt Hamburger banco som sølvstandard og spesidaleren som valuta, hadde han også et ønske om å bedre på handelsforholdene med Storbritannia. Napoleonskrigene hadde påført norsk næringsliv store tap, og norsk eksport opplevde både skyhøy toll og andre avgifter. For å få ned tollsatsene reiste Wedel Jarlsberg til England i 1826. Under Londonoppholdet bodde han hos sin venn George Warde Norman. Han forsøkte seg på nytt i 1828, men med samme negative resultat. Fortsatt var engelskmennene lite villige til å redusere tollsatsene, og det kom ikke til å skje endringer før på 1840-tallet.⁵⁷³

Det var ikke nok å innføre sølvstandard og spesidaler. Hvordan skulle transaksjonene i næringslivet gjennomføres? Staten forandret ikke på systemet med vekslere og vekselobligasjoner fra dansketiden. Dette var verdipapirer som bankierne benyttet i sitt forhold til norsk næringsliv, og ikke minst når bankierhusets avdeling for handel med Hamburg gjennomførte transaksjoner med denne byen. Da benyttet man seg av vekslere og især av blancokreditten (se kapittel 2)

Vekselloven ble første gang vedtatt gjennom en dansk-norsk forordning av 16. april 1681. Den ble erstattet av lov av 15. april 1687 som ble iverksatt 29. september 1688. Denne loven ble endret 12. september 1818, 12. september 1830 og 20. august 1842. Loven ble på nytt endret 7. mai 1880, men nå som en ny felles lovgivning i Norge, Sverige og Danmark. Det kan synes som om innføring av gullstandard og felles valuta, kroner, også ga opphav til en felles veksellov i de tre nordiske landene. Ludvig Aubert skrev at denne lovendringen dermed erstattet verdens eldste gjeldene veksellov.⁵⁷⁴

Hovedprinsippene fra dansketiden ble imidlertid videreført, og en viktig grunn var nok det etablerte systemet for betalingstransaksjoner mellom norsk

572 Hansen (1960): 35.

573 Vogt (2014): 291.

574 Aubert (1882): 27–28.

næringsliv og Hamburg. Veksler representerte en omsetning, en form for verdi. Mest sannsynlig vurderte finansminister Wedel Jarlsberg det slik at det ikke var behov for å endre bruken av vekselen som var et internasjonalt anerkjent betalingssystem. Den samme vurdering synes å ha ligget til grunn ved andre endringer i loven på 1800-tallet.

Bankierne spilte en viktig rolle i norsk økonomi på 1800-tallet. Norsk bankvesen var svakt utbygget denne første tiden, og selv om bankiernes rolle nok kan ses som konkurrerende med bankvesenet, blir det for enkelt å hevde at de bremsset utviklingen av det. Ikke desto mindre var norske bankierer svært lojale mot de systemer som Hamburg representerte, og de sendte ofte barna sine på opplæring i Hamburg. Næringslivet i Norge hadde knapt noe annet valg enn å binde seg til Hamburg.

Da norske politikere i 1816 bestemte at sølvstandarden skulle baseres på Hamburger banco, var også dette et tegn på at Hamburg ble valgt som viktigste samarbeidspartner etter Napoleons-krigene, framfor London og Amsterdam. Men verken Hamburg eller London hadde tillit til den norske økonomien rett etter 1816; det første norske statslånet ble derfor tatt opp i Berlin. Deretter ble det låneopptak i København (Hambro). Fra København gikk også linjene etter hvert til Hamburg og til London, da Hambro flyttet sin virksomhet dit.

Fra 1818 benyttet Norges Bank vekselobligasjoner og pantelån i sin utlånsvirksomhet. Gjennom sparebanklovgivningen fra 1824 fikk også sparebankene anledning til å ta i bruk vekselobligasjoner og pantelån. Deretter fikk diskontøringskommisjonene samme utlånsystem i 1828.

I sin bok *Penge, kapital og næringsveie 1815–1830* skrev Oskar Kristiansen i 1925 at Norges Bank i den første tiden etter etableringen ga hypoteklån og vekselobligasjonslån, men at banken burde ha diskontert flere vekslers.⁵⁷⁵ Nyanseringen mellom vekselobligasjon og vekselobligasjonslån kan skyldes at det for vekselobligasjonslån ble stilt krav om pant i fast eiendom. Disse ble gitt med en varighet på inntil 6 måneder og kunne fornyes ved innbetaling av 10 prosent avdrag. Vekselobligasjonen krevde bare endossenter, eller selvskyldnerkausjoner. Pantelån hadde på sin side en lengre nedbetalingstid enn vekselobligasjonen og krevde sikkerhet i fast eiendom.

Det var et ønske fra næringslivet at Norges Bank også skulle diskontere vekslers for dem. Næringslivet mente at løsningen med pantelån var for tungvint. Norges Bank så derimot behov for å føre en stram utlånspolitikk med god sikker-

575 Kristiansen (1925): 52.

het, og dermed med krav om pant i fast eiendom. Jacob S. Worm-Müller beskrev i 1922 situasjonen slik:

Heldigvis hadde Norges Bank begynt sin laaneverksomhet i september 1818, men den anbragte sine laan i faste eiendomme, diskonterte bare vekselobligasjoner, altsaa forholdsvis langsiktige papirer, derimot ikke vekslar, og den fikk derfor ikke den betydning for handelsstanden, som den ellers vilde ha hatt.⁵⁷⁶

Da Christiania Bank og Kreditkasse ble opprettet i 1848, kom det til spenninger mellom Hamburg-økonomien og handelsstanden i Kristiania. Det kom ogsaa til et oppgjør mellom finansminister Jørgen Herman Vogt og Stortinget, om hvor mange underskrifter som behøvdtes på en vekselobligasjon som skulle diskonteres hos diskonteringskommisjonen i Christiania. Statsråd Vogt mente man burde fortsette å følge Norges Banks retningslinjer (konvensjon) fra 1820, med tre underskrifter på en veksel, men Stortinget anla en mer liberal praksis og mente at to underskrifter var nok. Vogt måtte senere gå av som finansminister, fordi han kom på kant med Stortinget etter å ha stilt for strenge krav til sikkerhet på lånepapirer. Dette var første gang forholdet mellom sikkerhet og likviditet ble satt på spissen her i landet. Forretningslivet ønsket altsaa å løsrive seg fra de strenge krav til sikkerhet som myndighetene stilte for å kunne diskontere vekslar ved diskonteringskommisjonene. Handelsstanden i Christiania, med Fritz Heinrich Frølich i spissen, ønsket ogsaa å frigjøre seg fra avhengigheten til Hamburg-økonomien og ønsket å kjøpe varer fra flere steder i Europa.

Veksten i etableringen av sparebanker økte i Norge etter 1830-årene. Etter hvert førte det til at flere kunne ta opp lån til næringsvirksomhet og andre formål. Det ble samtidig reist et krav om at Norges Bank burde etablere flere avdelingskontorer, noe ledelsen i begynnelsen var svært negativ til. Allikevel ble det etter påtrykk fra Stortinget opprettet flere slike kontorer, og staten oppmuntret til å få etablert enda flere sparebanker og privatbanker.

I tiden frem mot 1886 ble kravet til sikkerhet på vekslar og vekselobligasjoner ytterligere redusert. Da hadde mange forretningsbanker og sparebanker lenge god tatt bruk av personlig sikkerhet på vekselobligasjonene.

Det var den omfattende bruken av vekslar og vekselobligasjoner med personlig sikkerhet som til slutt utløste krakket i Arendal. En større andel av utlånene i Arendals Privatbank og Arendals Sparebank var gitt til låntakere som

576 Jacob S. Worm-Müller (1922): Christiania og krisen etter Napoleonskrigene: 120.

hadde endossert for hverandre. I realiteten hadde dette gått så langt at dersom én av disse låntakerne gikk konkurs, ville det føre med seg at langt flere også ville gjøre det samme.

Etter hvert kom utlånspolitikken gradvis til å endre seg hos bankene. Særlig sparebankene begrenset etter hvert bruken av vekselobligasjoner, selv om de mindre sparebankene nok holdt lengre på de tradisjonelle utlånsformene. Veksler og vekselobligasjoner ble gradvis erstattet av kassekreditt, men det var ikke uvanlig at man fikk fornyet veksler ved skranken i sparebankene til langt inn på 1980-tallet.⁵⁷⁷ Det norske banksystemet ble, som vi har hørt, grunnlagt i 1816, og 70 år senere var det etablert et bredt nasjonalt banksystem bestående av både nasjonale banker, sparebanker og privatbanker.

Inntrykket er at bankierne i samme periode hadde en omfattende kompetanse som kom staten til nytte. Bankierne fikk roller i styrende organer i Norges Bank, de fikk nærmest fritt spillerom til å etablere Børsen, og de deltok aktivt i redningsoperasjonen for Den Norske Creditbank i 1857. Under krisen dette året gikk både staten, næringsliv og bankfolk inn for å redde DnC. Her var bankierne Thomas Heftye og Nicolay August Andresen fremtredende, og Andresen og andre sentrale finansfolkene gikk sammen med Norges Bank og Finansdepartementet i en dugnad for å få Norge ut av krisen.

Det ble holdt møter mellom den organiserte handelsstanden fra en rekke byer, og også på Børsen, for å rydde opp i de problemene som krisen i Hamburg hadde skapt. Det var videre Andresen som under den verste krisen tok på seg oppdraget med å frakte et større parti med sølv til Hamburg for å styrke den norske spesidaleren. Krisen var så alvorlig at firmaer i Hamburg sendte brev til de norske handelshus de vanligvis betjente og varslet at de hadde stanset diskontering av veksler og vekselobligasjoner. Nok en gang var det disse verdipapirene som kom i fokus.

Hvor pengesterke nordmenn plasserte sin kapital, har også vært en interessant observasjon gjennom arbeidet med denne boken. To eksempler på dette: Det første eksempel var at enkelte kapitalsterke nordmenn hadde penger plassert i fond i England rett etter Napoleons-krigene. George Warde Norman skrev at disse pengene ble stående i England, fordi nordmennene ikke ville vise sin rikdom til ligningskommisjonene, og fordi investeringene i England hadde

577 Kassekreditt en form for bankkreditt som gir bedrifter mulighet til å bruke penger på uforutsette utgifter med penger lånt i banken. Bedriften får bevilget et lån ut ifra bedriftens utgangspunkt og forutsetninger på et fastsatt beløp, som er tilgjengelig for bruk i situasjoner hvor det er nødvendig.

større lønnsomhet enn om pengene hadde vært investert i Norge.⁵⁷⁸ Dermed slapp de unna sølvskatten.

Det andre eksempel er fra rett etter krakket i Arendal. Flere pengesterke skipsredere stilte ikke opp da staten ba om en dugnad for å redde Arendals Sparebank. Det ville sannsynligvis ha vært et lite offer for disse kapitalsterke arendalittene. De valgte i stedet å la sparebanken gå til grunne, og startet samtidig arbeidet med å etablere en ny forretningsbank i Arendal, Agdesiden Bank, endatil før Arendals Sparebank hadde stengt dørene i desember 1886. Bank-sjefen i Arendal Sparebank, Johan Lange Hanssen, som selv var en rik mann, deltok i arbeidet med opprettelsen av Agdesiden Bank.

Denne boken har ikke gitt en bred omtale av gullstandarden som ble innført i Norge i 1874. Lars Jonung har i sin artikkel i boken *Finansdepartementet 200 år – Norsk økonomi fra bankerott til overskudd*, gitt en god presentasjon av den skandinaviske myntunionen.⁵⁷⁹ Gullstandarden var det dominerende penge-systemet i verden frem mot første verdenskrig. Den avløste sølvstandarden som var etablert i 1816, og den virket etter samme prinsipper. På samme måte som innføringen av sølvstandarden hadde gitt en deflatorisk virkning på norsk økonomi etter 1816, virket gullstandarden på samme måte. Prisene sank, også på verdensmarkedet, og renten steg. For Arendalsområdet virket dette i to retninger. For det første sank fraktratene på verdensmarkedet, og dermed ble det lavere inntekter fra skipsfarten. De som hadde lånefinansiert og investert i seilskuter, opplevde økte kapitalkostnader. Allerede i 1877 var det mange redere i Arendal som ikke hadde positiv inntjening på båtene. Det forhindret allikevel ikke ny investeringslyst i seilskuter med tradisjonell frakt, da oppgangen kom i 1879. Viljen til omstilling var liten.

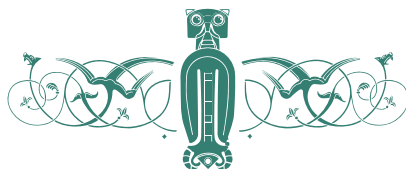
Vi har i flere kapitler gått grundig igjennom bakgrunnen for Arendals vekst som sjøfartsby, men også hvorfor det endte i krakk og nedgangstider. Økte kapitalkostnader og lavere fraktrater reduserte fortjenestemarginene for seilskutene kraftig.

Det var særlig den første oppgangen i renten fra 1872 som hadde negativ effekt for redere med spekulasjonsfeber. Flere av rederne var allerede konkurs i 1877, men de holdt seg i live ved å skrive opp verdien på sine investeringer og deretter øke gjeldsbyrden gjennom omfattende bruk av vekslere.

578 Worm-Müller (1922): 120.

579 Jonung: (2014): 97–105.

De hadde fått et forvarsel allerede i 1874 om at sjøfartsnæringen fikk endrede rammebetingelser. Skipsreder Benham, som vi skriver om i kapittel 6, så at fraktene stupte allerede mot slutten av 1874. Han solgte seg deretter klokkelig ut og forlot senere Arendal. Da det kom en større nedgang i 1886, hadde Axel Herlofson ikke kapital til å stå imot tapene, og han gikk konkurs. I kjølvannet av konkursen til Herlofson gikk flere redere, som hadde hatt store lån i Arendals Privatbank, også konkurs. Krakket i Arendal var da et faktum.

APPENDIKS

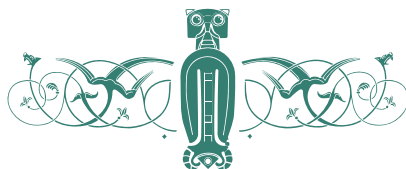
Oversikt over de vesentligste funn som presenteres i boken i tilknytning til omtalen av Arendalskrakket⁵⁸⁰

De mest sentrale funn i denne boken er følgende:

- Bankdirektør Axel Herlofson i Arendals Privatbank forlangte aktiv diskresjon ved innskudd av midler som han fikk både fra Norges Brannkasse (gjennom Arbeidsdepartementet) og Finansdepartementet, til Arendals Privatbank. Disse innskuddene kan bare spores i Brannkassens og Finansdepartementets kassedagbøker samt Finansdepartementets journal. Statsråd Haugland skrev under på overføring i Finansdepartementets journal, men bare på en sum som var en tiendedel av den faktiske utbetalingen. Haugland skrev under på et innskudd på 20 000 kroner, mens det virkelige innskuddet var på 200 000 kroner. Innskuddene er heller ikke omtalt i noen protokoller fra samtidens statsråd, verken de trykte eller de utrykte protokollene. Ingen vet i dag bakgrunnen for dette, og her kan en derfor bare spekulere.

⁵⁸⁰ Boken legger frem nytt kildemateriale som danner grunnlag for en detaljert beskrivelse av hendelsene i Arendal i bokens kapitler om disse. Arendalskrakket er tidligere beskrevet i boken *Storsvindel – Bankkrakk og nytt politisk parti* (2012) av Johs. G. Torstveit. Krakket er også omtalt i en større artikkel av Johs. G. Torstveit i boken *Finansdepartementet 200 år – 1814–2014* (2014).

- Etter påtrykk fra Finansdepartementets utsending til Arendal, ekspedisjonssjef Olaj J. Olsen, vedtok kommunestyret i Arendal 9. oktober 1886 å gi en betinget støtte på 600 000 kroner til Arendals Sparebank. Betingelsen var at innskyterne skulle binde 10 prosent av innskuddene i banken. Departementet brukte i neste omgang manglende oppfølging av denne betingelsen som årsak til avslag på støtte til Arendals Sparebank. Departementet hevdet at forutsetningen for garantien ikke var oppfylt. Kravet om binding av ti prosent av innskuddskapitalen ble av banken ansett som umulig å gjennomføre, og Arendals Sparebank sto dermed uten garanti. Etter at innskyterne i slutten i november 1886 ble klar over bankens stilling, oppsto et økende «run» fra innskytere som ville ha pengene sine. Som følge av dette måtte banken stenge 14. desember 1886. Departementale protokoller viser at ingen andre sparebanker som søkte garanti, fikk tilsvarende krav eller pålegg.
- Gjennomgang av stortings- og statsrådsprotokoller viser at opposisjonen (Høyre) i samtidens storting lot være å bruke tapene departementet fikk i Arendals Privatbank, som anklagepunkt mot regjeringen. En hovedårsak var trolig at Arendal var en sterkt høyre-dominert by, og at direktørene i Arendals Privatbank, Heftye og Geelmuyden, var profilerte høyrefolk. Et angrep på regjeringen på bakgrunn av de statlige innskuddene til banken, ville skade Høyre. Etter at Arendals Privatbank måtte stenge i september 1886, kom det første krakket i Arendal. Mellom 14. desember 1886 og nyttår 1886/1887 måtte de tre sparebankene i Arendal stenge: Arendals Sparebank, Arendal Haandverkeres Laaneindretning og Arendal Totalafholdforenings Sparekasse. Dette utgjorde krakk nummer to. En større krise sto for døren i Arendalsområdet.
- I denne situasjonen betalte bankierfirmaet Heftye 80 000 kroner pluss renter til Finansdepartementet. Med innbetaling av denne summen ble statens tap redusert fra 198 480 kroner til 118 480 kroner. Tapet var dermed på 39,46 prosent av innskuddene staten hadde gjort i Arendals Privatbank. Innbetalingen bidro til å roe ned både regjeringen og opposisjonen.

Litteraturliste

- Alnæs, Karsten (2018): *Thomas J. Heftye*. Oslo: Gyldendal
- Angell, Svein Ivar (1998): *Bygdesparebanken 1840–1960 – Et bidrag til moderniseringa av Vestlandet*, i boken *Vestlandsreise* red. J. Lekve og A. B. Fossen. Bergen: Sparebank Vest.
- Aubert, Ludvig (1882): *Den nordiske vaxelret*. København, Gyldendalske Boghandels Forlag
- Austnes, Martin (2014): *Utformingen av nye Norges bank- og pengevesen*. Doktoravhandling ved Universitetet i Oslo.
- Blichfeldt, Fredrik Emil (1887): *Revisionsberetninger i Arendals Privatbanks og Axel Herlofsons Concursboer*. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri
- Blichfeldt, Ragnar (1969): *Slekten Blickfeldt*. Holmsbu: Eget Forlag
- Blücher, Eugenia (2012) *Staff Memo Norges Bank. Rettslige sider ved utlåns- og diskonteringsvirksomheten til Norges bank 1816–1824*. Oslo, Norges Bank.
- Brautaset, Camilla (2002): *Camilla Brautaset, Norsk eksport 1830–1865, i perspektiv av historiske nasjonalregnskaper*. (Avhandling for dr. oecón). Bergen, Norges Handelshøyskole
- Brautaset, Camilla (2014): «*Da gode råd var dyre*». I: *Finansdepartementet 200 år, 1814–2014. Norsk økonomi fra bankerott til overskudd*. Oslo: Finansdepartementet.
- Brautaset, Camilla; Ecklund Gunhild J. og Øksendal, Lars Fredrik Moe (2019): *Børsen – markedsplass og møteplass 1819–2019*. Oslo: Universitetsforlaget
- Broch, Ole Jacob (1876): *Kongeriget Norge og det norske folk*. Kristiania: Det Steenske bogtrykkeri.
- Bøhn, Harald, Øyvind Eitrheim og Jan Fredrik Qvigstad (2016): *Norges Bank 1814–2016. En historie i bilder / A pictorial history*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Collett, John Peter og Andersen, Håkon With (1989): *Anchor and balance, Det norske Veritas 1864–1989*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag

- Collett, John Peter og Askjer, Henrik (2019): *Thorvald Meyer – Byens beste borger*. Oslo: Lucy Høeghs stiftelse og Leif Høegh stiftelse.
- Dannevig, Birger (1968): *Arendal og næringslivet – noen historiske trekk*. Utgitt ved Arendals Handelsstands Forening i 1968. Arendal: P.M. Danielsens Trykkeri
- Dannevig, Birger (1973): *Arendal gjennom skiftende tider: 1528–1723–1973*. Utgitt av Arendal kommune.
- Diesen, Einar (1973): *Slekten Herlofson gjennom 400 år – en sørlandskronike*. Oslo: Kirstes Botrykkeri
- Dillard, Dudley (1985): *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*. Stockholm : Liber Förlag
- Dommerud, Ole (1970): *Christianssands Børs 1870–1970*. Kristiansand, Edgar Høgfeldt A/S
- Dörge, Christina (1997): *1798–1998 Conrad Hinrich Donner*. Hamburg, Donner bank.
- Ecklund, Gunhild og Knutsen, Sverre (2000) *Vern mot kriser? – Norsk finanstilsyn gjennom 100 år*. Oslo: Fagbokforlaget.
- EGGE, Åsmund (1972) *Trekk ved sparebankvesenet og sparebanklovgivningen i slutten av forrige århundre (1800-tallet) i boken: Sparing og sparebankvesen i Norge 1822–1972*. Oslo: Gyldendal.
- EGGE, Åsmund (1988): *Statens diskonteringskommisjoner: Finansdepartementet som statsbank i det 19. århundre*. Oslo: Doktorgradavhandling ved Universitetet i Oslo.
- Einarsen, Einar (1904) *Gode og daarlige tider*. København og Kristiania, Gyldendalske boghandel
- Engebretsen, Erling (1948): *Christiania Bank og Kreditkasse 1848–1948*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Eitrheim, Øyvind; Klovland, Jan Tore; Øksendal, Lars Fredrik (2016): *A Monetary History of Norway*. Cambridge University Press
- Hansen, Svend Aage (1960): *Pengevæsen og kredit 1813–1860*. Odense, Forlaget Arnkvern
- Haugland, Håkon (2020): *I sjøfartens tid (Arendal 1723–1900)*, Cappelen Damm Akademiske
- Heftye, Tho. Joh. (1877): *De skandinaviske Banker og deres Pengesedler*. Christiania: J.W. Cappelen
- Heftye, Rolf Erik (2020): *Kapitalsterke innvandrere – Christianiaslekten Heftye fra 1769*. Bærum: Oslo Digitaltrykk A/S
- Helland, Amund (1904): *Norges land og folk, topografisk-statistisk beskrevet, Nedenes Amt*. Kristiania: Aschehoug & Co
- Hertzberg, Ebbe og Rygg, Nicolai (1907): *Den norske Creditbank*. Oslo: Frabritius & Sønner

- Frølich, Thorbjørn (1912): *F. H. Frølich og hans samtid. Næringslivets reisning i midten af det nittende aarhundrede, Kristiania*, Det Mallingske Bogtrykkeri
- Hagemann, Gro (1997): *Det moderne gjennombrudd 1870–1905*. Oslo: Aschehous norgeshistorie, bind 9
- Hodne, Fritz og Grytten, Ola Honningdal (2000): *Norsk økonomi i den nittende århundre*. Oslo: Fagbokforlaget
- Hoffstad, Einar (1928): *Det norske privatbankvæsens historie*. Oslo: Forretningslivs Forlag
- Jahn, Gunnar, Preben Munthe og Alf Eriksen (1966): *Norges Bank gjennom 150 år*. Oslo: Norges Banks Seddeltrykkeri
- Johnsen, Oscar Albert (1942) *Norges Brannkasse 1767–1942, Bind 1*. Oslo: Utgitt av Norges Brannkasse.
- Johnsen, Oscar Albert (1956) *Norges Brannkasse 1767–1942, Bind 1I*. Oslo: Utgitt av Norges Brannkasse.
- Keilhau, Wilhelm (1929): *Det Norske folks liv og historie, bind VII*. Oslo: H. Aschehoug & Co
- Keilhau, Wilhelm (1931): *Det Norske folks liv og historie, bind IX*. Oslo: H. Aschehoug & Co
- Keilhau, Wilhelm (1951): «*Handelens Venner*» og *Oslo Handelsstands Forening*. Oslo: Forlaget Johan Grundt Tanum
- Keilhau, Wilhelm (1952) *Den norske pengehistorie*. Oslo: H. Aschehoug & co.
- Knutson, Karl O. (1927): *Skibsbyggere og skibsværfter*, Fra boken «Grimstad Bys historie». Grimstad, Grimstad Bymuseum
- Kolltveit, Olav (1945): *Kinsarvik Sparebank 1846–1946*. Bergen: A. Garnes Boktrykkeri
- Kristiansen, Oskar (1925): *Penge og kapital, Næringsveje*, Oslo: Cammenmeyers Boghandel
- Kristiansen, Oskar (1931): *Norges Finanser 1814–1830*. Oslo: Cammenmeyers Boghandel
- Kaartvedt, Alf og Leif Chr. Hartsang (1952): *Kongeriket Norges Hypotekbank*. Oslo: W.C. Fabritius & Sønners boktrykkeri
- Klem, Einar (1923): *722–724: Arendals bys stortingsmænd, ordførere og magistrater*. Fra boken «Arendal fra fortid til nutid» (1923), utgitt ved byens 200 års jubileum som kjøbstad 7. mai 1923, redaktør Fredrik Scheel. Kristiania: Gyldendalske Bokhandel.
- Knutsen, Sverre (1994): *Hovedtrekk ved norsk industrifinansiering 1850–1975*. Artikkel i Oslo Børs jubileumbok «Kapitalkilde for næringslivet, Oslo Børs gjennom 175 år». Oslo: Bedriftsøkonomens Forlag
- Lambrechts, Silje og Smith, Anne Sophie (2017): *En komparativ empirisk studie av Voss Sparebanks soliditet og lønnsomhet gjennom ulike konjunkturforløp*. Bergen, Norges Handelshøyskole

- Lie, Einar; Kobberrød, Jahn Thomas; Thomassen, Eivind; Rongved, Gjermund F.; (2016): *Norges Bank 1816–2016*. Oslo: Fagbokforlaget
- Lie, Finn (1957): *Grans Sparebank gjennom 100 år*. Mariendals Boktrykkeri, Gjøvik
- Maurseth, Per (1981): *Embetsmannsstat og rettsstat – teorien om «politikken opphevelse» og politisk handling i tiårene etter 1814*. I: Historisk tidsskrift 1981 nr. 2. Oslo: Universitetsforlaget
- Morgenstjerne, Bredo (1881): *Lidt norsk sparebankstatistik*. Norsk Retstidende (1881–10): Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi: (sidene 131–140)
- Nielsen, Carl (kontorsjef i Thronhjems Sparebank) (1878): *Jubileumsbok om Thronhjems Sparebank (1823–1878)*.
- Nielsen, Yngvar (1901): *Lensgreve Johan Caspar Herman Wedel Jarlsberg*, (bind 1, bind 2 og bind 3). Oslo: W.C. Fabritius & sønner
- Norges første statsbudsjett (2016): Statsbudsjettet fra 1816 omsatt til moderne norsk; med noteapparat. Bilag til Statsbudsjettet 2016*. Oslo: Finansdepartementet.
- Norman, George Warde: *Mine erindringer fra Norge*. Meddelt af T. H. Aschehoug. Kristiania: Historisk tidsskrift 1899, tredie række, femte bind (181–218). Oslo: Grøndahl & Sønns bogtrykkeri
- Norsk Retstidende (1887–Nr. 48): Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi: sidene 809–818, referert Høyesterettsdom Axel Herlofson*.
- Onestad, Kari Anna (2016): *Russisk tømmer på skip fra Arendal til Storbritannia i perioden 1880–1914*. Masteroppgave, historie, Universitetet i Agder 2016.
- Petersen, Erling (1957): *Den norske Creditbank 1857–1957*. Oslo: Frabritius & Sønner
- Piketty, Thomas (2020): *Kapitalet och ideologien*. Stockholm. Mondial.
- Pryser, Tore (1985): *Norsk historie 1800–1870*. Samlaget
- Ramm, Harald (1969): *I næringslivets tjeneste. Christiania Børs 1819–1924. Oslo Børs 1925 – 1969*. Oslo: Børskomiteén.
- Rasting, Carl (1928): *Haandbog i Den danske Veksel og Checklovgivning*
København: G. E. C. Gads Forlag
- Ringdal, Nils. R. (2018): *To kvinner og deres menn*. Arendal: Gaveca Forlag
- Rongved, Gjermund Forfang (2016): *Norges Banks første århundre. Et temahefte fra Bogstad Gårds Venneforening, Bogstad 2016*.
- Rygg, Nicolai (1918): *Norges Banks historie. Første del*. Kristiania, Centraltrykkeriet
- Rygg, Nicolai (1954): *Norges Banks historie. Annen del*. Oslo, Gyldendal
- Rønning, Bjørn R (1972): *Norsk sparebankvesen inntil 1850, i boken: Sparing og sparebankvesen i Norge 1822–1972*. Oslo, Gyldendal.
- Sandvik, Pål Thonstad (2018): *Nasjonens velstand*. Oslo, Fagbokforlaget
- Schreiner, Johan (1943): *Akers Sparebank gjennom 100 år (1844–1944)*. Oslo: Grøndahl & Sønns boktrykkeri

- Schröder, Hans (1923) *Tidsrummet 1837–1870, Bykrønik*. Fra boken «Arendal fra fortid til nutid» (1923), utgitt ved byens 200 års jubileum som kjøbstad 7. mai 1923, redaktør Fredrik Scheel. Kristiania: Gyldendalske Bokhandel.
- Seip, Jens Arup (1974): *Utsikt over Norges historie*. Oslo: Gyldendal forlag.
- Sejersted, Francis (1978): *Den vanskelige frihet 1814–1851. Norges historie, bind 10*. Oslo: J.W. Cappelens forlag A.S.
- Sejersted, Francis (1984): *Demokrati og rettsstat*. Oslo: Universitetsforlaget
- Sevåg, Reidar (1967): *Statsråd H. R. Astrup*. Oslo: Dreyers forlag
- Sinding, Thomas (1947): *Næringsliv og politikk*. Oslo, Grøndahl & Søn
- Skånland, Hermod (1967): *Det norske kredittmarked siden 1900*. Oslo, SSB
- Slagstad, Rune (1988): *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax.
- Smith, Adam: (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Skottland, Kongeriket Storbritannia: William Strahan.
- Smith, Axel (560): *Av en eldre Arendalsmands erindringer fra de sidste 50 aar (1870–1920)*. Fra boken «Arendal fra fortid til nutid» (1923), utgitt ved byens 200 års jubileum som kjøbstad 7. mai 1923, redaktør Fredrik Scheel. Kristiania: Gyldendalske Bokhandel.
- Sogner, Knut (2012): *Andresens – En familie i norsk økonomi og samfunnsliv gjennom to hundre år*. Oslo: Pax Forlag
- Spärck, Sigvard Emil: (1875) *Lærebog i Handelskundskab Til Veiledning for Handlende og Søfarende*. Boken ble først trykket i Stavanger i 1869. Nytt opplag trykket i Kristiania i 1875 finnes i Nasjonalbiblioteket og benyttet som kilde i denne boken.
- Statistisk sentralbyrå (1914): *Statistiske oversikter 1914*. Kristiania, i kommisjon hos Aschehoug.
- Statistisk sentralbyrå (1914): *Statistiske oversikter 1926*. Kristiania, i kommisjon hos Aschehoug.
- Statistisk sentralbyrå (1966): *Langtidslinjer i norsk økonomi. Oslo, tabell 30*.
- Statsøkonomisk Tidsskrift (1890 Vol 4): *Om Sparebanker og privatbanker, navnlig om deres udlaansvirksomhed, af T. H. Aschehoug (1–54)*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- Steen, Sverre (1953): *På falittens rand*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag
- Steen, Sverre (1949): *Kristiansands historie, bind II, i frendens århundre 1814–1914*. Oslo: Grøndal & Sønns Boktrykkeri
- Steffens, Haagen Krogh (1914): *Den Norske Centraladministrations Historie 1814–1914*. Kristiania: I. M. Stenersens forlag
- Stråth, Bo (2005): *Union och demokrati*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Svendsen, Knud Erik, Hansen, Svend Aage, Olsen, Erling og Hoffmeyer, Erik (1968): *Dansk pengehistorie 1700–1914 (bind 1)*. København: Danmarks Nationalbank
- Thue, Lars (2014): *Forandring og forankring*. Oslo: Universitetsforlaget

- Torstveit, Johs. G. (1986) *Vår ære og vår makt, ei næringsøkonomisk undersøkning av skipsfarten i Arendal i 1870-åra*. Hovudoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Torsveit, Johs. G. (2012): *Storsvindel – Bankkrakk og nytt politisk parti, Arendal 1886–1888*. Arendal: Arendals Tidende
- Try, Hans (1979): *Norges Historie (to kulturer – en stat 1851–1884)*. Oslo: Norges Historie bind 11, Cappelen
- Tvedt-Gundersen, Wilhelm (1962): *(Nedenes Sparebank, Arendal 1887–1962)*. Arendal: P. M. Danielsens trykkeri
- Tvethe, Maximilianus Braun (1848): *Norges Statistikk*. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag
- Vevstad, Andreas (1989): *Norges Bank i Arendal, 1914–1989*. Arendal/Oslo: Norges Banks Seddeltrykkeri
- Vogt, Carl Emil (2014): *Herman Wedel Jarlsberg – den artistokratiske opprøreren*. Oslo: Cappelen Damm
- Vaardal, Helge (1998): *En kraftig Dæmning mod Latsind og Overdaad, Bergens Sparebank 1823–1960* i boken *Vestlandsreise* red. J. Lekve og A. B. Fossen. Bergen: Sparebank Vest.
- Wille, Elisabeth (redaktør) (1994): *Kapitalkilde for næringslivet*. Bedriftsøkonomenes forlag.
- Worm-Müller, Jacob S. (1922): *Christiania Sparebank gjennom hundre år, 1822–1922*. Oslo: «Et mindeskrift der er utarbeidet i anledning av bankens 100-aars jubileum»
- Worm-Müller, Jacob S. (1922): *Christiania og krisen efter Napoleonskrigene*. Kristiania, Grøndahl & Søn.
- Worm-Müller, Jacob S. (1935) *Den Norske Sjøfartshistorie, II Bind, første halvbind*. Oslo: Steenske forlag
- Worm-Müller, Jacob S. (1950) *Den Norske Sjøfartshistorie, II Bind, annen del*. Oslo: Steenske forlag
- Woxen, Jakob (1900): *Norges Statsgjeld 1814–1900*. Kristiania: Aktie-Bogtrykkeriet
- Østvedt, Einar (1951): *Skiensfjordens kreditbank gjennom 25 år: med et omriss av den gamle banks historie*. Skien: Erik St. Nilssens boktrykkeri
- Aall, Jacob (1832–1833): *Om Bank- og Pengevæsen og Sammes Indflydelse paa Næringslivet i Norge*. Skriftet inngikk i første av i alt tre serier publisert under tittelen *Nutid og Fortid*. Arendal: privat forlag
- Aall, Jacob dy. (1995): *Historien om Nes Verk*. (En utrykt fremstilling i privat eie hos familien Aall om Nes Verk).
- Aalholm, Olav Anton (1983): *Handelshuset Thommesen-Smith*. Arendal: Rygene-Smith Thommesen A/S.
- Aanby, Anne Tone (2012): *Skipsbyggmesterens tid – Skipsbygging i Vikkilen 1750–1920*. Oslo: KA Forlag

Forfatter ukjent (1935) *Av de hvite seils historie, ved Arendalsfirmaet Lund & Co.–Chr. Th. Boe & Søns hundreårsjubileum 1. januar 1836–1. januar 1936*. Oslo, Dybwad.

Sakfører J. Sverdrup, kjøpmann N. Espeland, redaktør J. Svendsen og bankbokholder Ole Olsen (1887): *Indberetning til Bestyrelsen i Arendals Sparebanks konkursbo*

Johnny Ramm og Fridtjof Nicolaysen (1888): *Dokument til skifteretten i Arendals Privatbanks konkursbo 2. august 1888*

Norsk Retstidende (for Lovkyndighed, Statistik, og Statsøkonomi) (1887–48):
Høyesteretts Votering og Dom, 3. juni 1887, aktor (adv. Borgen) Mod Bankchef Axel Herlofson (adv. Schiander)

Norsk Retstidende (for Lovkyndighed, Statistik, og Statsøkonomi) (1893–12):
Høyesteretts Votering og Dom af 9. marts: Tho. Joh. Heftye & Co (adv. Bonnevie) mod Arendals Konkursbo ved dets Kurator (Adv. Ramm)

Norges første statsbudsjett, 1816–1818, en omsetting til moderne norsk og noteapparat
2016: utgitt av Finansdepartementet

Utrykte kilder

Finansdepartementet:

Finansdepartementets kopibok 1886, Ekspedisjonskontoret C

Finansdepartementets Journal 1886

Protokoller: Statsbogholderkontoret

1885/86 L No 26

1886/87 L No 27

1887/88 L No 28

1888/89 L No 29

Den Almindelige Brandforsikringsindretning:

– Hovedbog for kjøpsstadsafdelingen 1886

– Regnskapsbog 1886 og 1887

Departement for det indre:

Referatprotokoll og registre 1886

Indredepartementets 1. indrekontor D

Departementets referatprotokoll D og registre 1886

Referatprotokoller og registre

Det norske statsråd:

Det norske statsråds referatprotokoller for 1886 og 1887. Noen er håndskrevet, andre er trykte.

Stortinget:

Referatprotokoller fra Stortingsdebattene 1886 og 1887

Rettsprotokoller:

Underretten i Arendal 1887

Stiftsoverretten, Christianssand 1887

Usorterte og uregistrerte brev:

Mapper oppbevart ved statsarkivet i Kristiansand. Det er brev og dokumenter benyttet i retts sakene mot Axel Herlofson, A.D. Geelmuyden & Co og firmaet Tho. Joh. Heftye & Co.

Enkelte kilder fra Kuben i Arendal:

Ligningsprotokoll for Arendal 1866–1883. Kuben

Arendals ligningskommisjons kladd for skibsligningen 1873. Kuben

Amtmannens femårsberetninger. Kuben

Ole Schrøder: Oversikt over Arendals Sparebanks virksomhed 1825 – september 1875.

Arendal 1875. Kuben

Oth. prop. nr. 15 1887

Agderposten

Morgenbladet

Dagbladet

Aftenposten

Christiania Intelligessedler

Hedemarkens Amtstidenede

«Norsk bank- og pengevesen 1816–1892 – Arendalskrakket i bank-historisk lys» er en fortsettelse av «Finansdepartementet 200 år – Norsk økonomi fra bankerott til overskudd» – boken Finansdepartementet ga ut i forbindelse med grunnlovsjubileet i 2014. I denne boken blir vi kjent med historien om norsk bank- og kredittvesen i perioden 1816–1892. Vi følger utviklingen av et differensiert og funksjonsdyktig kredittsystem, og det finmaskete samspillet mellom Norges Bank, Finansdepartementet og bankene. Ikke minst blir vi kjent med den dramatiske historien om Bankkrakket i Arendal i 1886, som ble utløst da Arendals Privatbank gikk konkurs. Konkursen utløste et konkursskred som preget regionen i årtier. Hvordan kunne et slikt krakk skje? Boken gir et innblikk i de avgjørende valgene som ble tatt før og etter krisen.

...

I REDAKSJONSKOMITEEN:

Roar Snedkerud (redaktør), Johs. G. Torstveit, Karsten Alnæs, Øystein Løining og Morten Brøten (billedredaktør)

Finansdepartementet